

ד"ר משה קטן

החיים צימי רש"י

החיים בצרפת במאה הי"א על-פי כתבי רש"י ותלמידיו

הועתק והוכנס לאינטרנט
www.hebrewbooks.org
ע"י חיים תשע"א

ירושלים, תשנ"ז

משפחת קטן

ירושלים ת"ו

ת"ד 864

הועתק והוכנס לאינטרנט
www.hebrewbooks.org
ע"י חיים תשע"א

תוכן העניינים

3	הקדמות ומבוא
17	פרק א: הדיור
17	הבניה
29	מבנים מיוחדים
32	אדריכלות פנים
59	פרק ב: הלבוש
59	חומרי-גלם
59	אריגה
60	תפירה
61	קישוט
61	צביעה
61	הבגדים
63	בגדי נשים
63	התכשיטים
65	קוסמטיקה ובשמים
66	תסרוקות וכיסוי הראש
66	כיבוס
67	עור והנעלה
68	שונות
71	פרק ג: טבע וחקלאות
79	פרק ד: המזון
79	הבישול והסעודה
79	כלי המטבח
80	הטמנת חמין
81	הלחם
81	הציד
82	הבשר
84	הצלי
84	הדגים
85	פירות וירקות
85	היין ושאר המשקאות
87	עוגות
88	הדבש
89	גבינות
89	השמן
89	הבירה

90	המלח
91	פרק ה: המקצועות
95	עיבוד המתכות
98	כלי חרס, כלי כסף
99	אדריכלות
99	כתיבה, ספרים
107	פרק ו: טכניקות של חיי היומיום
108	תעבורה ותובלה
110	תקשורת על-ידי אותות
110	טחנות קמח
110	חמרי דלק
110	שעונים
111	משחקים
113	פרק ז: החברה בימי הביניים
114	המלך
115	פקידי השלטון
116	צבא ומלחמה
118	חוק ומשפט
119	מורים ותלמידים
119	נשים
120	המוות
120	שעשועים
120	נוודים
120	דרך ארץ
121	נכויות ומוזרויות
123	פרק ח: השכלתו הכללית של רש"י
127	היסטוריה
128	מוסיקה
129	ידיעת השפות
131	מוסר והגות
133	קיום מצוות ולימוד תורה
134	מיסטיקה
139	פרק ט: מושגים מדעיים וטכנולוגיים אצל רש"י
139	אסטרונומיה
140	רפואה
145	מתימטיקה
147	מוצרי טבע
149	עולם החי
151	מידע טכנולוגי

נר ה' נשמת אדם

יהי ספר זה נר לנשמות קרובי משפחתו של המחבר ז"ל,
ה' יקום דמם, שנספו בשואה:

חמיו, החבר ר' יהושע הלוי פייסט הי"ד, בן החבר ר' יהודה ז"ל,
אחות חמיו, אסתר (ארנה) הי"ד, בת החבר ר' יהודה הלוי פייסט ז"ל
אם חמותו, מרת דינה הי"ד, אשת החבר ר' יעקב הלוי איזנמן ז"ל
אחי חמותו, ר' שמואל הלוי איזנמן, אשתו אלוה וחמשת ילדיהם הי"ד
אחות חמותו, מרת מרים ברינקמאן, וחמשת ילדיה הי"ד
סבתו, מרת רוז רחל הי"ד, אשת מורנו הרב ראובן הלוי מאיר ז"ל
אחיותיו מדי וקלרט ואחיו חיים (אגרי) קליין הי"ד

עם עוד קרובים ומכרים וידידים לאין מספר, ארץ אל תכסי דמם:

ולזכר בתו התינוקת נעמי ז"ל
יצאה נשמתה בטהרה בכ"א תמוז תשט"ו

תהי נשמתם צרורה בצרור החיים

לזכרון עולם בהיכל ה'

הספר 'החיים בצרפת במאה הי"א על-פי כתבי רש"י' בתרגומו לעברית מוקדש לזכר המחבר, ראש משפחתנו, אבינו מורנו ד"ר משה קטן זכרו לברכה. המחבר ז"ל לא הספיק לראות את הספר בלבשו העברי, כי למיגנת לבנו נתבקש לישיבה של מעלה בדיוק שנה לאחר צאת המהדורה הצרפתית של הספר לאור. הוא נפטר מן העולם בשם טוב בירושלים עיה"ק, בכ"ז במרחשון תשנ"ו. כל ימי חייו היו חוליות בשרשרת אחת של אהבת הבורא והתורה, ומתוך כך של אהבת הבריות, אהבת עמו וארצו, ואהבת משפחתו. במסגרת חיים מלאים וגדושים אלה עסק, בארץ ובחו"ל, בלימוד ובהוראה, בחינוך ובמחקר, בקירוב רחוקים לעמם, לארצם ולתורתם, בגמילות חסדים בגופו ובממונו, בצרכי הפרט ובצרכי הכלל; ועם כל כשרונותיו ועיסוקיו היה מצניע לכת ועניו, ומקבל את כל האדם בסבר פנים יפות.

גולת הכותרת של מחקריו היתה הביאור והפירוש של אלפי הלעזים של רש"י, בפירושו על התנ"ך ועל הש"ס, שבעזרת ידיעותיו הרבות בתורה שבכתב ושבועלפה ובדקדוק לשון הקודש, ובעיקר בזכות חריצותו ודייקנותו, עלה בידו לזהותם ולבארם, ולפרסמם בספרי 'אוצר לעזי רש"י' על התלמוד והתנ"ך, שכבר קנו להם והקנו למחברם שם עולם. עבודתו של אבינו התבססה על מומחיותו בחקר כתבי-יד, בלשון ובהיסטוריה הצרפתית, ובמיוחד בשפה הצרפתי העתיקה, שהיה מהיחידים שהיו בקיאים בה. במקביל חקר אבינו ז"ל את המשתמע מפירושי רש"י, מ'לעזיו ומתשובותיו להבנת ה'ריאליה' במקומו ובתקופתו; דברי רש"י אלה מציירים לנו, כמשיחים לפי תומם, את תנאי החיים והרגלי היומיום של בני דורו של רש"י בארצות מערב אירופה, הלא הם גדולי הראשונים, בעלי התוספות ותלמידיהם, ובחייהם של אבות-אבותינו בני דורם. פרי מחקרים אלה הוא ספר זה.

זכה אבינו להעמיד דור ירשים מבורך, צבא גדול של עוסקים בתורה ובדרך ארץ, בחינוך וברפואה. זה המקום להודות לאמנו מורתנו שתיבדל לחיים ארוכים, אשת החיל מרת שולמית שתח', שהיתה כל חי אבינו עזר כנגדו, הלכה אחריו במדבר – והלכה אתו כל ימי חייו; בפרט מסרה את נפשה על עידודו וטיפוחו של אבינו ז"ל, בגוף וברוח, בשלוש השנים הקשות האחרונות לחייו. גם ספר זה לא היה יוצא לאור בלי דחיפתה ועידודה, בחיי אבינו ולאחר שנסתלק מעמנו. יהי רצון שמפירות מעשיה הטובים תזכה בעולם הזה לאריכות ימים ולכל טוב, ובמיוחד לנחת אמיתית מכל יוצאי חלציה; והקרבן קיימת לה לעוה"ב.

תהי נשמתו צרורה בצרור החיים.

יואל קטן, בשם בני המשפחה

כ"ו מרחשון תשנ"ז, שנה תמימה לפטירת אבינו

המחבר ז"ל

הקדמת המחבר ז"ל

למהדורה הראשונה בצרפתית (ירושלים תשנ"ה)

בשעה שאני מסיים כתיבתו של ספר זה, שבהכנתו עסקתי במשך ארבעים וחמש משנות חיי, אני מבקש בראש ובראשונה להודות ליושב במרומים אשר זיכני לברך על המוגמר. כאשר התחלתי לערוך את רשימותי על כתבי רש"י ועל המשתמע מהם לגבי חיי היומיום בתקופתו, הייתי בתחילת דרכי. כיום מסתיים פרק בחיי, עם הסתלקותה של פאני אחותי. כאם שניה היתה עבורי, בהיותה גדולה ממנו באחת-עשרה שנה. היא לא האריכה ימים לאחר מות בעלה, שנפטר כשהוא בן תשעים וחמש. לזכרה, ולזכר גיסי אלכס שהקדימה בשבועיים במותו, אני מקדיש ספר זה.

משה קטן

ירושלים, טבת תשנ"ג

הקדמת המו"ל של המהדורה הצרפתית

משה קטן (שנקרא אז פול מואיז קליין) נולד ב-1920 במילהוז למשפחה יהודית אלזסית ותיקה שהקפידה על שמירת מצוות התורה, קלה כחמורה. היו לו שמונה אחים ואחיות. משפחתו התגוררה תחילה בפריס, ואחר-כך בסטרסבורג. פרט ללימודי החול, שהשלימים בהצטיינות, הוא הקדיש שעות ארוכות ללימודי קודש.

כאשר פרצה מלחמת העולם השנייה בשלהי שנת 1939 נצטוותה המשפחה, ככל שאר תושבי הרצועה הגובלת עם גרמניה, לנטוש את ביתה, והם עברו אל העיירה קוסה שליד וישי, במרכז צרפת. שלושת אחיו הגדולים גויסו לצבא, ועליו נפלה המעמסה של פרנסת המשפחה; הוא הועסק כמורה בבית הספר התיכון העירוני. בד בבד עם עיסוק זה הוא המשיך את לימודי הקודש שלו, ובהמשך השקיע מאמצים רבים בחינוך צעירים יהודיים שמצאו מקלט בצרפת הדרומית, שלא נכללה בתחום הכבוש בידי הצבא הגרמני, לאחר שהפליטים הלא-יהודיים הורשו לשוב לבתיהם. הוא ארגן קורסים ללשון עברית, לתנ"ך ולהיסטוריה יהודית, הן בחוגי למידה בעל-פה והן בשיעורים בהתכתבות. רדיפת היהודים הלכה והחריפה, ואחד מאחיו הוצא להורג ביריה כלוחם מחתרת. שתי אחיותיו הצעירות הוסעו לאושוויץ ונספו שם.

בשנת 1941 הוא התחתן, וכעבור זמן-מה נאלץ למלט עצמו, עם אשתו ובנו התינוק, ממעצר ודאי בשל פעילותו המחתרתית. הוא חצה בחשאי את הגבול לשווייץ, נכלא שם במחנה מעצר לפליטים זרים, שבו המשיך בלימודי הקודש שלו. עם שחרור צרפת חידש את לימודיו האוניברסיטאיים וזכה לתואר ראשון בספרנות, וב-1949 הוסמך כארכיבאי-חוקר. במחקרו על חייו ופעלו של רש"י, שהוגש כעבודת-גמר לצורך הסמכה זו, הונחו היסודות לספרו זה.

עם הקמת מדינת ישראל עלה ארצה עם משפחתו, שכללה אז חמישה ילדים. והתיישב בירושלים וחי בה עד מותו. משנת 1956 עד 1988 כיהן כספרן בספרייה הלאומית האוניברסיטאית, וכן הרצה על השפה הצרפתית העתיקה באוניברסיטת בראילן. ב-1968 זכה לתואר דוקטור מטעם אוניברסיטת סטרסבורג. על פעילותו הספרותית והמדעית בצרפת ובישראל, וכן על הקשרים שטיפח בין צרפת וישראל, הוענק לו עיטור מטעם משרד החינוך וההשכלה הצרפתי, ופרס מטעם יושב ראש הכנסת.

שנים ארוכות הועסק גם בשירות השידור 'קול ציון לגולה', והשאיר אחריו שפע מאמרים ספרותיים ומדעיים בעברית ובצרפתית. מעולם לא הפסיק את לימודי הקודש שלו, ובשנת 1987 חגג את סיום התלמוד כולו.

צאצאיו מונים כיום אחד-עשר ילדים, שבעים ושלשה נכדים ושנים-עשר נינים, כן ירבו! לאחרונה עבד בארכיון 'בית הרב' (קוק), וכן עסק בהכנת מילון עברי-צרפתי חדש. בין כתביו:

Les Juifs dans le Monde, Paris, Albin Michel, 1962 (היהודים בעולם);

תולדות היהודים, ירושלים, קרית-ספר, 1958;

Jérusalem – à travers trois millénaires, Paris, Payot, 1984 (ירושלים לאורך שלושת

אלפי שנה);

אוצר לעזי רש"י, בתלמוד ובתנ"ך, ירושלים, 1984-1996;

Qui est Juif? Paris, Colbo, 1990 (מיהו יהודי?).

ספר זה הינו פרי שנות מחקר ועיון ארוכות, הן בצרפת והן בישראל. אין לנו ספק שכל המתעניינים בחיים בצרפת במאה האחת-עשרה, נושא שקיים עליו תיעוד דל מאד, יקבלוהו בזרועות פתוחות, כמו גם כל המתעניינים בתולדות חכמי צרפת היהודיים בימי הביניים, שהדגול שבהם היה רש"י, אבי פרשני התלמוד והמקרא.

מאיר חייט

מרחשון תשנ"ה

החיים בצרפת במאה האחת-עשרה על-פי כתבי רש"י

מבוא

מכל הידוע לנו על חיי יהודי צרפת במאה האחת-עשרה ניתן להסיק, שבכל הקשור לשיגרת חיי היומיום שלהם לא היו שונים בהרבה משכניהם הנוצרים. בנולים אחרות, כאשר עולה בידנו לדלות, מכתביהם של חכמים יהודיים שישבו בה בימים ההם, מידע על אורח חיי היהודים בסביבתם, יהיה מידע זה תקף גם לגבי שאר אוכלוסיית המדינה. חשיבות הדבר נובעת מדלות ידיעותינו על תקופה זו של אמצע ימי הביניים. מרבית ספרי הארכיאולוגיה והמחקר דלים להחריד באשר להווי בצרפת של הימים ההם, ואלה מביניהם העוסקים בחיי היומיום בימי הביניים מעדיפים בדרך כלל להרחיב את הדיבור על חלקים ידועים יותר בתקופה זאת.

כך אנו מוצאים בספרים:

Abbé Louis Le Gendre: *Mœurs et coutumes des Français aux différens tems de la monarchie*, Paris, 1712

Paullin de Lumina: *Mœurs et coutumes des Français*, Lyon, 1768, 2 vol.

שניהם ספרים קדומים, כלליים בתוכנם, ועוסקים בתולדותיה של צרפת מן הבחינה החברתית או המוסדית;

Le Grand d'Aussy: *La Vie publique et privée des Français*, Paris, 1826;

F. de la Bedollière: *Histoire des mœurs et de la vie privée des Français*, Paris, 1847-1849, 3 vol.

ספר אחרון זה זכה לתפוצה גדולה.

Ch.-V. Langlois: *La Vie en France au moyen-âge*, Paris, 1926-1928, 4 vol.

ספר זה נחשב בצדק כיצירת מופת, אם כי הוא מסתפק בפרשנות טקסטית מסויימים מנקודת המבט של מושגי המוסר השולטים בתקופה, תוך היצמדות לכתוב. לעומתו, המחקר:

A. Franklin, *La Vie privée au temps des premiers Capétiens*, Paris, 1911, 2 vol.

ניגש אל הנושא בשיטתיות ובכל היקפו, תוך הסתמכות על מקורות בדוקים, אבל יש בו מעט מאד התייחסויות למאה האחת-עשרה.

ניתן ללקוט נתונים אחדים גם מתוך:

E. Molinier, *Histoire générale des arts appliqués à l'industrie*, Paris, 1896-1911, 5 vol.;

H. Baudrillart, *Histoire du luxe privé et public depuis l'antiquité jusqu'à nos jours*, Paris, 1880-1887;

אכן, ספר אחרון זה הינו ייחודי וספרותי בעיקרו, והוא ממעט להזכיר את המאה האחת-עשרה.

ראה עוד בעבודת הגמר: P. Kramer, *Le Luze au moyen-âge*, Paris, 1920.

מועטים הם גם המחקרים הייחודיים, וגם אלה שהכותרים שלהם נראים מביטחים מאכזבים על-פי רוב כאשר בוחנים את תוכנם מקרוב. כך למשל:

Germaine Maillet, *La Vie rurale et ménagère au moyen âge d'après les auteurs champenois* in *Nouvelle revue de Champagne et de Brie*, Châlons, avril et juillet 1930

עורר בנו ענין מיוחד לאור המחוזות שהוא עוסק בהם, אבל למעשה הוקדש כולו למאה הארבע-

עשרה וכמעט כולו לאוסטט דה-שאמפ. לעומת זאת, הספר:

Les Classes rurales de la région marnaise au moyen âge in *Mémoires de la Société des Lettres, des Sciences, des Arts, de l'Agriculture et de l'Industrie de Saint-Dizier*, tome XXI

מאת אותו מחבר, נתגלה כאוצר יקר של מסמכים רבי-ערך, ממיינים היטב ומקוריים. אציין

עוד שלושה חיבורים:

G. Belz, *Die Münzbezeichnungen in der altfranzösischen Literatur*, Strasbourg, 1914;

Joan Evans, *Magical jewels*, Oxford, 1922;

E.R. Goddard, Women's costume in French texts of the XIth and XIIth centuries in *The Johns Hopkins studies in Romance literature and language*, vol. VII, Baltimore, 1927,

במתכונת 8°-in, אשר ראה אור כעבור שנה גם במתכונת 4°.

רקע כללי ניתן לעיין גם ב:

Alwin Schulz, *Das häusliche Leben der europäischen Kulturvölker vom Mittelalter bis zur zweiten Hälfte des XVIIten Jahrhundert*, in G. von Below & F. Meinecke, *Handbuch der mittelalterlichen und neueren Geschichte*, Munich, 1903, Serie IV, vol. 1,

שבהקדמתו אנו קוראים: "בספר זה נעשה נסיון לתאר מקצת מתולדות אורחות החיים, מן

ה-*vie privée* בארצות אירופה המתורבתות... ואולם, אפילו לאחר שתחמנו את הנושא וצמצמו

אותו עד כדי-כך, אין כל אפשרות לטפל בו על-פי אמות המידה המדעיות, ואף אין להצביע על

מועד שבו יתאפשר הדבר, שכן כל עבודות ההכנה ההכרחיות חסרות עדיין..."

אמנם, ניתן לחפש מידע על הנושא בספרי היסטוריה כללית, אבל חיפוש כזה עלול להעלות חרס;

למשל, הספר החשוב:

Augustin Fliche, *Le Règne de Philippe 1er*, Paris, 1912

אינו מזכיר אפילו במלה אחת את חיי היומיום בימי שלטונו של מלך זה (1060-1108), שהם

בקירוב ימי חייו של רש"י.

פרטים ותיאורים מעניינים אפשר למצוא בספר:

Joseph Calmette, *La Société féodale*, Paris, 1932, Armand Collin,

החיים בצרפת במאה הי"א

בפרט בפרק ה' "החיים הפאודליים" עמ' 143-194 ובפרט בפיסקה "חיי היחיד", עמ' 176-191; וכן בספרו של Marc Bloch שראה אור תחת אותו שם בסידרה:

L'Evolution de l'humanité XXXIV & XXXIVbis, Paris, 1934-1940, 2 vol.:

I. *La Formation des liens de dépendance*,

II. *Les Classes et le gouvernement des hommes*;

ספר זה בולט בשתי הביוגרפיות המצויינות, הממיינות בשיטתיות, ובמאמץ להשוות את העידן הנודון לבני תקופה אחרת שהיינו מקבלים אותם ברצון כדוגמה (בפרט כרך ב', פרק ב', "חיי האצילים").

הספר המרתק:

Edmond Faral, *La Vie privée au temps de saint Louis*, Paris, 1942

מהווה דוגמה נוספת להפלייתם לרעה, מסיבות ידועות, של ענייני המאה האחת-עשרה לעומת המאות הבאות אחריה.

הסדרות הגדולות מאכזבות לא פחות, הפרקים הקשורים (בדרך כלל באופן רופף) לענייני בסדרות ההיסטוריות הצרפתיות הידועות הם:

Joseph Calmette, *Le Monde féodal*, nouvelle édition, Paris 1951, Clio IV, paragraphe IV "Les nouvelles conditions politiques et sociales de l'Occident"; paragraphe V "L'évolution économique", pp.187-194, 206-209;

Augustin Fliche, *La Chrétienté médiévale de 395 à 1254*, Paris, 1929;

Eugène Cavaignac, *Histoire du monde*, vol. VII chap. VII, "Le mouvement intellectuel et artistique", pp. 473-492,

בתכלית הקיצור וללא כל תיעוד;

Louis Halphen, *L'Essor de l'Europe, XIe-XIIIe siècles*, Paris, 1948, 3e éd.;

Peuples et civilisations, vol. 6, chap. I, VII, "La Vie féodale", pp. 20-22,

כללי למדי אך מלווה תיעוד מעניין; מענין גם פרק ה' של הספר, המתאר את המהפכה הכלכלית באירופה במאה השנים-עשרה, עמ' 81-98;

Augustin Fliche, *L'Europe occidentale de 888 à 1125*, Paris, 1941, 2e éd.;

Glots & Cohen, *Histoire générale*, Histoire du moyen âge, tome II, IIIe partie, La Civilisation occidentale aux Xe et XIe siècles, pp. 581-650 -

הוא חסר ענין לנושא שלנו;

Gabriel Hanotaux, *Histoire de la nation française*, tome X;

Germain Martin, *Histoire économique et financière*, IIe partie, chap. I, II, II, Paris, 1927

הינו כללי מאד וגם מכיל איורים מעניינים, אך מועתקים שלא בדייקנות;

Achille Luchaire, *Les Premiers Capétiens* (tome II fasc. 2 de l'Histoire de France de Lavissee), livre I, chap. I pp. 3-37, le régime féodal, livre II, chap. VI, l'émancipation des classes populaires, pp. 334-357.

מסמכים ספרותיים בלשון מדוברת כמעט ואינם בנמצא, ואלה הכתובים בלטינית ממעטים לעסוק בנושאים כה ארציים. לא נותר לנו אלא להסתמך על תעודות בודדות, קשות לאיתור ולשימוש, או על יצירות ארכיטקטוניות, הזרות אור בהיר על הצורות, אך אינן אומרות לנו דבר על אודות שימושיהן השונים ותפקידם בחייהם של בני האדם.

ואכן עומדים לרשותנו, לגבי תקופת זמן ארוכה של ימי הביניים, כתבים ספרותיים שערכם אינו מוטל בספק; אלא שהלשון שבה הם כתובים מעמידה אותם מחוץ לתחום שליטתם של מרבית החוקרים.

לפיכך אני סבור שיש ענין רב בציון המידע השימושי הפזור בנושאים אלה בכתבי חכמים יהודיים. וכך התחלתי, לפני שנים רבות, ללקט מתוך היצירה החשובה ביותר בסוג זה, פירושיו של רבנו שלמה מטררויש (1105-1040), הידוע יותר בכינויו: רש"י. בפרשנות שהנחיל לנו על ספרי המקרא ועל התלמוד הבבלי כמעט בשלמותו, הוא מציע לפנינו, מבלי שהתכוון ללמדנו דבר באשר לסביבה שבתוכה חי ופעל, מידע יקר מפז על עולמו ועל החפצים והאנשים שהקיפוהו.

לצורך השוואת מימצאי עם הנתונים ההיסטוריים המוצגים על-ידי מומחי דורנו בתחום תולדות תרבויות האדם, השתמשתי בין השאר בספרים הבאים:

Jacques Le Goff, *La Civilisation de l'Occident médiéval*, Paris, 1964, 1981;

Robert Delort, *La Vie au moyen âge*, Lausanne 1972, Paris 1982;

Robert Fossier, *L'Enfance de l'Europe I-II*, Paris, 1982, 1989.

ספציפית יותר חיתה תועלת תיאור טכניקות תעשיית הבדים בספרים:

Edouard Perroy, *Le Travail dans les régions du Nord du XIe au début du XIVe siècle*, chap. II, Paris, 1963;

Eunice R. Goddard, *Women's costume in French texts of the 11th and 12th centuries*, Baltimore, 1927;

Joan Evans, *Dress in medieval France*, Oxford, 1952.

ספר אחרון זה הינו מונוגרפיה מעולה, אבל גם כאן מקופחת המאה האחת-עשרה במידה רבה; זאת ועוד, ההסתמכות הבלעדית כמעט על יצירות אמנות, ובפרט על הקישוט הארכיטקטוני, מפחיתה מערכם של המימצאים.

הספרים שהוזכרו לעיל דנים כמעט בלעדית באורחות חייהם של בני האצולה, לעומת מקורותינו העבריים המעניקים לנו תיאורים הקשורים לסביבה 'פרולטרית' למדי, מלבד העובדה שהם נכתבו על-ידי חכמים בעלי השכלה רחבה ומעמיקה.

אסיים בהזכרתם לשבח של אלה שהקדימוני בדליית מימצאי *realia* מתוך כתבי רש"י, ובראש ובראשונה ההיסטוריון הדגול יצחק בער במאמרו רש"י והמציאות ההיסטורית של זמנו שהופיע בכתב העת *תרביץ* כ' (1949) עמ' 320-332, אלא שמאמרו מכיל מעט מאד מן הנושא שהעסיקני. לעומת זאת, עזרא שרשבסקי העלה מימצאים רבים במאמרו *Some aspects of every day life in Rashi's times in JQR LXV, 2, 1974*, שראה אור אחר-כך כחלק ד' בספרו *Rashi; the man and his world, New York, 1982*. אשר למקורות ספרותיים נוצריים, המידע המוגש הוא מעורפל ומושפע מדמיונו הפורה של המחבר. לא פעם נשאלתי: מה ראה הרב הדגול מטרוייש, שכל מעייניו נתונים להלכה, למוסר ולהגות התלמודית, לכלול בדבריו מידע שימושי על אודות אורחות חייהם ומנהגיהם של בני דורו? כמענה לשאלה זו אני נוהג להביא את נושא הגגות. פעמים אחדות (למשל בסוכה יט,א) מדגיש רש"י שהגגות המוזכרים בספרינו הקדומים היו גגות שטוחים ולא דמו לגגות הנהוגים באירופה, שהם משופעים.

לגבינו אין כל חשיבות לפרט זה, הידוע לנו ממילא. אבל יש כאן כדי להמחיש לנו כיצד רש"י, לצורך הבהרת הכתוב לתלמידיו, נזקק לתאר את המציאות העכשווית בימיו, כאן את מבנה הגגות בימיו, ובמקומות אחרים את לבושם, מזונם, מגוריהם, דרכי פרנסתם של בני דורו, שהרי ספרי המקרא, והתלמוד שבעתיים, עוסקים בכל הנעשה בעולמם של בני האדם.

כאשר פרשנו עוסק בסוגיית הגגות, הוא מדגיש בדבריו את ההבדל בין הנהוג באירופה למציאות שבה חיו אבותינו במזרח. אבל לא רק במקרים של שוני בולט כזה מדובר. לעתים, העובדות בדבר המציאות בסביבתנו מתגלות עקב השימוש שהוא עושה במונח לועזי בן-זמנו: אם רש"י מבאר מונח עברי או ארמי במילה הלקוחה משפת הדיבור הנהוגה בשאמפיין של הימים ההם, הרי שמדובר בדבר-מה הקיים בקרבתו. גם השימוש בלשון הווה בדברי ההסבר שלו מצביעים על נוהג שאינו נחלת העבר, שהדברים נראים בעיני הפרשן כתקפים בימיו. כאן דרושה בלי ספק זהירות רבה בהעלאת מסקנות, אבל לעתים קרובות הוברר לנו שרש"י ראה את ביאורו כשייך למציאות תקופתו וסביבתו.

במהלך עבודתי נתקלתי בקשיים משני סוגים. ראשית, איסוף חומר הגלם תובע תשומת לב קפדנית. אין כל דרך להצביע מראש על המסכת או הפרק שבהם עשויים להתגלות מימצאים מעניינים, לאור עירוב הנושאים המאפיין את הדיונים התלמודיים. את הפיסקאות הנראות במבט ראשון כמכילות מידע שימושי לענייננו, יש לבחון היטב, שכן לא די בכך שדברי הפרשן מתארים פעולה או חפץ, כדי לראות בו תרומה למחקרנו. יתכן שהתיאור מתייחס לעבר ומבהיר את הנהוג בתקופה התלמודית, וכך אכן מתברר ברוב המקרים? למרבה המזל, סגנון דבריו של רש"י יעיל ועקבי עד מאד, וכאשר אנו מוצאים בביאוריו מטבעות לשון מסוימות, ברור

מיד שכוונתו למציאות עכשווית, כגון המונחים שלנו או כמו שאנו עושים? אכן, מונחים אלה אינם מופיעים בדבריו לעתים קרובות, אך לרשותנו עומד כלי נוסף העשוי לשמשנו, ובלבד שגם לגביו ננהג בזהירות: הלעזים שלו. בדרך כלל ניתן להניח שאם רש"י משתמש בביאוריו במונח לועזי, הרי שהחפץ או המעשה לקוח מחיי תקופתו וסביבתו. אם דברי הפרשן אינם כוללים אף אחד מן הסימנים האמורים, לא נותר לי אלא לגשש ולשפוט על-פי סגנון הדברים אם כוונת דבריו היא לימים עברו או לימיו הוא? אני מקוה שעלה בידי לעשות כן בזהירות הדרושה.

המכשול השני והקשה ביותר היה בשלב של פענוח המימצאים וסינונם. קל למדי להכין את רשימת המידע הנכלל בפירושו של רש"י על המציאות הסובבת אותו, אבל היה עלי גם לקבוע באיזה מידע יש משום חידוש, כלומר, איזה מידע חושף לפנינו פרטים שלא היו ידועים לנו עדיין, או שהיו בגדר השערה שאינה נשענת על עדויות מוצקות. לצורך זה נדרשתי לעיין במירב התעודות המצויות לגבי התקופה ההיא, אם בעקיפין על-פי מסקנותיהם של חוקרים, ואם במישרין כאשר, כפי שהתברר לי לעתים קרובות, לא הוקדש להם עד היום מחקר כלשהו. כפי שכבר צייננו, הכוונה לשלושה סוגי תעודות: ספרות צרפתית או לטינית, תעודות היסטוריות מתוייקות, ועדויות ארכיאולוגיות. לגבי כל אחד מפרקי ספר זה השתדלתי לעמת את מימצאי עם מקורות אלה, במידה שעלה בידי לאתר אותם.

במקומות רבים הובאו דברי רש"י במלואם, אבל כאשר הדבר היה אפשרי נהגתי, כדי להימנע מאריכות יתרה, להסתפק בציון מספרם של הלעזים המפורטים אחד לאחד בשני ספרי: **אוצר לעזי רש"י בתלמוד (ירושלים, 1984, 1988, 1996 עם תרגום לאנגלית), אוצר לעזי רש"י בתנ"ך (1990).**

ה ע ר ו ת

(1) שמו של רש"י נכתב בלועזית Raschi על-ידי מרבית החוקרים, אפילו החוקרים הצרפתיים דרמסטטר ובלונדהיים, בלי ספק בהשפעת החוקרים הגרמניים שהיו חלוצי המחקר ההיסטורי על הפרשן הדגול מטרוויש (אמנם, בספרו של דרמסטטר *Le Talmud* או מוצאים, בהערה מס' 8, את הכתיב *Rachi*, אבל ספר זה יצא לאור לאחר מותו של המחבר, וספק אם כתיב זה היה מקובל עליו). אנו מתקוממים נגד השימוש בכתיב לא-צרפתי לגבי אדם שיש לראות בו בן-צרפת שבה פעל והפיץ תורתו, וכתביו נחשבים כיום תעודה לשונית צרפתית חשובה. למרבה הצער מנעו הנסיבות לקרוא שמו של רחוב בטרוויש על-שם רש"י, לרגל ציון תשע מאות שנה להולדתו, בשנת 1940, רחוב זה קיים היום, ושמו 'רחוב סלומון רש"י'... לו כלל שמו הגאים שאינם ידועים בשפה הצרפתית, מילא; אבל הרי אין הדבר כן! לפיכך החלטנו לאמץ לנו את הכתיב *Rachi*, ואנו מקווים שכתוב זה יישמר להבא, לפחות במחקרים שייכתבו עליו בשפה הצרפתית.

עם זאת, עלי להעיר שלו רש"י היה חי עמנו היום, הוא לא היה הוגה את שמו כך. כי מחקריו של פרופ' פריץ גומפרט, מירושלים, אישרו את קביעתו של דרמסטטר: רש"י, ויהודי צרפת בימיו עמו, הגו את העברית בדרך שהושפעה מן ההגייה הצרפתית, כדרך שהמלומדים הגו את הלטינית בהגייה צרפתית (ראה Charles Beaulieux, *Histoire de l'orthographe française*, tome I: Formation de l'orthographe de l'origine au milieu du XVIe siècle, chap. II, Prononciation du latin après la réforme de Charlemagne, pp. 18-26. למשל, השם חיים הועתק ונהגה הגין (Hagin)... מסיבה דומה, כנראה באשר צליל ה"ש הימנית לא היה קיים בצרפתית של הימים ההם, יש להעתיקה בלעז s. מכאן שראוי היה לכתוב את שמו באותיות לועזיות Rassi. ואולם, הרי איש מבני דורו לא כינה אותו בשם זה, שנועד במשך הדורות בזכות פירסומו העצום של רבנו שלמה בן יצחק מטרוויש (ראה לעיל), כי תואר אחרון זה היה ארוך מדי כאשר היה צורך להזכירו לעתים קרובות כל-כך. לפיכך, מן הראוי להשאירו כפי שהוא מקובל בימינו, ובלבד שיש לאייתו כנהוג בצרפתית.

2) ראה Charles-Victor Langlois: Les Travaux sur l'histoire de la société française au moyen âge d'après les sources littéraires in *Revue historique* LXIII, 1897.

יצירת המופת, היחידה שחיה בעלת היקף ניכר, היא שירת רולאנד, *La Chanson de Roland*, במהדורת Bédier, Paris, 1921-1927, 2 vol. ראה לגביה את הביבליוגרפיות על שירת רולאנד מאת E. Seelman, Heilbronn, ומאת Gates J. Bauquier, Heilbronn, 1877. ניתן להיעזר גם בפרשנותו של T. Atkinson Jenkins, Boston, 1924, Heath's Modern Language Series.

להלן שאר המקורות ששימשו לי להשוואת הממצאים:

Cantilène de sainte Eulalie (IXe siècle);

La Vie de saint Léger (XIe siècle);

La Vie de saint Alexis (1040 env.);

La Chanson de Guillaume מן המחצית השנייה של המאה האחת-עשרה, מהדורה בקורתית Hermann Suchier, Halle 1911, Bibliotheca normannica, tome VIII מאת Slatkine, 1975; הועתקה על-ידי

Gormont et Isembart, Alphonse Bayot, in *Classiques français du moyen âge* n° 14, 3e éd., Paris, 1964

Albéric de Besançon, *Le Roman d'Alexandre*, 1100 env.;

Ernest Langlois in *Classiques français du moyen âge* Couronnement de Louis n° 22, Paris, 1969, 2e éd. revue;

Mario Roques in *Classiques français du moyen âge* Chrestien de Troyes: Erec et Enide n° 80, Paris, 1973.

ביצירה אחרונה זאת, אף-על-פי שהיא מיוחסת לשנת 1165, מצאתי ענין בגלל מקום חיבורה.

מכל היצירות האלה לא הצלחתי לדלות אלא מידע זעום על חייהם של יהודים בימים ההם והמעט המצוי בה - ספק אם יש לראות בו מידע אמין, בגלל אופיין הספרותי של היצירות. כדוגמה כבר אציין, בין השאר, את תיאור הארמון בניזאנץ מתוך *Le Pèlerinage de*

Charlemagne, חרוזים 345 והלאה. Emile Molinier, בספרו שהוזכר לעיל, כרך ג', כתב (עמ' 12): "למעשה, עלינו להשלים עם אי-ידיעות פרטים רבים על הריהוט, ואינני נמנה על הסבורים שמן הטקסטים הספרותיים המובהקים של שירת הסאגה ניתן לדלות מידע אמין על המציאות באותה עת: הגומה ספרותית מכאן, אי-דיוק התיאור מכאן..."

אשר לביבליוגרפיה, אני ממליץ לעיין בספר Robert Bossuat: *Le Moyen âge*, המהווה כרך א' של *Histoire de la littérature française* שיצאה לאור תחת ניהולו של Mgr Jean Calvet, Paris, 1931. בסוף כל פרק מוצגת בו רשימת ספרים עשירה, בתוספת תמצית הרצאותיו לתלמידי השנה השניה והשלישית של Ecole des Chartes, שתועלתן רבה לגבי הכרונולוגיה. ניתן להיעזר גם בספרים:

E. Koschwitz, *Les plus anciens monuments de la langue française*, 5e éd., Leipzig 1920-1930;

W. Förster & E. Koschwitz, *Altfranzösisches Übungsbuch*, 7e éd., Leipzig 1932.

(3) בהסתמכי על

Max Manitius: *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters*, Ywan von Müller, tome IX, Munich 1911-1924, 3 vol.,

סקרתי מקצת מן הספרות הלטינית של התקופה. המימצאים היו מאכזבים למדי, לאור אופייה הטכני במקצת של ספרות זו. עיינתי בספר

Edelstand du Méril: *Poésies pululaires latines antérieures au XIIIe siècle*, Paris, 1843,

ומצאתי מספר פרטים באחדות מן היצירות שזקטו בספר זה:

La Vision de Fulbert (pp. 217-230), Chanson sur l'air des fleurs.

פרט לכך, סקרתי את

Baudri de Bourgueil: *Poème à Adèle, fille de Guillaume le Conquérant*, Léopold Delisle, Caen 1871

ואת היצירה המעניינת, משנת 1010 בקירוב, *Carmen ad Robertum regem* שפורסמה על-ידי Adalbéron: Les Poèmes Satiriques (avec traduction G.A. Hüchel, וכן את *Mélanges d'histoire du moyen âge*, IIe partie, Achille Luchaire, Bibliothèque de la Faculté des Lettres de l'Université de Paris, tome XIII, 1901

שראו אור בתרגום מילולי יותר בספר

E. Pognon, *L'an mille*, Paris, 1947.

Annales de Flodoard, Ph. Lauer, Paris 1907, Collection des textes pour servir à l'étude et à l'enseignement de l'histoire, vol. XXXIX,

ובאותה הוצאה (כרך א) בחמשת ספריו של

Raoul le Glabre: *Histoires*, Maurice Prou, Paris 1886

Eudes de Saint-Maur: *La vie de Bouchard le Vénérable comte de Vendôme*, וכן בספר Charles Bourel de la Roncière, Paris 1892, vol. XIII.

מאידך, ליקטתי מידע בספרים הנאים:

Helgaud moine de Fleury: *La vie de Robert le Pieux*;

Adreval, Aimoin, André, Raoul Tortaire (sic) et Hugues de Saint-André, moine de Fleury: *Les miracles de saint Benoît*;

Migne, CXXLI;

Les historiens de France, E. de Certains, tome X, 104E, Paris 1858,

בעיקר לגבי כתיבתם של André de Fleury et Raoul le Tourtier בני דורו של רש"י; מארק בלוך מסתמך על ספר זה (ב, פרק ב, עמ' 90) באשר לצורתו של צריח העץ שהותקן בטירות העתיקות;

Orderic Vital: *Histoire ecclésiastique* (Orderici Vitalis... historiae ecclesiasticae libri tredecim), Auguste le Prévost, Paris, 1838, 5 vol.,

שעליו כתב Guizot: "שום ספר אינו מכיל שפע ידיעות יקרות ערך, על תולדות המאות האחת-עשרה והשתיים-עשרה, על מצבה המדינית, האזרחי והדתי של החברה במערב, על אודות החיים הפיאודליות, המינוחיות והעממיות (ההדגשה שלי) כפי שמכיל ספר זה (מובא בכרך ה', עמ' 106).

אזכיר לבסוף את *Lettres de saint Ives* שפורסמו במאה השש-עשרה על-ידי F. Juret ובמאה השבע-עשרה על-ידי J.-B. Souchet, ובתרגום לצרפתית בידי Louis Merlet (in *Mémoires de la Société archéologique d'Eure-et-Loir*, tome VIII, Chartres, 1885),

שהעליתי מהן מספר ידיעות ציוריות. המידע שנאסף, בפרט באשר לדברי שירה, אינם שונים מן המצוי בספרות העממית: מעורפל ומועשר כיד דמיונו של המחבר. להמחשת הדבר אביא כאן מספר חרוזים מאת Baudri (952-949):

At dominae lectus pedibus surgebat eburnis;

Is geniosa manus auxerat pretium

Qua regina suum caput inclinando cubabat;

Grandis staturae grande nitebat opus...

4) ניתן למצוא מידע להשוואה בתעודות העתיקות המצויות במאגרים ארכיוניים. אשר ל, התחלתי במשימה וסקרתי את הסדרות J, JJ, K, KK, L, LL, R, S של הארכיון הלאומי הצרפתי, אך לא היה בידי להשלימה, מה גם שהמימצאים היו מאכזבים עד מאד: התעודות הקדומות מעטות מאד, ואלה שנשתמרו הן בדרך כלל מסמכים הגייים שאינם עוסקים כלל בחיי הפרט. לעומת זאת, השלמתי את סקירת Le Cartulaire de l'abbaye de la Trinité שראה אור כנספח למחזורת Eudes de Saint Maur של Bourel de La Roncière שהוזכרה לעיל, ודליתי ממנה מספר פרטים המשולבים במקומם, להלן. השתמשתי גם במידע מעניין שהגיע לידי בעקיפין מתוך

P. Fagniez: *Documents relatifs à l'histoire de l'industrie et du commerce*

V. Mortet et P. Deschamps: *Recueil de textes relatifs à l'histoire de l'architecture, XIe-XIIIe siècles*, Paris, 1911.

אשר למסמכים מן הארכיון הלאומי הצרפתי המתחסים בייחוד לחיי היהודים, ראה Cabinet historique כרך ט"ז, ובאשר לאפיוגרפיה,

Moïse Schwab: *Inscriptions hébraïques en France du VIIe au XVe siècle*, in *Bulletin archéologique*, 1897,

שראה אור כחוברת נפרדת (Paris, 1898) ופורסם שנית בידי

Collection בסדרה G. Nahon: *Inscriptions hébraïques en France médiévale Franco-judaïca*, Les Belles Lettres, Paris, 1986.

לגבי מחוז שאמפיין במיוחד, השתמשתי במסמך J 764 n° 1 המכיל בין השאר חוזה מכר של הנרי, רוזן פלטיני של טרוויש, משנת 1164. אני משער שניתן היה לדלות ידיעות מעניינות גם מן הספר

A. Longnon: *Documents relatifs au Comté de Champagne et de Brie*; cf.: Alfred Friemel: *Laut- und Formenlehre zu Longnon's Documents relatifs*, tome I, Dissertation de Halle, 1906.

ספרה של Germaine Maillet על שכבות כפריות במחוז מארן בימי הביניים, שהזכרנו לעיל, מכיל מידע ביבליוגרפי רב-ענין על קבצים שונים של תעודות מקוריות הקשורות לשאמפיין של הימים ההם.

5) השתמשתי בעיקר ב-Gay: *Glossaire archéologique*, ובמקרה הצורך גם ב-Viollet-le-Duc: *Dictionnaire de l'architecture*, tome II: les meubles בהסתייגות ובזהירות מרובה. למרבה הצער, פרט למבנים בעלי אופי דתי, לטירות ולחומות אבן, המאה האחת-עשרה הותירה אחריה שרידים מעטים עד מאד באשר לרהיטים, כלי עבודה וכדומה. מידע רב שאבתי גם מהרצאותיו של M. Aubert בבית-הספר הגבוה לתעודות היסטוריות Ecole des Chartres. שימוש כמעט יומיומי עשיתי בספר הלימוד

Camille Enlart: *Manuel d'archéologie française depuis les temps mérovingiens jusqu'à la Renaissance*, IIe partie: Architecture civile et militaire, 2e éd. revue et augmentée; Tome I: Architecture civile, Tome III: Le Costume; Paris, 1929.

אבל אין ספר זה מזכיר אלא בית רומוני אחד בעל מיסדים צנועים, בעיר Trèves, שיתכן ונבנה במאה האחת-עשרה (עמ' 58, הערה 1).

6) לגבי התקופה שבה אנו עוסקים, ניתן לפנות לצורך איסוף מידע כללי לספרים הבאים:

Théodore Reinach: *Histoire des Israélites*, 5e éd., Paris, 1914;

Heinrich Gräts: *Geschichte der Juden*, tome IV, Leipzig, 1871;

Moïse Bloch, Paris, 1893; לצרפתית בידי

Simon M. Doubnov: *Weltgeschichte des jüdischen Volkes*, traduit du russe par A. Steinberg, tome IV, Berlin, 1926;

Margolis et Marx: *Histoire du peuple juif*, traduit en français par J. Robillot, Paris, 1930;

Cecil Roth: *Histoire du peuple juif*, traduit en français par Ruth Schatzmann, Paris, 1948;

Israël Lévi: Les Juifs de Franche du milieu du IXe siècle aux Croisades, *Revue des études juives* LII pp. 161-168 (inachevé).

מקורות היסטוריים בני-זמננו כמעט ואינם תורמים דבר לענייננו. לא אוכל לציין כמקורות בעלי ערך (ערך יחסי מאד, שכן ניתן למצוא בהם בעיקר דברי אגדה) את עמק הבכא מאת ר' יוסף הכהן מאביניון (1564, מהדורה מדעית חדשה: וינה, 1852), ושבת יהודה מאת האחים אבן-זורגה (סביוניטה 1554, האנובר 1855). ראה בנדון זה את הביבליוגרפיה המובאת בסוף הספר

Robert Anchel: *Les Juifs de France, Paris, 1946,*

ספר זה מכיל בעצמו סדרת מאמרים מעניינים למדי.

(7) למשל:

שהנרות שלהם של חרס הן, ומכוסים, ועושים לו נקב בצדי כיסויו להכניס לו הפתילה, והוא הפה, ולמעלה בכיסויו יש נקב קטן, וגם חלל יש למעלה מן הכיסוי, וממלאו שמן, והוא נכנס דרך הנקב מעט מעט; אם יש בו שני נקבים משני צדדים עולה לשני בני אדם [לנר חנוכה] למהדרין העושים נר לכל אחד ואחד (שבת כג, ב).

(8) לגבי המונח 'שלנו': ביצה כג,א; עירובין צז,א; פסחים לא,א. לגבי 'כמו שאנו עושים': חולין קכו,א.

(9) לעתים קרובות אין השימוש בלשון הווה מוסבר כלל בדרך אחרת, אם כי קיימת אפשרות שרשיי נגרר לשימוש זה על-ידי הטקסט התלמודי, שרשיי הקפיד לדבוק בו. המונח 'עושים', במיוחד, מבטא לעתים קרובות נוהג שהפרשן היה עד לו בהתבוננו במלאכתם של אומנים. גם תיאור חי ומפורט, ללא הסתמכות במקורות כתובים, עשוי להעיד על התבוננות של רשיי במעשיהם של בני דורו.

אחרון אחרון: השימוש במילים כמו למשל 'שרים', בפירושו למקרא ולתלמוד, אינו מבטא עובדה היסטורית ממשית, ויש להבינו במשמעות של אצילים, נכבדים. עם זאת, חשוב לשים לב להקשר הסגנוני, העשוי לרמוז על כוונה אחרת.

פרק א הדיור

(א) הבניה:

השלב הראשון בחציבת האבן היה להפריד אותה מן הסלע מסביב; ניתוק שארית חיבורה אל הסלע (מאחוריה) נעשה במכת מכושי עזה (ראה בלונדהיים א מס' 802, ובראנדן, עמ' 85).

המכה בפטיש: גם הוא באבות מלאכות, והוא בלעז *an*, שמפוצץ בו את האבן מן הסלע. לאחר שחצב את האבן סביב, ומבדיל מן ההר קצת, הוא מכה בפטיש מכה גדולה, והיא מתפרקת ונופלת, וזהו גמר מלאכה של חוצבי אבן. וכל הגומר בשבת מלאכה, תולדת מכה בפטיש היא. (שבת קב, ב)

סיתות האבן, במחוזות שאנו עוסקים בהם, בוצע במחצבה עצמה.

מסתת את האבן: לאחר שנעקרה מן ההר ונחצבה, מחליקה. (שבת עה, ב) ריבוע פני האבן ויישורם היה הסיתות השכיח ביותר, אבל לעתים נהגו לעצב את פני האבן בשריטות מקבילות.

מסתת: מרבע את האבן ומתקנה, הכל לפי המקום, שיש מקומות שרגילין להחליק, ויש מקומות שרגילין לחרוץ בה חריצים חריצים בארץ אשכנז.² (שבת קב, ב) מיקום המלים 'בארץ באשכנז' בדבריו מעורר ספק, אם אכן רש"י הוא שכתבן; מתקבל הרושם שאינן אלא תוספת מאוחרת.⁴ קטעים אחדים מלמדים אותנו על דרך ארגונו של מקצוע הבניה. בתחום האדריכלות אנו קוראים:

ולבונים: הם הארדכלין חרשי האבן, שחבריהם עושים על פיהם ראשי האומנות;

ולגדדים: לבוני החומה תלמידי ארדכלין; (מלכים ב יב, יביג)

שבנים מעשה שבכה: השבכות שהיה להם דומה כמין כיפה שקורין קויפא, מוקפות היו צורות של לולבי דקל. (מלכים א ז, ז)

אשר לחומרי הבניה, מסתבר שרש"י הכיר במיוחד, מבין סוגי השיש, את השיש האפרפר (ראה בלונדהיים א מס' 110). בשני מקומות הוא מזכירו יחד עם השיש הלבן והשיש הכחול, ומציע תרגום רק לגביו. ואולם, יתכן ששני הסוגים האחרים היו נפוצים יותר, ורש"י לא מצא צורך לזהותם בבירור.

שיישא: שייש צבוע, לא לבן ולא שחור, אלא כעין ירוק, בלעז *shai*.

ומרמרא: שייש לבן. (סוכה נא, ב)

בבא בתרא (ד, א) אנו קוראים פחות או יותר את אותם הדברים.

חומרי המילוט היו כנראה בדרך כלל עשויים סיד, אבקת עופרת⁵ וזפת. שכך רש"י מזכיר חומרים אלה ללא הבעת תמיהה (ראה זבחים נד, א) בתארו את בניית המזבת:

עלה אמה: מן הארץ ברוחב שלשים ושתים על שלשים ושתים, שמתחילה הביאו מלבן מרובע שלשים ושתים על שלשים ושתים, והושיבוהו על הארץ כעין *aistre*, וגובהו אמה, ומילאוהו סיד וקוניא זופת... (סוכה מה,א; וראה בלונדהיים א וב מס' 24).

קורות עץ ששולבו בבניית האבן נחשבו כמקנות למבנה יציבות מושלמת:

...ועצים נתונים ומשימים בכתלים כדי להחזיק הבנין למען יעמוד ימים רבים. (עזרא ה,ח)

'אבני אש' נחשבו כמביאות נזקים למבנים, והשתדלו להרחיקן אפילו מקרבתו של בנין:

הסלעים: אבנים שהאור יוצא מהן, שקורין *chailos*, שכל אלו קשים לחומה, שמוציאים הבל. (בבא בתרא יז,א; וראה בלונדהיים א מס' 179).

בהקשר זה ראוי להזכיר את תופעת הניצוצות הנוצרות ממכת כלי החציבה בקרקע, במחוז שאמפיין.

[הוצאת אש] מן העפר: קרקע קשה, כשחופרים אותה מוציאה אור, כעין גרוגשתא שלנו ממקום מחפורת שלה. (ביצה לג,א)

את המונח הארמי 'גרוגשתא', שאנו מתרגמים אותו 'חמר', מבאר רש"י בעצמו:

גרוגשתא: קרקע שעושים ממנה החביות, *arzile* בלעז (בבא מציעא ט,א; ראה גם יבמות קז,ב; כתובות ס,ב; עבודה זרה לח,ב.. וראה בלונדהיים א וב מס' 71).

נוסיף עוד, שפרשנו מביא את המונח *gravele* (בלונדהיים, עמ' 365, מבאר '*gravier*') לגבי הטיט, או על כל פנים מרכיבו העיקרי, שכן הוא מבאר במונח צרפתי זה את המלה העברית 'רקק', שמשמעו 'ביצה':

רקק: *gravele*, ומים צפין עליו (שבת ח,בא)

רקק: *gravele*, שיש בה מים ויבשה (חולין כז,בא)

ראה גם שבת ק,ב ועירובין מג,א.

לסיום עיסוקנו עם עובדי הבניה, נציין את מנהגם, המוזכר ברש"י, לגרוג סביבים בלוחות כדי להגן על עצמם מן השמש, מן הסקרנים ומן הגנבים:

אדרכלין: בנאים, שעושים מחיצה לצל סביבותיהם כשבוניים בחמה. (עירובין כו,א)

הדיון התלמודי עוסק בשאלה, אם יש במחיצה ארעית כדי להעניק לשטח המוקף מעמד של 'רשות היחיד', ובהקשר זה נערכת השוואה בין 'מחיצת אדרכלין' למחיצה הנדונה, שגם היא הותקנה לצרכי הסתרה חד-פעמית של 'אברונקי' (ביתן צל במרכזה של גינה). ורש"י מוסיף:

ורב פנא אותביה ממחיצת אדרכלין, דהא מחיצה דאבורנקא נמי לצניעות עבידא, וכן לנחת,

להשתמש להניח בה טליתותיהן ולבושיהן שפושטים שם ושאר כלי תשימים. (שם)

הפרטים שבדברי רש"י על אודות שני השימושים בגדרות אלה הם ככל הנראה תרומה אישית שלו לנושא, כי אין להם כל רמז בדברי התלמוד. ואולם, אין ודאות שתיאורו האחרון מתיחס גם לגדרותיהם של הבנאים; שהרי אם כן, יהיה בו כדי ללמדנו על בגדי העבודה ובגדי הערב של הפועלים (הטלית, הנחשבת אצלנו ככדי

מיוחד לתפילה, עשויה להעיד על-כך שהיו בימי רש"י בנאים יהודיים; אבל השערה זאת תהיה רופפת מאד, מה גם שניתן לראות בטלית לבוש עליון כלשהו.⁴
בדירת מגורים פרטית במאה האחת-עשרה, אין להעלות על הדעת קיומה של חצר פנימית. אין ספק שזאת הסיבה שפרשנו מדגיש בכל הזדמנות שהבית שהתלמוד מדבר עליו יש לו חצר כזאת:

בתים וחצרות: בתים פתוחין לחצירות, וחצירות למבוי, שכן היה דרכן שאין בתים פתוחין אלא לחצריהן, וכל חצר האמור בהש"ס ובמשנה אינו אלא לפני הבית, אבל שאחורי הבית - מוקצה או רחבה קרי ליה. (עירובין ה,א)

כיוצא בזה אנו מוצאים שם ז,א; יב,ב; סוכה ג,א; ועוד במקומות רבים.
אך התבנית הקדומה לא נשכחה מכל וכל. לתיאור אולם מרכזי המוקף חדרים הפתוחים אליו, הוא מזכיר, כמו התלמוד עצמו אבל תוך ניסוח דברים הנראה כמקורי, את ה'קיתוניות' הפתוחות אל *triclinium*, ובלשון התלמוד: טרקלין:

במקצוע צפונית מערבית: של בית המוקד, שהיה טרקלין גדול והיו מסיקין בו מדורות גדולות להתחמם שם הכהנים, שהולכים יחפים על רצפת עזרה שהיא של שיש, והיו במקצועותיה לשכות פתוחות כקטוניות פתוחות לטרקלין, כדקתני לקמן: וארבע לשכות היו שם בארבע המקצועות, אחת לשכת הטלאים וכו'. (ויטא טו,ב)

לעומת זאת, רעיון שורת חדרים שאין אליהם כניסה מן החוץ נראה זר לבני דורו לחלוטין, אם לשפוט על-פי המאמץ שהוא משקיע בתיאור מבנה כזה:

פנו לי מאני: בחצירו של רבא היו חמין, והתינוק נשפכו חמיו בחצר אחרת ופתח ביניהן, ולא עירבו שתי הצירות יחד, ולרבא היו בביתו חדרים פנימיים שאינן פתוחין לחצר והן לצניעות, והנשים יושבות שם, ובי גברי הוח פתוח לחצר, ותנן במתניתין המבטל רשות חצירו אסור להוציא מביתו לחצר, דהא לאו ידיה הוא, הלכך פינה כליו מבי גברי כדי שלא יבא להוציא משם לחצר, והלך וישב בחדרים הפנימיים, וביטול רשות חצרו לבני חצר האחרת, ויביאו חמין מחצירו לחצירן [בדמוס וילנא יש במקום זה שרטוט] (עירובין סח,א).

וראה *Enlart II*, א, עמ' 56: "כאשר התגבשה האדריכלות של ימי הביניים, דירותיהם של אזרחים (שאינם אנשי כמורה) לבשו איפוא צורה שונה מדירות הקדמונים. עם זאת, משהו נשמר מעיצובם הקלאסי של שערי האטריום: חדרי המגורים לא היו בדרך כלל כפולים..."

השימוש באכסדראות בחזית הבית או סביב חצר סגורה מוזכר פעמים רבות:

בבקעה: להכי נקט בבקעה, דמתוך שאינה סמוכה לבית אין לה דפנות, שאין עושין דפנות לשם אכסדרה, אבל פעמים שעושין אותה לפני הבית, ודופן הבית סותמה מאחריה. (סוכה יח,ב)

בדרך דומה אנו קוראים:

אכסדרה בבקעה: ...אכסדרה זו פרוצה מארבע רוחותיה, ועומד קירויה על ארבע יתידות, ונותנין ארבע קורות פיתד ליתד, ועליהן מסדרין הנסרין, ואותן הקורות קרי פי תקרה; והאי דנקט בקעה, משום דבעיר סתם אכסדראות סמוכות להקיף בית או חצר, ואיכא מחיצה אחת או שתיים... (עירובין צ,ב).

דברים אלה מכילים גם מידע רב-ערך על דרך בניית שלד העץ.

האכסדרה נשענת על עמודים שביניהם פתוחים חלונות:

סינך על גבי אכסדרה שיש לה פצימין: כגון חצר המוקפת אכסדרה... אבל לצד הסוכה [הנצרת עלידי סינך החצר] יש לאכסדרה פצימין, עמודין כמין חלונות, וביניהם פחות פחות משלשה [טפחים]. [סוכה יח,א]

גם השורות המובאות להלן דומות בתיאור שבהן:

השף בין העמודים: כגון עמודי אכסדראות שעשויים חלונות חלונות, ונסמכין בחלונות בין עמוד לעמוד, והשף שם בקרקעית הבנין שנשענין עליו כדי שיהא חלק, חייב [בעונש כמחלל את חשבת] משום ממחק. (שבת עה,ב)

רש"י מבחין בין שני סוגים של עמודים המוזכרים בתלמוד:

אכסדרה דבי רב: דפנות סביב לה אלא שמוקפות חלונות.

אכסדרה רומייתא: מוקפת דפנות נמוכות שאין מגיעות לתקרה. (בבא בתרא יא,ב)
הכוונה איפוא לצורה פתוחה יותר או פחות של האכסדרה. ראה לעיל לגבי חדרי השירות, שכנראה מדובר בבניינים של ממש ולא רק במעין מרפסות.
נראה שפרשנו מתקשה להבחין בין חדרי שער לאכסדראות בעלות עמודים. בשני המקרים הוא כותב *porche* (או *porje*, לדעת בלונדהיים א, עמ' 845 ו-547):
אקילעא: לפני הבית, כעין בית שער, וקוריו *porje*. (פסחים עב,ב)
בקטע הבא דבריו בלתי-מדוייקים:

בקילעא: כניסת הבית, חדר שלפני הטרקלין שקוריו *porche* בלעז. (ברכות כב,ב)

והרי בסוכה ג,ב שמשם לעז זה 'לאכסדרה', כמו גם בסוכה ח,ב; בבא קמא יט,ב; עבודה זרה כד,א.

את בארות המים נהגו להקיף מעקה עץ או אבן:

חולית הבור: קרקע חפירת הבור נותנין סביבותיו להקיף כמין חומה, כמו שאנו נותנין היקף עצים או אבן סביב פי הבור. (שבת צט,א)

את המים שאבו בעזרת גלגלת, אך חסר לנו מידע בדבר צורתה של גלגלת זו. על מיתקן כזה (עירובין קד,א) מסתפק רש"י בתרגומו: *torn*. מקור מקביל מכיל אמנם מידע נוסף, אך השימוש בו בעייתי, כי מקור זה דן במקרה מוזר שבו חיברו סכין אל הגלגלת, ותוך כדי סיבוב הגלגלת שחטה הסכין את הבהמה:

במוכני: גלגל שקורין *torn*, והשכיב בו הסכין חודו למעלה, וגלגל ושחט. (חולין טו,ב; ראה בלונדהיים מס' 1007)

פרשן אחר, שאינו רש"י אבל היה פחות או יותר בן-דורו (הוא פירש את מחציתה השניה של מסכת בבא בתרא), מתרגם *cigonie* את החמת המשמשת לשאיבת מים (ראה בלונדהיים א מס' 208):

אזרונקא: *cigonie* בלעז, שבו דולין מים מן הבור (בבא בתרא קסז,א)

אבל אם להסתמך על כתבי איזידור דה סביל 20, 15, 3 (Migne LXXXI-LXXXIV) על-פי התרגום המוצע על-ידי גאפיו במילונו, אמנם הכוונה למיתקן לשאיבת מים, אבל הוא עשוי מוט ארוך המורכב על עמוד, ואילו המונח 'זרנוקא' שבמקורותינו התלמודיים, משמעו ככל הנראה חמת, או צנור. גם בריכות בעלות קירות בנויים היו ידועות בימי רש"י, המתרגם אותן *escrienes* (ראה בלונדהיים א מס' 380):

בור ודות: חדא נ'נהו, אלא שהבור בחפירה והדות בבניין על הקרקע, *escriene* בלעז (ראש השנה כז,א)¹⁰

האם קיימת סתירה, או שמא חל שיבוש בנוסח, כאשר מוצע אותו מונח '*escriene*' לגבי בור מים שבתוך האדמה? או אולי אין ליחס משמעות למיקומה של הבריכה, המשמשת בשני המקרים לאגירת מי גשמים בתוך מתקן בנוי, להבדיל מבאר, שאינה אלא קידוח עד לשכבת מים תת-קרקעית טבעית, ולכל היותר מחזקים את דפנותיה באבני בנין?

בור: בחפירה, דות בבנין בתוך הקרקע, *escriene* (עירובין קב,ב)

נעבור עתה לנושא עבודת הבנייה באבן. שני הקטעים המובאים להלן עוסקים בבניית קירות. הראשון מדגיש את המקצועיות הרבה שנדרשה להנחה נכונה של האבנים זו על זו, ועולה ממנו שבנייה יבשה (ללא מלט), גם אם לא היתה שכיחה, נחשבה כמקובלת:

המצדד את האבן: מושיבה ומצדדה עד שמתיישבת בקרקעית יסוד הבנין יפה, מתוך שהוא מצדדה הוא מכינה תחתיה ומושיבה בארץ - חייב, ואפילו לא נתן טיט הוי בונה כל שהוא, די ש מקיימין כן בלא טיט. (שבת קב,ב)

בהמשך אותה סוגיה מתואר השימוש בחול לייצוב 'יבש' של האבנים בתוך הקיר. התלמוד מבחין בין נדבכי הביניים, שיש לחברם במלט, ובין הנדבכים התחתון והעליון, שאינם זקוקים לו, והפרשן כותב:

תתא: יסוד החומה תחתית, שמושיבין אבנים על הארץ בלא טיט בצדדי ועפר, כל עצמו אינו אלא לצדד את האבן, שתשב בשוה, ולא תטה לכאן ולכאן, ויהא עפר סביב לה לסומכה, ובההוא אמר שמואל מילתיה. וברייתא - במיצעא, כל הבנין כולו שמן היסוד עד שורה העליונה, בעי נמי טינא עם הציוד. עילאת: דימוס העליון, שאין על גביו עוד דימוס, אינו חושש אם נוטה האבן לצד אחד, הלכך בהנחה בעלמא סגי, והוא מילתא דרבי יוסי. (שם)

חוט האנך (מלכים ב כא,יג):

משקולת: הוא חוט שהבונים חומה קושרין בו עופרת לכוון בו את החומה.

נציין כאן שבכל כתבי היד מופיע המונח *mortier* (חומר, מלט) פעם אחת בדברי רש"י (ראה בראנדן עמ' 135):

ועפר הרבה: עדיין יש טיט וחומר הרבה ליתן בבנין החומה, *mortier* בלעז. (נחמיה ד,ד)

בהעדר אבנים נבנו בתי המגורים בלבני חרס שנועדו בדרך כלל לבניית תנורי אפייה (ראה להלן), ולצורך זה השתמשו בדפוסים:

לבנים: שאין אבנים בנבל שהוא בקעה; ונשרפה לשרפה: כך עושים הלבנים שקורין *tuiles*, שורפים אותן בכבשן. (בראשית י"א, ג; ראה בלונדהיים א מס' 1002 ובראנדין עמ' 8, 15, 89)

מלבן: כמין דפוס שבו עושים הלבנים שממלאין אותו טיט ומחליקין אותו והיא הלבנה. (סוטה י"א, א)

הלבנים נאפו בכבשן או, כנראה על-פי רוב, יובשו בשמש:

לבנים: *tuiles* בלעז, שעושים מטיט ומייבשין אותן בחמה, ויש ששורפין אותן בכבשן. (סוטה ה"ז)

מנהג נפוץ היה להשאיר אבנים בולטות בחזית הקיר, לצורך התחברות למבנה אחר. [אבנים בולטות פתוך הקיר] למיסר בניינא: שאם ירצה לעשות מחיצה מכותל זה לכותל שכנגדו יתקשר באבנים הללו, שכן דרך הבנאין לעשות, ובענין אחר אינו יכול לדבק בנין חדש בבנין ישן. (עירובין טו, א)

פתחים הותקנו בתוך הקירות, לצורך תקיעת מוטות וקרשים בתוכם להתקנת מעברים, פיגומים, גזוזטראות וכדומה:

שתי גזוזטראות: נסרין בולטין משפת תקרת העלייה לרשות הרבים, וקורין לה *aledoir*, ואם ישן זו אצל אז בשתי עליות של שני דיורין, ונתן נסר רחב ארבעה כמין גשר סזו לזו, הוי נמי פתח. (עירובין ע"ב, ג; ראה בלונדהיים א וב מס' 26 ובראנדין עמ' 57)

שתי גזוזטראות: מתניתין היא: גזוזטרא שהיא למעלה מן הים, שני זיזין בולטין מן העלייה שעל שפת הים, וקובעין נסרים מזה לזה; והיא גזוזטרא... (עירובין פד, ב)

בימים שאנו עוסקים בהם, קירות תומכים היו באופנה:

לחי הבלט מדופנו של פבוי: לתוך רוחב המבוי, ולא נעשה שם לשם לחי, אלא הוציא בניינו בפאת ביתו כדרך שעושים משום חיזוק. (עירובין ה"א)

במקום אחר משתמש רש"י במונח *piler* (ראה בלונדהיים א מס' 806 ובראנדין עמ' 96):

כותל שצידו אחד כנוס מחבירו: שנכנס הבנין ומיעטו מעביו, דהשתא בולט ויוצא ממנו כמין עמוד, שקורין *piler*. (עירובין ט"ב)

קשתות נחשבו לערובה של יציבות:

לאקרא דכובי: בנין בנוי עליהן ונקרא כובי, והשערים תחתיו עשויין ככיפה ובניין הבנוי על גבי כיפין חזק יותר. (יומא י"א, א)

בשלוש הצורות *arvolud*, *arc volud*, *arcvolt*, מתרגם רש"י את המונחים 'כיפה' (בלשון חכמי המשנה) ו'אולם' (בלשון המקרא) שמשמעם: אולם, גג מקומר, בנין בעל גג מקומר, ללא כל ביאור נוסף, במקומות רבים (בנב מציעא ק"ב, סוטה לד, א; עבודה זרה ט"ז, א; זבחים נ"א, יבמות פ"א. וראה בלונדהיים א וב מס' 60, 61, 70 ובראנדין עמ' 64, 85).

מאחר שהמונח 'גג' משמש בתלמוד בדרך כלל לגגות שטוחים, רש"י אינו חוסך במילים כדי להבהיר לבני דורו את ההבדל בין גגות בתיים לגגותיהם של יהודי ארץ ישראל ובבל. חזרה עקשנית זאת מעידה על כך, שגגות שטוחים לא היו ידועים כלל במאה האחת-עשרה במחוז שאמפיין, ויש לשער שהדבר אמור לגבי כל סוגי הבניינים. מבין הטקסטים הרבים שניתן להביא, בחרנו בדברים הבאים, האופייניים במיוחד: כשהשוח את קירוי: שעשה קירוי נמוך, ולא נתן ראשי קנים על גבי תקרה שיהא פי תקרה נראה בה, אלא תלאן בשוה לפי הנסדים שאין חידן נראה בסוכה. כל תקרת גגותיהן חלקה ושוה היתה, ולא שיפוע כעין שלנו, אלא כתקרת עליות. (סוכה יט, א)

על התקנת גג הסוכה כותב רש"י:

המקרה סוכתו: כמו שאנו עושין, שמסדרין כלונסות תחלה בסכך, ונותנין פסל עליהן. (סוכה טו, א)

מענין לשים לב שפעם אחר פעם משתמש רש"י, כדי לאפיין את הגגות המשופעים, במונח 'ארזילא' שמשמעו 'עריסה'.

אמרי בי רב: הא נמי בקרן זוית, אף על גב דבעשר אוקימנא - לא אמרין פתחא הוא, דפתחא בקרן זוית לא עבידי, ומשום פי תקרה נמי לא, כגון שקירוי באלכסון בשפוע כגון גגין שלנו, דליכא פה, דהיינו כעין ארזילא... (עירובין צד, ב);

דברים דומים אנו מוצאים גם בעירובין צא. ראה נס עירובין כהא, סחב, (ראה לעיל) וצטב; פסחים חא; סוכה כבא, (ראה לעיל) ועוד.

לכאורה, אין רש"י מעלה על דעתו כיסוי אחר לשלד הגג פרט לציפוי בשכבת חמר, מעין ציפוי שלד הקומות:

דלא כחנניא... גגין שלהם לא היו משופעים אלא חלקים כעין עליות שלנו, וטחים אותם בטיח מעזיבה... (עירובין פח, ב); ומעין זה להלן צט, ב);

ציפוי החמר על פני התקרה נקרא *estrich* (בגרמנית; בבא מציעא קטז, ב); וראה בלונדהיים א יב מסי 447):

עד שיהא תחתיו מעזיבה: *estrich* בלשון אשכנז, טיח קרקע גי טפחיל שלא תבער תקרה תחתונה של עלייה... (בבא בתרא כב, ב).

[טיח המעזיבה] אשווי גומות הוא: דחזוקי תקרה סגי ליה ביתידות, שקורין *cheviles* בלעז. (בבא מציעא קיז, א); וראה בלונדהיים א מסי 203 ובראנדין עמי 33, 46, 75, 96)

רש"י מרבה להזכיר את מערכת ניקוז הגג שהיתה נהוגה בזמן המשנה (עירובין פח, ב); צט, ב). רק במקום אחד מצאתי שהוא מתאר מערכת ניקוז גג מן הסוג המקובל בימיו; עצם השימוש בלעז מוכיח את העכשוויות.

את הכותל מן המזחילה ד' אמות: מזחילה הוא צינור גדול כעין *chelenete* (כך מובא בבלונדהיים א, מסי 194, אף על פי שמסתבר שהמונח נגזר מן השורש *canalis*) שלנו ומונחת לאורך הכותל על הכותל ומי הגג זבין לתוכה והיא מקלחתם לארץ... (בבא בתרא כב, ב)

אשר לשלד עצמו, הוא עשוי מערכת קורות עץ הנשמרת לעתים גם לאחר התמוטטות הבית.

קורה ארבעה [טפחים] מתרת [את הטילטול בשנת] בחודג קורה התחובה סחמה לחוטה בחרבה, כדרך חורבות הנופלות, ונשארים בהן קורות ויש ברחבה ארבעה והיא מוסלת על רחבה, מותר לטלטל תחתיה. (עירובין פו, א)
שלד קומות הבית עשוי גם הוא קורות, אבל פחות מסיביות, *solives* (ראה בלונדהיים א מס' 860), ואילו הגג חייב את השימוש בקורות עבות הנקראות *trefs* (ראה בלונדהיים א מס' 1027).

הכי גרסינו להך מתניתין באהלות: ...קורות הבית, אותן שהעלייה עשויה בהן, שקורין *solives* קורות העלייה הן שהג עשוי בהן, שקורין *trefs*, וגגין שלהן חלקין היו ושיון, ומניחין הנסרין מקורה לקורה, כמין תקרת עלייה. (סוכה כב, א)
נוסף לקורות ול-*trefs* כלל שלד הגג גם לוחות עץ קלים יותר (ראה בלונדהיים א מס' 626 ובראנדין עמ' 57), במקום אחד מוזכרות גם קורות חיבור, *cheurons*:
מאי למימרא: ...שמע מינה מהכא שמסככין [את סוכת החג] על קני הגג שקורין *lates*, אף על פי שסמוכות זו לזו בפחות משלשה, כיון שחמתן מרובה מצלתן. (סוכה ט, ב)
הדרי הודרי: משופין ומתוקנין רהיטי הגג... *cheurons*. (בבא בתרא ג, ב; ראה בלונדהיים א מס' 204)

בהמשך אותו דיון תלמודי מצוי לעז חשוב, אלא שלמרבה הצער יש ספק באמינותו, כי אינו מובא אלא באחד משלושת כתבי-היד (ראה בלונדהיים א מס' 730) ואינו צרפתי אלא גרמני (*mursetne*, בצרפתית עכשווית *Isablière*, המלווה תיאור מפורט ומענין על שלד הבנין:

אפריזא: עץ ארוך ועב שנותן על פני כל אורך הכותל להניח עליו ראשי קורות ומגין עליהם שלא ירקבו סחמת ליחלוח הכותל ובלשון משנה קרוי מלטיסין ומי שאין לו עץ עב עושה חורים בכותל ונותן נסרים קטנים למעלה ולמטה ולצדדין ומניח בתוכו ראשי קורות והיינו אקבעתא דכשורי. (בבא בתרא ו, א)

גישת דיירי הקומה לדירתם היתה דרך גזוזטרה הנמתחת לאורך הבנין, שמדרגות מובילות אליה (אך בלונדהיים אינו סבור שניתן להסתמך על מידע זה).¹¹

מרפסת: עלייה ארוכה על פני החצר [או] על פני רשות הרבים, ובה פתחים הרבה לפי מריצותיה, ודירין בכל אחת ואחת, ועושין מרפסת ארוכה לפני הפתחים כאורך עלייה, וכולן עולים בסולם אחד למרפסת, ודרך המרפסת נכנסין ויוצאין כולן; מרפסת: *aledoir*; סולם: *degred*. (סוכה ג, ב; וכיצא בכך בעירובין נט, ב; יומא יא, ב; ועוד. לגבי *aledoir*, ראה בלונדהיים ב' עמ' 74-75; לגבי *degred*, ראה בלונדהיים א מס' 304)

הרצפה היתה עשויה לוחות משולבים זה בזה:

לפנים ממנו סורג: ...והיא מחיצה העשויה נקבים נקבים כסירוגי מטה של חבלים ועושיין אותה בדפי עץ ארוכים וקצרים שקורין *lates*, ומרכיבין אותן אז על גב אז באלכסון, וקורין אותן בלעז *prodne*. (יומא טז,א; לגבי *lates*, ראה ר' לוי מס' 535; לגבי *prodne*, ראה בלונדהיים א מס' 857 ובראנדין עמ' 57)

ואכן, כך נהגו לבנות גם את מעקות הגזוזטראות, כפי שמעידים הדברים הבאים: בעד השבכה: *aledoir* בלעז; אומר אני שרגילים לאורגו שתי וערב בנסרים ארוכים וקצרים שקורין *lates* בלעז, ועושיין נקבים נקבים כעין שבכה וקרוי *prodne* בלעז. ואני שמעתי שבכה *viz* בלעז, ובלשון אשכנז *wendelstein*. (מלכים ב א,ב; לגבי *aledoir*, ראה לעיל; לגבי *viz*, ראה בלונדהיים א מס' 1064 ובראנדין עמ' 54, 57 ו-95; לגבי *wendelstein*, ראה בלונדהיים א מס' 1070 ובראנדין עמ' 54, 58 ו-95)

מדרגות לולייניות, שעל קיומן בימי רש"י מעיד הקטע דלעיל, מתוארות במקום אחר: בלולים: תרגם יונתן מסיבתא, והוא שקורין בלשונו *viz* ובלשון אשכנז *wendelstein*, והוא בנין עמוד אבנים עשוי מעלות מעלות וההולך בהן דוסה כמקיף סביבות עמוד ועולין בו כמה וכמה אמות גבוה ואין צריך לשפע כאשר סולם, כי הקיפו הוא שיפוע. (מלכים א ו,ח). מסיבה: בנין אבנים, מעלות מגלגלות וסובבות במקיף עמוד, כסין עץ גלגל של גת, *viz*. (יומא יט,א)

אבל גרמי מדרגות רגילים היו ישרים. רש"י אף אינו טורח לציין זאת כאשר הוא מסביר את ההבדל בין סולם למדרגות. מסתבר איפוא, כפי שהלעז הגרמני עשוי לרמוז בשניים מביאוריו, שהמדרגות הלולייניות לא נחשבו בימיו אלא כקוריוז: ששליבותיו פורחות: שליבות חווקין *eschelons* בלעז, קרי ליה נמי סולם [סונה משותף לסולם ולמדרגות, לדעת רש"י], וסולם שאינו עשוי כעין מדרגה אלא כעין שליבות שלנו, שיש אויר בין חווקיהו, והיינו פורחות, שפורחות א על א וזקפו אצל הכותל. (עירובין עז,ב; ראה גם בלונדהיים א מס' 381 וברנדין עמ' 95, 19, 127).

וב-*Enlart II*, 212, עמ' 100-101 אנו קוראים: "אמנם, גם בימי קדם התקינו לעתים מדרגות לולייניות, אבל רק לעתים נדירות מאד, ועד המאה השלש-עשרה נבנו רוב רובם של גרמי מדרגות העץ או האבן בקוים ישרים... מסתבר שמדרגות היצוניות היו נפוצות מאד בתקופה הרומאנית, לאור ציורים המתארים בניינים: ריקמת באיו, כותרות העמודים בוזלאי ועוד". יש לשים לב למתינות קביעתו ולדלות ההוכחות; לעומת זאת, דברי רש"י נראים כקובעים בהירות שמדרגות היצוניות היו הנהוג הרגיל, שכן אין הוא טורח לכאורה להזכיר אפשרות אחרת.

אשר למיקומן היחסי של המדרגות, בניצב לחזית הבנין או במקביל לה, קשה יותר לקבוע דברים ודאיים. אכן, יש בדברי רש"י, המבדיל היטב בין הגזוזטרה למדרגות, כדי לתמוך באפשרות הראשונה; אבל אין בכך די לחזית דברי אנלארט הכותב:

"גם מדרגות היצוני ישר עשוי להיות ניצב לבנין שהוא מוביל אליו, אבל שיטה זאת זקוקה לשטח נרחב, ולפיכך אינה מיושמת אלא במבואות פאר בחצרות של הארמונות. אנו מוצאים אותו כמעט תמיד בחזיתו של בנין או בכניסה למגדל". (עמ' 103)

עם זאת יש לציין שהדוגמאות שהמחבר מביא בהערת השוליים לתמיכת דבריו לקוחות בעיקר מאיזור צרפת הדרומית, מאיטליה ומקטלוניה; מוזכרים רק שני גרמי מדרגות ניצבים, בקאנטרבורי ובמונטארזי.

האם שכחים היו בימי רש"י כבשים משופעים במקום מדרגות? ניתן למצוא לכך רמז באחד הלעזים שהוא מביא, אם ניחס לו את משמעותו המדוייקת:

סולמות: כל מדרגה קרי סולם, ואף הכבשים שלנו. (ביצה לו,א)

אבל אינני סבור שניתן לקבוע זאת על-פי דברים אלה, כי המונח 'כבש' משמש לעתים גם במשמעות 'גרם מדרגות', שכן מדובר כאן בהובלת חפצים גדולים וכבדים, וקשה להניח שניתן לעשות זאת בסולם ששליבותיו 'פורחות' (ראה לעיל את ההבחנה בדברי רש"י).

כבר פגשנו באחת המובאות (לעיל) בשערי כניסה רחבים. כבבא מציעא (לג,א) מוזכר פתח צר דווקא, ורש"י מתרגם אותו *posterne* ומעיר שדלתו, אולי מחוסר מקום, סבה סביב עצמה.

מה שאוכל להוסיף בנידון נוגע בעיקר לפתחי חדרי המגורים¹⁶. ראשית, אזכיר את המונח *rabaz*¹⁷ המתיחס לצד הפנימי המחוּרָץ או משופע במזוזות הפתח, המבטיח את האטימות ביניהן לדלת (ראה בלונדהיים א מס' 867):

מן האגף ולפנים כלפנים: אגף קרי כל מקום הגפת הדלת שהוא חופף ונוקש שם כשסוגרו, דהיינו משפת הפנימית של עובי הפתח, עד מקום הנקישה, שקורין רבץ (פסחים פה,ב).

במבט ראשון נראה היה שמשמעו האמיתי של המונח *rabaz* הוא כפי שתירגמתי בחוסר דיוק מסויים *chambranle*. אבל ססתבר שדברי בלונדהיים רומזים למקום מסויים הנקרא *rabaz*, כלומר, כל השטח הסוגר.

ואכן, להגדרת שטח המגע בין הזלת למזוזות, למשקוף ולסף הפתח, רש"י נזקק למונח אחר, *bateil* (ראה בלונדהיים א מס' 95):

שקוף: *bateil* בלע"ז, כמו שאנו עושין למפתן ולמשקוף העליון מקום שהדלת נוקש עליהו, ולשוו שקיפה היא הכאה שנוקש דבר על חבירו, כדמתרגמינן חבורה (שמות כא) משקופי, עלה נדף (ויקרא כו) טרפא דשקיף, שדופות קדים (בראשית מא) שקיפן קידום חבוטות ברוח. (חולין קכ,א)

מדבריו משתמע שחלקים אלה מקבלים צורה מיוחדת כדי להתאימם לתפקיד זה.

המונח *lintel* עצמו מופיע בפירוש רש"י לתורה (ראה בראנדן עמ' 17):

המשקוף: הוא העליון שהדלת שוקף עליו כשסוגרין אותה, *lintel* בלע"ז. (שמות יב,ז)
אחד מכתבי היד גורס כאן *lindel*.

גם המונח *ouedure* מופיע במשמעות דומה, אבל הטקסט מופקפק. (ראה בלונדהיים א מס' 759)

שאר חלקי המסגרת, כלומר שתי המזוזות האנכיות (ואולי גם המשקוף העליון בכלל זה) נקראים *uiseries*:

פצימין: עמודים... הואיל ואין לה פצימין: *uiseries*, ואותה פתיחה לא פתח הוא. (מנחות לג,ב; ראה בלונדהיים א מס' 1039)

לסיום נזכיר גם את פתחי המעבר בתוך חומה, הנקראים *posternes* (ראה בלונדהיים א מס' 851):

אחד יורד לאמת השחי: ...פשפשים, פתחים קטנים כמין כיפות קטנות, ארכו כעובי רוחב הכותל ודלת סובבת בו, *posternes* בלעז... (בבא מציעא לג,א)

פעמיים משתמש רש"י במונח *chardenel* במשמעות 'ציר', ללא כל דברי הסבר (ראה בלונדהיים א מס' 189 ובראנדן עמ' 134; בכורות מה,א ושמואל א ד,ט). רק במקום אחד רומז רש"י לחלקיו של הציר, והוא מכנה *palette* את החלק הזכרי הנתקע בחור המיועד לכך (ראה בלונדהיים א מס' 771):

בשיש להן [לתריסים המתפרקים] ציר באמצע: כעין *palette*, ותוחבין אותו בחור שבאמצע דופן פתח התיבה. (ביצה יא,ב)

אכו. מסתבר שהמונח *armorie* כאן הוא טעות, ויש לגרוס *maison*¹⁸, כלומר 'בית', אבל ברור שהכוונה כאן היא למחיצות ניידות, והמונח העברי 'תריס' משמש בשני המקרים במשמעויות שונות במקצת.

על השימוש בתריסים כדלפק לתצוגת סחורה מסתמך אנלארט על כתבי־יד ועל ציור רקמה, מן המאות החמש־עשרה והשש־עשרה. אבל דברי רש"י בענין זה אינם משאירים מקום לספק:

תריסין: הן דלתות התנויות, ומסלקין אותן ומניחן על גבי יתדות ומוכרין עליהן תבלין ושאר דברים, ולערב מחזירין אותן לפתחים. (שבת לה,ב)

לעתים קרובות נהגו להתקין על החלונות רשת הגנה, כנראה עשויה עץ:

חבלי מטה המסורגים: שמסרגים מטות כמין קליעה וכו' סריגי חלונות שנותנים עצים דקים או טסי ברזל בחלונות כסירוג בקליעה שלא יכנס אדם בהן. (חולין כה,ב)¹⁹

בספרו של אנלארט הוא מזכיר זאת רק על־פי ציורים מן המאות החמש־עשרה והשש־עשרה (שם עמ' 133).

לתעשיית הזכוכית מקדיש רש"י רק הערה אחת, הנעדרת כל ענין מיוחד:²⁰

מנפה בכלי זכוכית: כשהותך נעשה על ידי נפוח. (שבת עה,ב)

לא כן באשר לשימוש בזכוכית בחלונות, המוזכר בבהירות רבה:

בכולסא: חתיכות רחבות של זכוכית שאינם כלים, ועושין מהן חלונות [כלומר, שמשות]. (שבת קנד,ב)²¹

לבסוף אזכיר את הפיסקה על הכנת הלבנים שבה מופיע המונח *aistre*²², ולהלן אביא קטע אחר המתאר בדרך דומה את מקום המוקד באח:

מלבן: הוא דפוס מרובע עשוי מארבע קרשים וכל אחת ארוכה ל"ב [אמה] כעין *aistre* שעושים לכירים, ורוחב הקרש אמה והוא גובהו של מלבן ממלאו אבנים וסיד וזפת וקוניא עד שמשווה לגובה המלבן...

קוניא: ניתוך אבר, כעין שעושים לציפוי כלי חרס שקורין *plomer*. (זבחים נד, א; ראה בלונדהיים א מסי 822)

את נוסח דברי רש"י הבאתי, כפי שאני נוהג בכל מקום שהדבר אפשרי, עם תיקוני הגירסה על-פי רבי בצלאל אשכנזי.

רש"י משתמש במונח *astre* (שהוא חלופה ל-*aistre*, ראה בלונדהיים ב מסי 74, עמ' 119) לתיאור השכבה המגינה על הרצפה מפני חום האש:

מעזיבה: טיח של סיד על תקרה, *aistre* בלעז. (בבא קמא סא, ב).

התיאור שרש"י נותן ל'אבוורנקי', גינת הקיץ המוזכרת בשלושה מקומות בתלמוד, מעיד לכאורה על היכרות אישית כלשהי:

אילו שצילו מרובה, ונוטעין אותו השרים ועושים אצטבאות תחתיו סביבותיו, להתלונן תחתיו בימות החמה, ולשמח שם. (עירובין כה, ב).

רש"י מזכיר בדבריו גם גינת נוי זעירה:

אבל בתרבוץ אפדני לא: דרך בוני בירה חשובה להניח לה כנגד פתח הטרקלין החשוב שבה כעין גינה קטנה לאויר ועולין בה דשאים ויפה המראה לעינים... (בבא בתרא ו, ב; על אודות ה'אבוורנקי' ראה גם להלן)

בקרבת בית המגורים העיקרי, ניתן לציין שלושה סוגים של מבני עזר. ראשית, היציע (*apentiz, apendiz*) מבנה נמוך הנסמך אל הקיר. רש"י כותב שגגו היה משופע גם

בתקופת התלמוד (ראה בלונדהיים א יב מסי 49-50 ובראנדן עמ' 37, 54 ר-95):

אפתא: *apentiz*, בנין נמוך אצל הבית מצידי או מאחוריו (בבא בתרא סא, א; בפסחים ח, א) או מוצאים אישור לאמינותם של דברים אלה, שכידוע לא נכתבו בידי רש"י עצמו אלא בידי הפרשן שהשלים את פירוש רש"י לבבא בתרא).

שנית, הסככה הפתוחה, מעין מרפסת או אכסדרה (ראה בלונדהיים א מסי 653):

בדקא חלילה: איהו נמי כמין אפתא סמוד לבית אלא שעשוי חלונות חלונות לנוי, *loges* בלעז, וחיינו לשון חלילה על שם שכתליו חלול כל סביביה ועשוי חלונות, כן נראה בעיני (בבא בתרא סא, א);

באכסדרא רוטיתא: עשויה חלונות חלונות וקורין *loges*. (מנחות לג, ב).

המובאה השניה מאשרת את תוכנה של הראשונה (מידי רשב"ם). באחד מכתבי היד של הפירוש למנחות מסתיים הדיבור בתוספת: כעין *clostro* של כמרים. וראה להלן (בלונדהיים א מסי 216). הנוסח שהובא כאן לא התחשב בהגותו של הב"ת, רבי יואל סירקיס, המוחק בסופו של דבר את הדיבור הזה.²⁴

ולבסוף, ישנן גוממות היוצרות חללים משניים ומסתוריים בתוך החצרות:

דאיכא גזייתא: שיש בחצר המשאיל זיות ועוקצין שיכולה לסור שם ולהשמט במחבא, *destoltes* בלעז. (בבא מציעא צט,א; ראה בלונדהיים א מס' 318)
 רק במקום אחד אנו מוצאים איזכור לצביעת קירות (ירמיה כב,ד), שבו רש"י מתרגם *aliniant an sinople*, כלומר, ככל הנראה, 'מקושט בקווים ירוקים'.

(ב) מבנים מיוחדים

אנו מוצאים, מלבד מבני העזר שהזכרנו כבר, גם בניינים בעלי שימושים ייחודיים. בין השאר מזכיר התלמוד אכסניה, ואני סבור שמן הראוי לכלול אותה כאן, באשר אין בדברי הפרשנות של רש"י, הנאמרים בלשון הווה, כל רמז לכך שבימיו לבש מוסד זה צורה שונה. מדובר ב'חאן' קלאסי, הבנוי חצר גדולה שחדרי מגורים ערוכים סביבה ונפתחים אליה.

פונדק: יש בו חדרים פתוחים לחצר, והאכסנאים נכנסים בהם.²⁵ (עירובין סה,ב)
 בתחום ההנדסה האזרחית, ובפרט באשר להנדסה העירונית, מצאתי שתי הערות הנראות לי מעניינות. האחת מבטאת, אם יורשה לי לנקוט לשון זאת, געגועים מסויימים לעבר מתורבת יותר, על כל פנים מבחינת הנוחות. בדברו על הרבצת רצפת הדירה במים, האסורה בשבת בגלל שיש בה משום יישור רצפת העפר, רש"י מעיר שבימי התלמוד היו 'כל' הערים מרצפות:

זילחא: לרבץ הבית, ורצפת אבנים היתה בכל העיר. (שבת צה,א)
 הערה אחרת מבארת את דברי התלמוד על 'עיר של יחיד ונעשית של רבים', וניתן בלי דעה קדומה לראות בה ביטוי לנסיבות הכלכליות ששררו במאה האחת-עשרה.²⁶ רש"י מונח כאן שני גורמי התפתחות: (א) התרבותה של האוכלוסיה, (ב) הופעת ירידים ושווקים, והדבר מעיד לכאורה על הענין שמצא בהתפתחות העיור בימיו:²⁷

עיר של יחיד שנעשית של רבים: שנתוספו בה דיוורין או נקבעו בה שווקים. (עירובין נט,א)
 התקנת מעקה לאורך נהרות לא היתה מן הסתם נפוצה, אבל פרשנו מציינ קיום הגנה כזאת בגדות הריין, שבקרבנו חי במגנצה ובוורמס:

מעקה למרפסת: כותל קטנה שעושים על האיציטבות שלפני עליות, כעין שיש על שפת נהר ריינוס.

(מועד קטן יא,א; ראה בלונדהיים 899)

אלא שיש ספק לגבי כותב הדברים, וספק זה כולל ככל הנראה חן את דברי הפרשנות והן את הלעז עצמו.

בשני מקומות משתמש רש"י לגבי חומות העיר במונח המשמש אצלנו גם לרצועת האוכף:

אבי פאגי: כל שהוא בתוך ההיקף החיצון של ירושלים קרוי בי פאגי, ולי נראה שהוא לשון חבישה [חגורה], כמו שקורין *cengle*. (סוטה סה,א; ראה בלונדהיים 165 ובראנדן עמ' 75, ומעין זה גם בבא מציעא צ,א²⁸)

דברי פרשנותו על ביצורי החומה, גם אם אין בהן חידוש לגבינו לאור המידע הארכיאולוגי הקיים בנידון, יש בהן ענין לא מבוטל:

בית נכנס ובית יוצא, או פגוס נכנס ופגוס יוצא, או היו גדודיות וכו', מוציין המדה כנגדו: כלומר, כשבא לציין סימן תחום העיר ובא למדוד אלפיים הוצה לה, אם היה מחיצתה שור איגו, שאינה חומה חלקה אלא בתים סמוכים ומחוברין, ויש בית נכנס לתוך העיר יותר מחבירו, ונראית כניסתו פגומה מבחוץ, ויש בית בולט ויוצא לחוץ יותר מחבירו, או פגוס נכנס או פגוס יוצא, שהיתה עיר מוקפת חומה ויש מגדלים עגולים בולטים בחומה, פעמים שבולטים בפנים פעמים שבולטים בחוץ, או שהיו שם לאחת הקרנות של עיר גדודיות שברי חומה של חרבות בתים. (עירובין נב, ב)

כיוצא בזה, יתכן שדברי פרשנותו על אודות התקנת יציעים זמניים לקהל הבאים לחגיגות ציבוריות מעידים על מראה עיניו, כאשר נזדמן למקום שהוכן לצורך טורניר של קרב אבירים או מופע 'מיסטר' (דרמות דתיות שנהגו להציג בימי הביניים). כמובן, התלמוד מדבר על 'שמחת בית השואבה', אותה שמחה פורצת גבולות שהיתה נהוגה בבית המקדש בחג הסוכות לרגל ניסוך כד מים שנשאבו ממעיין השילוח, שהרי כל שאר ימות השנה אין מנסכים במקדש אלא יין. אביא את דבריו בשלמותם, כי גם החלקים שאינם קשורים ליציע הנדון יידרשו לנו בהמשך:

בסילקי: פלטירין גבוהים נקראים בסילקאות; בימה: כעין *almembres* שלנו; והקיפוח גאזטרא: נתנו זיזין בכתלים בולטים מן הכותל סביב סביב, וכל שנה מסדרים שם גאזטראות, לוחים שקורין *planches*, כדי שיהו נשים עומדות שם בשמחת בית השואבה ורואות, וזהו תיקון גדול דקתני מתניתין שמתקנים בכל שנה. (סוכה נא, ב) ראה בלונדהיים א וב סס' 74; על *planches*, ראה בלונדהיים א סס' 814

מסתבר שהמונח *basilique* שימש בצרפתית קדומה, או לפחות בלטינית כנסייתית, לתיאור מבני דת מסויימים. העובדה שרש"י, במובאה האחרונה, מגדיר את גילגולו העברי 'בסילקי' כ'פלטירין גבוהים', עשויה להעיד על צורתה בימי הביניים ועל גילגוליו הסמנטיים של המונח.²⁹

גם במונח *almembres* יש ענין מבחינת האדריכלות הדתית האיסלמית, אם נטרח להתעמק במקורה של המלה והשיבושים שנפלו בגילגוליה.³⁰

הטקסט הבא, העוסק במנהגים אליליים, עשוי לרמוז, לפחות מבחינת המונחים המופיעים בו, לידיעות שעברו בעליפה מן הדורות הקדומים על מנהגי עובדי האלילים, אך מסתבר יותר שהוא מסתמך על הפולחן הנוצרי שהיהודים היו עדים לו יום יום, שכן השפה העממית לא הרבתה לקלוט לתוכה מושגים מימי קדם:

בימה: נמי כעין מגדל קצר וגבוה... ואנו קורין אותו *almembre*, והיו עושים אותו לדחוף מים איש להמיתו... (עבודה זרה טז, א)

בימוסיאות: ...וקורין לו *alter*... ומהו ביסוס? בימה של אבן אחת, ומקריב זבחים, דהוי תש... דתשיש לעבודה זרה ולכפיכך מותר לבנותו עמהם. (שם)

אבל עומדים לרשותנו דברי פרשנות מפורטים יותר, להלן באותה מסכת, בנושא זה, בדבר שני חפצי פולחן נוצריים³¹: הגביע, ומחתת הקטורת:

מנין לתקרובת עבודה זרה שאין לה בטלה עולמיתו... וכן כלי שקורין *jalice*, אין משמשים בו לעבודה זרה, אבל הכלי שקורין *cersier* אסור... מפני שמקטרים בו לעבודה זרה. (עבודה זרה נ"א; לגבי *jalice*, ראה בלונדהיים א' מס' 593; לגבי *cersier*, ראה שם מס' 168) בדפוסים שובשו הדברים; גם אם אין איזכור מפורש של הנצרות מאחורי המונח 'עבודה זרה', ברור שרשי הדגים את דבריו על-פי מראה עיניו.

נשוב עתה אל תחום מוכר יותר, עמודי האכסדרה. המיוחד במובאה הבאה (ועוד אחרת, אלא שמקורותיה מוטלת בספק) הוא האיזכור המפורש של המינזורים:

וכן חצר המוקפת אנסדרה: כל חצר שבתלמוד לפני הבתים, והבתים פתוחים לו; חצר זו סוקפת בתים מתוכה, ופתוחים לה סביב משלש רוחותיה, ולפני הבתים עשו אכסדראות סביב לשלש רוחותיה, והאכסדרה פתוחה היא, ואין לה דיפן לצד החצר, ויש עליה תקרה, וזה סיכך על גבה כל אורה של כל חצר שבאמצע היקף אכסדראות, ואין דופן לסוכה זו אלא מחיצות הבתים המפסיקות בין בתים לאכסדרה, ונמצאת תקרת האכסדרה מפסקת סביב בין סכך לדפנות; אם יש ברוחב האכסדרה ארבע אמות, פסולה, פחית מארבע אמות, כשרה, דאמרין דופן עקומה. דוגמא לדבר, *cloistre* בלשון אשכנז³², של איזה אומות הם הגלחים, שיש לה אור שיש בה עשבים, ותיקף אכסדרה סביב לו. (סוכה יז, א)

לדעת בלונדהיים (א, מס' 216), המלים 'בלשון אשכנז' אינם מאת רש"י. יש מקום להניח שגם המלים 'הם הגלחים', המיותרות מבחינת הרצאת הדברים וחסרות הקשר לשאר דברי הפרשן, הן הערת שוליים זרה ששולבה בטעות לתוך הדברים.

הפעמונים מתורגמים במקומות רבים *eschelete* (ראה בלונדהיים א' מס' 380). עצם שכיחותו של הלעז מעורר תמיהה: חמש פעמים לביאור המונח 'זוג', ארבע, אחת מהן מאת רשב"ם, לביאור 'טבלה' שבתלמוד, אבל אף לא פעם אחת בפירושו למקרא. אוסיף לכך את התרגום *balant* פעם אחת, לגבי 'זוג' (ראה בלונדהיים א' מס' 92), ופעמיים לגבי 'ענבל' (שם מס' 54). אין בידי להציע הסבר מניח את הדעת לתופעה זאת.³³

מאידך, 'זוג' מתיחס תמיד, לכאורה, לפעמונים זעירים הנקשרים לבהמות (שבת לג, א, לג, נחג, בבא קמא יז, ב) או המשמשים לקישוט (שבת סו, ב; זבחים פח, ב). במקום אחד (נדה מז, א) משמשת תנועתו של הפעמון, על-פי פרשנותו הלשונית של רש"י, לתיאור שד האשה בגמר התפתחותו.

לעומת זאת, 'טבלה' נראה כמשמש לפעמון גדול יותר, המיועד לזימון אורחים לחגיגה, או לליוויה המוסיקלי (שבת קי, א; ומאת רשב"ם, בבא בתרא קמה, ב). בסנהדרין (סז, ב) מתאר מונח זה את הצליל שהקוסם נעזר בו להחייאת גמל שנתח לנתחים. ואילו בערכין (י, ב) הוא מופיע ככלי נגינה ממש, ואם גירסתנו נכונה, כלי נגינה בעל צליל עמוק.

מכאן שההבדל בין 'זוג' ל'טבלה' ברור למדי, ומפתיע הדבר שרש"י, הידוע בדיוקנותו, מתרגם את שניהם בכל מקום *eschelete*. ולא עוד, אלא שבסנהדרין (שם) הוא מבאר את 'טבלה' במילה 'זוג' (וכן בשבת קי,א ובערכין י,ב).³⁴ מפתיע גם שרש"י, הנזקק בדרך כלל למונחים השגוריים ביותר בבואו לערוך השוואה³⁵ ואינו מהסס בדרך כלל להזכיר כלי פולחן של הדת השולטת,³⁶ אינו מזכיר באף אחד מן המקרים את פעמוני הכנסיה,³⁷ אף על פי שנודע להם לכאורה בימיו תפקיד ראשון במעלה בחיי היומיום.³⁸ להלן אביא את החשובים בקטעים הנדונים.

ביזין: *eschelete* של זהב לנוי. (שבת סו,ב)

משייתקששו [שדיה]: כמו 'שכינה מקשקשת לפניו' [לפני ששון; מובאה מסוטה ט,ב הקושרת את הכתוב בשופטים יג,כה "ותחל רוח ה' לפעמו" לסונח 'פעסון' כזוג, *batant*, כלומר - גדולים בהרבה. (נדה מז,א)

דכי נח נפשיה דרב גזר רב יצחק [בר ביזנא] שיחיו ממעטים משמחה אותה שנה, ולא יהא אדם מביא אסא וגידמי לחילולא בטבלא, שהיו רגילים להביא הדס וענפי דקלים לשמוח לפני החתן והכלה, וכשמביאים אותם לפניהם מקשקשים לפניהם בשוק בבואם, בתופים וזוגים; טבלא: *eschelete*, וגזר שלא יקשקשו לפניהם עוד. (שבת קי,א)³⁹

טייעא: סוחר ערבי; שקל ספסירא וגיידיה לגמליה: נטל הרב וחתך גמל לאבריו... וטרף ליה בטבלא וקם: קשקש לו בזוג, *eschelete*, ועמד לו על רגליו. (סנהדרין סז,ב) הרדוליס לא היה במקדש, מאי הרדוליס? אמר אבוי, טבלא גורגדנא: זוג ועינבל שקורים *eschelete*. (ערכין י,ב)⁴⁰

לכך אוסיף עוד דיבור אחד שבו לא הביא רש"י את הלעז *eschelete*, אבל מתוארים בו בבהירות שאר שימושיהם של פעמונים זעירים.

ולעריסת: שהתינוק שוכב בתוכה, שקורין *brez*, ותולה בו זגן לקשקש כדי שישמע התינוק וישן; ולמטפחות ספרים: כשנושאים אום לבית הכנסת, שהתינוקות של בית רבן קורין שם, מקשקשים הזגים והתינוקות שומעים ובאים; ולמטפחות תינוקות: שתולים בצווארם. (שבת נח,ב)⁴¹ ולבסוף אוסיף פרט אחד, פעוט אך מעניין, על אודות אדריכלות של קברים, המזכיר את השימוש במצבות, שקיומם הוכח לרוב בקברים עתיקים שנותרו על תלם עד ימינו.⁴²

הרצח שלא תשרה חיה רעה בצל קבר: כעין מצבה היו מציבים על הקבר כעין שאנו מגביחים, וצוברים בו עפר ומשפע לכאן ולכאן... (עירובין מג,ב)

(ג) אדריכלות פנים

נפתח במתקני רחצה. מן המובא להלן ניתן ללמוד לכאורה שהאמבט הותקן בדרך כלל על-גבי משטח עפר. אין בדברים הוכחה לעכשוויות המידע, אבל ניסוח הדברים אינו מתיישב בנקל עם האפשרות שחל שינוי בנוהג.⁴³

גזירת מרחצאות] שאסרו לעמוד במקווה על גבי כלי חרס, שמא יבואו להתיר לטבול בתוך כלים]; שדרך מרחצאות לישב על גבי אצטבאות של אדמה דדמי לכלי חרס, ואתי למימר טבילה עולה בהם. (נדה סו, ב)

הטיעון בדבר אפשרות של אי־הבחנה בין האמבט לטבילה בנהר עשוי להביאנו להשערה שמדובר באמבט השקוע בקרקע (אולי חפור בתוכה). אבל הרצאת הדברים אינה מאפשרת מסקנה כזאת. מאידך, כיוון שבכל המובאות בספרות הוזכרו רק אמבטים ניידים מעץ או ממתכת, יתכן שעלינו להבחין בספרות הכללית את השפעתה המכרעת של השכבה העשירה, שהיתה יכולה להרשות לעצמה את הבעלות על חפצים כאלה.⁴ אשר לרש"י ולבני ביתו, הם השתייכו לשכבה חברתית דלה, אם לא עניה, וידם לא השיגה לוכסוס כזה. אכן, ההלכה היהודית חייבה אותם להזדקק לעתים קרובות לרחיצת כל גופם,⁵ אבל רמת חייהם אילצה אותם להסתפק בחור בתוך משטח חמר, שצוייד במקרה הטוב בטיוח קירותיו או בדיפון של לבנים דקות. מאידך, רש"י מוכיח במקום אחר שזכר בתי המרחץ היוקרתיים של ימי המשנה⁶ לא נשכת:

מרחצאות שלהם, שלשה חדרים היו בהם, פנימי להזיע ולהשתטף, אמצעי שיורד לתוכו מן המרחץ ולובש חלוקו ויוצא לחיצון, וגומר לבישתו ונח שם שעה סיגינת המרחץ. (שבת יא, א)

התואר 'שלהם', הבא להבהיר שהמדובר בימים עברו, מדגיש גם את כוונת המחבר שאין להעלות על הדעת קיום מרחצאות כאלה בימיו. למניעת טעות אדגיש עוד שדיבור זה של רש"י נמנה על המקרים הנדירים שבהם הוא פותח מאמר מוסגר⁷ להבהרת ענין כלשהו; לאמור: המלים הפותחות את הדיבור 'המרחצאות שלהם' הן דבריו של רש"י, ולא מובאה מן הטקסט התלמודי שרש"י בא לפרשו. לבסוף אביא קטע המתאר את ערכו של המרחץ כאמצעי ריפוי, ויתכן שיש לראות בו עדות להתנוונות.⁸

חמימי לסילוא: צריך לשרות המכה בחמין; והא דאמרינן לעיל 'סילוא בי בני סכנתא' - היכא דרחץ כל גופו בי בני, שמחמם כל גופו כדרך *estuve*. (עבודה זרה כה, ב)

זה המקום היחיד שבו מופיע המונח *estuve*, אמבט. למרבה הצער, רק כתבי־יד אחד, מבין השניים העומדים לרשותנו, מכיל תוספת זאת, והדפוסים נצמדו לנוסח השני (ראה בלונדהיים סס' 1840).

השוואה עם ימי קדם, תוך הדגשת השוני, שרש"י עורך בדיבור המובא להלן, מאפשרת לנו להסיק שבימיו מצוי היה בית־כסא בכל בית, לרבות בור מתחתיו. שכן הוא מסביר שדברי התלמוד, כאשר הוא מזכיר 'בית־כסא' סתם, מכוונים למקום מיוחד לעשיית הצרכים ללא כל חפירה. והרי הסבר זה היה מיותר, לו היה המונח מזכיר ממילא לבני דורו ותלמידיו מתקן דומה.

בית הכסא קבוע [בניגוד לבית כסא ארעי שטרם עשה בו שימוש] בתי כסאות שבגרסא - על פני השדה הם, בלא חפירה. (ברכות כג, א)

ואולם, רק בקומת הקרקע מצויים היו בתי-כסא, כפי שיעיד הקטע הבא, שדי בו בציון העובדה שהם התגוררו ב'עליה' (ולא בקומת הקרקע) כדי להבהיר שאין בביתם בתי-כסא. מכאן ברור שצנרת ביוב לא היתה נהוגה בימיו:

הכא, אדם קובע לבית-כסא? [שניתן לתבוע ממנו להכין לפני השבת את הדרוש לו לנקות עצמו]; בתמיה, פעמים שמוצא אדם שם והולך למקום אחר; בית הכסא לא היה מצוי להם בבתיהם, שהיו דרים בבתיהם בעלייה מפני דוחק בתים. (שבת פא, ב)

מן ההסבר 'מפני דוחק הבתים' עולה שמציאות זו אינה מובנת מאליה בימיו; משתמע איפוא שבימי רש"י לא היתה קיימת בערים בעיית צפיפות (ראה לעיל). מסתבר שלמרות שם, לא היו כסאות בבתי-הכסא, שהרי רש"י מתאר את האדם העושה צרכיו כקורס על ברכיו:

מיסך רגליו: נקביו הגדולים, ולשון מיסך כמו 'אילן המיסך על הארץ', לפי שהצריך לנקבים גדולים כורע על ברכיו ומכסה גופו את רגליו, וכן בשאול כתיב (שמואל א כד, ג) 'שם מערה, ויבא שאול לחסך את רגליו'. (יומא כח, א)⁴⁹

עם זאת, השימוש בכסאות נקובים⁵⁰ היה ידוע, אבל רק האצילים נזקקו להם. ואסלא: עשוי כעין כסא טרסקל, אבל עור הפרוש עליו נקוב לבית הכסא. (שבת קלח, א) עור האסלא: כדמפרש, עור העשוי לבית הכסא של שרים. (עירובין י, ב) כתבתי לעיל שצנרת ביוב לא היתה נהוגה בימי רש"י. אין זאת אומרת שלא הכירו שום שכלולים בהתקנת הנוחיות:

[בית כסא] דפרסאי: בחפירה היו, ופיהם בריחוק מן הגומא והוא בשיפוע, והרעי מתגלגל ונופל לגומא. (ברכות כו, א)

אגב, יש לציין שבביאוריו השונים בסוגיה זאת הקשורה לבתי-כסא, אין אנו מוצאים כל שימוש בלעז.⁵¹ היתכן שכדרכה של לשון 'יידיש' בימינו, גם בלשון רש"י ובני דורו נהגו להשתמש במונחים עבריים לגבי תיפקודי הגוף הצנועים, מעין מאמץ לקדש אותם על-ידי שימוש במונחים הלקוחים מלשון הקודש?⁵²

על פרטים אדריכליים של חדר המטבח אין רש"י מלמד אותנו דבר. מסתבר שהסיבה לכך אינה שונה מן הסיבה שבגללה מזכיר אנלארט (ב, גא), עמ' 80-76) אך ורק מטבחים של אצילים, בתי-חולים או מנזרים: אצל דלת העם לא היו חדרים נפרדים שבהם עסקו במלאכת הבישול.⁵³

השוואה ניגודית שעורך רש"י מלמדת אותנו, שתנורי מחוז שאמפיין במאה האחת-עשרה היו מבנים קבועים, ופתחיהם בחזיתם (או בצדם):

פת פורני: פת גדולה האפויה בתנור גדול כעיו תנורים שלנו, שהתנורים שלהם היו קטנים ומיטלטלין ופיהם למעלה, ומדביקים הפת בדפנות, שאין אופים בו אלא פתים קטנים. (פסחים

לא, ב)

אשר לגודלם של התנורים, אינני מוצא בדברי רש"י, הרואה את תנורי דורו גדולים יחסית לתנורי התלמוד, מידע שניתן להעריכו ולהגדיר על-פיו את גודלם הממשי. תימוכים למימצאים אלה יש למצוא גם בדברים הבאים:

פירני: הם תנורים שלנו הגדולים, ופיהם בצדס. (ביצה לד, א)

רש"י מרבה לתאר בפירושו את התנורים המיטלטלים של ימים עברו, השונים כל-כך, לדבריו, מן התנורים החדשים שהיו בשימוש בימיו, שנהגו לקבעם למקומם בטיט או להניחם על פטפוט בעל שלש רגליים. השוואת הנתונים השונים שהוא משמיע עליהם אינה משאירה מקום לספק שהמדובר בשיטות שאינן ידועות בדורו; לפיכך, אין לקשור את המונח *trepied* שאנו מוצאים בדבריו בנידון למנהגי תקופתו לגבי תנורי אפיה, אלא לגבי כלי המטבח או כלי הבית (ראה בלונדהיים א מסי 710).⁵⁴ להלן מספר קטעי פרשנות שיש בהם כדי להבהיר נקודה זאת:

נתנו על-פי הבור: תנורים שלהם עשויים כקדירות גדולות ואין להם שוליים, ומושיבו לארץ ומדיק טיט סביבותיו לעשותו עב שיחזיק חומו, והיא קרויה טפילה, והיא מגעת לארץ, ומתוך כך הבל שלו קיים. (שבת קכה, א)⁵⁵

פטפוט: רגלי כירה כמין כלי ברזל שקורין *trepied*, מעמידים הכירה של חדס. (שבת קב, ב)
פטפוט: רגל למקום מושב הכור, שהיו מושיבים על כן העשוי לכך, כגון *trepied*, לשפות הקדירה. (שבת עח, ב)

לשפות: להושיב; כל הושבת קדרה על האור קרי שפיתה; כשאיין לו כלי ברזל שקורין *trepied*, או שאיין לו כירה של חדס חלולה. (ביצה לב, ב)

וכן ביעתא: ביצים גסות הנתונות על פי כלי חלול כעין *trepied*, או על האסכלה. (ביצה לג, א)
לליבוי האש היו משתמשים ב*forgon* (ראה בלונדהיים א מסי 511):
אוד: עץ לעשות אוד לתנור, *forgon* בלעז. (ביצה לג, א; ראה גם שבת קמג, א; חגיגה ד, ב; בכורות כז, א)

ידוע לנו גם מין את מתכת בעל צורה מעוגלת המיועד לאיסוף רמץ וגחלים (ראה בלונדהיים א מסי 1042 ובראנדין עמ' 23 ר-56):

גרוף: מן הגחלים במגרפה שקורין *wadil*. (שבת כ, א)

מגרפה: שבה גורפים את דשן המזבח, *wadil*, והוא כעין כף. (ערכין י, ב)
ומגרפה בתוכה: כלי ברזל הוא, שקורים *wadil*, שגורפים בו אפר הכירה, וגם מבדילים בו תאנים המודבקות זו בזו. (חגיגה כ, א; ראה גם שבת קכב, ב; בבא מציעא ל, א)
בפירושו למקרא אנו מוצאים דברים עוד יותר מפורטים.

ויעיו: כתרגומו [של אונקלוס לארמית] מגרפות, שנוטל בהן הדשן, והן כמין כיסוי הקדרה של מתכת דק, ולו בית יד, ובלעז *wadil*. (שמות כז, ג)

היעים: מגרפות של נחושת שקורין *wadil* באשכנז, לחתות בהם דשן בתוך הסירות. (מלכים א

^{54,55} ז, ט

מקורות מסויימים מזכירים את קיומם של מיני כיריים עשויים לבנים.⁵⁶

כדאמרן מעיקרא: בעושים מעין מלאכה ולא מעין מלאכתם, ושברי תנור מעליא קאמר, ודקשיא לך אמאי נקט תנור, ליפלוג בשברי כלי, בהאי איצטריכא ליה, ובעושים קצת מעין מלאכת אפייה, כגון מעשה טפקא, רעפים שקורין *tiules* שמסיקין אותם ואופים בהם, כך שברים אלה רחבים, ומיהו, אין להם תוך להסיקם מבפנים, אלא מבחוץ כרעפים... (שבת קכה,א; ראה לעיל) בוכיא: כלי שהוא מרעפים שקורים *tiules*, ואופים ומטגנים בו ככר. (פסחים ל,ב) אחד המאפיינים של כיריים אלה הוא, שהבישול נעשה מבחוץ, כלומר, על-גבי משטח שצדו השני חשוף לאש; לא כן בתנורים, שבהם המזון מתחמם במישרין באש עצמה. לאמיתו של דבר, ניגוד כזה הולם את תנורי תקופת התלמוד, שבהם הושם המזון בקדירה ששפתוהו בפי התנור, או שהדביקו אותו על קירו הפנימי (ראה לעיל), ועמד במגע כמעט ישיר עם האש או האוויר החם העולה ממנה. קשה ליישם אותו לתנורי ימי הביניים, שכבר נאמר עליהם (שם) שפתחם מן הצד, והם דומים איפוא לתנוריהן של המאפיות. לגבי אלה יהיה השוני היחיד בכך, שהתנור אופה בחלל סגור, והכיריים – באוויר הפתוח. ואולי יש לצמצם את משמעות דברי רש"י המובאים לעיל באשר למנהגי תקופתו לענין ה-*tiules* (לבנים) בלבד, מבלי לקשור את השימוש בלבנים לבניית כיריים לנהוג בימי רש"י.

נניח כעת לנושא המזון והכנתו וסדר הארוחות, שבו נעסוק במקום אחר, ונביא כאן בהקשר לדרכי החימום במטבח את דברי הפרשן על צליית הדגים:

אין שוברים את החרס: כשצולים דגים על האסכלה שקורין *gradil* חותכים קנים או קש שבלים או שוברים חרסים או חותכים נייר ושורים במים וסודרים הנייר על גב האסכלה, מפני שהמתכת מתחממת ושורפת את הדג. (ביצה לב,ב; ראה בלונדהיים א מס' 557)

מדבריו עולה שנהגו להשתמש בחומרי פסולת שונים: שברי חרס, קש, נייר – להרחקת בשר הדג ממגע ישיר עם אסכלת המתכת הלוהטת. על הצלייה על-גבי אסכלה אנו קוראים עוד:

וכן ביעתא: לסדר הביצים על הגחלים על כלי ברזל שקורין *gradil* או על גבי שני עצים שמקיפים זה אצל זה, צריך לאחוז ביצים בידו על האור, וחברו יתן העצים תחתיהם. (עירובין קא,א)

בדברו על השימוש באסכלה להכנת ביצים קשות, רש"י מזכיר גם שיטה אחרת, שבה משתמשים באגד עצים דקים במקום אסכלה. הדברים אינם קשורים לדברי התלמוד עצמו, ונראים איפוא כמתיחסים לנוהג בימיו. נהוג היה להשתמש בשפודי עץ מחודדים:

הסול: קיסם שראשו חד שקורין *broche*. (בכורות לו,ב; ראה בלונדהיים א מס' 145; ראה גם קידושין כא,ב; בכורות נא,א)

נעשה שימוש גם בקערות בעלות שוליים רחבים:

[כלים] דאית להו אוגניים: כעין ספלים שלנו, דעכשיו עפר מונח עליהם והוי מזיז עפר ממקומו, ודומה לחופר. (עירובין עז,א)

גם בגביעים לשתייה הותקנו שפות מסוג זה, למטרת קישוט בלבד:

אוגן: שפה לפיו כמו שעושים לכלי ששותים בו יין, לנוי. (חולין כה,א).
להלן קטע המבאר ביתר בהירות את צורתם של השוליים:
תוכו, אוגנו, אזנו וידיז טהורים: ...אוגנו - שפתו הכפולה לצד חוץ. (ברכות נב,ב)
הקנקנים צויידו בהתקן מיוחד (פיה או זרבובית, לדברי בלונדהיים א מס' 146) לנוחות
השפיקה.

שלאכא: *broçon*, 57 (שבת קיב,ב) 58

למניעת חילחול נהגו למשוח את פנים המיכלים בשכבת זפת.

ומשוחו בדונג: משחו את כלי החרס מבפנים, כדרך שאנו עושים בזפת.

בין כלי המטבח אנו מוצאים (א) את הכף:

תרווד: כף, *culier*. (שבת פא,א; ראה בלונדהיים א מס' 296)

(ב) מצקת, כלומר, כף גדולה, *poje*:

או בעץ הפרור: כף גדולה שקורין *poje*. 59 (ביצה יד,א; ראה בלונדהיים א מס' 835)

(ג) מסוננת; אבל צורתו הפרובנסאלית של הלעז מטיל ספק במקוריותו:

ארבילא: *cruvel*. 60 (סנהדרין לט,א; ראה מס' 1696)

בכלי הבית הותקנה בדרך כלל טבעת בקצה ידיתם, מן הסתם לצורך תלייתם בו:

טבעת כלים: כעין שעושים בראש ידות הכלים. (שבת נב,א)

לעתים קרובות אנו פוגשים גם בכלים בעלי אזניים:

אוזן: *anse*, כמו שעושים לקופה ולנפת. (חולין כה,א; ראה בלונדהיים א וב מס' 47)

אוזן: כמו שעושים לכדים של חרס, שקורים *anse*; ומקבלו בו: בהוא אוזן מקבל את הדם

באצבע, שתוחב אצבעו לתוכה ונושא את המזרק ומקבל. (זבחים כד,א)

תוכו אוגנו: דהיינו בית קיבול התחתון שיושב עליו, ל"א, אוגנו - שפתו.

אוזנו: זהו מה שעושים בחביות של חרס לבית אחיזה, שקורין *anse*.

ידיו: כגון כלי חרס שעושים לו זנב לאחוריו לאחוז בו. (בכורות לח,א)

למובאה זאת בחרנו בגירסתו המתוקנת של רבי בצלאל אשכנזי (ראה הערה 23),

וצויינו בו גם ידיותיהם של הכלים השונים (ראה גם ברכות נב,ב; יוסא לז,ב).

אחרון אחרון, מחצלאות המשמשות כשטיחים מופיעות בשלושה מקומות, והן

מתוארות תמיד כ'מחצלאות של קנים'. למרבה הצער, המקור המעניין ביותר מעורר

פקפוקים מסויימים (ראה בלונדהיים א מס' 213):

ומפצי ביומי תשרי: כשהיו טובלות בנהר ביומי תשרי היה עושה להם מחצלות של קנים שקורין

cleides ומשליכן לתוך המים ועומדות עליהן וטובלות, לפי שבימי תשרי יש טיט רך בנחרות אצל

שפתם וחושש שמא יעלה טיט למעלה על רגליהן ויהיה חוצץ. (בכורות נה,ב; וראה גם עירובין

קא,א; בבא מציעא קיז,א)

השולחן⁶¹ שימש בדרך כלל להגשת ארוחות. ההדגשה החוזרת בדברי רש"י בדבר

מנהג אבותינו לאכול בהסבה על מיטות מעידה על כך שמנהג זה אבד לחלוטין

בימיו:

בזמן שהן שתי מטות: רגילים היו לאכול בהסבה על צדו השמאלי מוטה ורגליו לארץ, איש איש על מטה אחת. (ברכות מו, ב)
לעתים היה השולחן מצויד בהארכה:

אגבא דפתורא: אחרי השלחן שיש לו תוך שקורין *tournedoire*.⁶² (ביצה כט, ב, ראה בטונדהיים א מסי' 1010)

נהוג היה לכסותם במעטה, לעתים במעטה של עור שלוק:

קטבליא: עור שלוק שעושים ממנו משטחות לשלחן ולמטה. (שבת קמא, ב)
פרטים מדוייקים יותר ניתנים לנו בקטע הבא:

בקורטבלא: סבשלו ברותחים ומתקשה, לישב עליו ולכסות דלובקאות שקורין *faldestol*⁶³ ומטות, ולעשותו שולחן. (שבת עט, א; ראה בלונדהיים א מסי' 458)

ואולם, תפקידו המדוייק של מעטה העור אינו ברור כל צרכו. רש"י משתמש במונח אחד, *faldestol*, לתירגום מלים רבות ('דלופקי'=*delphica*, מדף הגשה; 'טכטקא', שרפרף; 'כסא טרסקל' = שרפרף משולש רגליים; 'גלודקא', כסא נשיאה; 'מושב', ואם במקום אחד (נדה סח, א) הוא מדגיש שזהו רהיט שיושבים עליו, הרי במקום אחר (מנחות צו, ב)⁶⁴ הוא כותב שהכוונה לרהיט שאוכלים עליו.

בהתחשב במקורו הבלשני של *faldestol* (מגרמנית *falt* = מתקפל, *stuhl* = מושב), יש להניח שמדובר ברהיט מתקפל העשוי לשמש הן ככסא והן כשולחן:

טטסקי: *faldestol* לישב עליהם. (נדה סח, א)

הדולבק: *faldestol* של עור, ויושבים עליו. (מנחות צו, ב)

כסא טרסקל: כך שמו, ובלעז *faldestol*, ועליונו של עור, ומקפלים אותו, וכשמסלקים אותו סומכים אותו לכותל, וכסרוצה לישב עליו נוטחו ויושב על ד' רגליים.⁶⁵ (שבת קלח, א)

התרגום 'כסא משולש רגליים' ל'כסא טרסקל' מסתמך על מקורה היווני של המלה *trisqel* (ראה הערה 66). אם דברי רש"י נכונים (ובדיקת כתבי־היד מוכיחה זאת לכאורה, אם כי גם המסורת עלולה להשתבש, מה גם שמספרים מוצגים בהם בדרך כלל באות אחת), הרי משתמע מכך שהמחבר, שידיעתו ביוונית היתה כנראה מעטה, לא כיוון למשמעותה המקורית של המלה *trisqel*.⁶⁶ (ראה עוד שבת עט, א וק"ט, א, ביצה כה, ב, כתובות עז, ב; חולין קכד, א)

לעתים ציפו את הכסאות ב-*tapid*.⁶⁷ (ראה בלונדהיים א מסי' 982):

פילכא ונוולא: לטוות ולארוג, ל"א ביסטרקי, תכשיטי סלסלים שקורים *tapid*. (בבא בתרא יג, ב)

ראה גם בבא קמא קיז, א; סנהדרין צה, א)

על־פי מקורו של המונח 'ביסטרקי', שרש"י מפרשו בשלושת המקומות, וכן לאור משמעותו של ההקשר המילולי בתלמוד, מסתבר שהכוונה לכרים הממולאים בפסולת צמר וכדומה.

בניגוד למתרחש לגבי *faldestol*, רש"י שולל קיומן של מיטות מתקפלות אצל בני מעמדו בימיו, ולפיכך הוא מתאר אותן כחפצים אקסוטיים:

כסא גלין: כתי מטה גללניא⁶⁶ זכירה, והוא שם מקום, ומפרקים מטותיהם וכסאותיהם וטוענים אותם עמהם וחוזרים ומחזירים אותם... אבל מטה: שלנו, המחוברת ועומדת. (שבת קלח,א)

אף על פי כן, הוא סבור שהאצילים משתמשים בהן, ואף מספק לנו עליהן תיאור מעניין מאד:

וכן פוריא: מטה שנושאים שרים בדרכים, ושל פרקים היא, ויש להם עור ארוך מוקף לולאות, וקושר הלולאות בארוכות המטה, וכשהוא פורקם מתיר הלולאות והעור נופל. (עירובין קא,א; ראה גם שבת מג,א; מועד קטן כז,א)

אבל בשני מקומות הוא מתרגם את אותה מלה עצמה *espondes* (ראה בלונדהיים א מסי 421)⁶⁷

ארוכות: *espondes*. (סוכה טו,א; וכיוצא בזה בעירובין טו,ב)

בטקסט שמקוריותו מוטלת בספק (הפירוש המודפס עם חיבורו של רבי יצחק אלפאסי⁶⁸ על מועד קטן) אנו מוצאים את הלעז *espondes* בהקשר דומה, לגבי מיטות מתקפלות שבשימוש האצילים, אך תוך הדגשת השימוש ברהיט זה ככסאות נוח:

דוגש: מפרש בגמ' ערסא דצלא, מטה שעושים שרים לישא עמהם בדרך, ונוקבים הארוכות שקורין *espondes* ותולים בהם רצועות. וגם בעור שפורקים עליו תלויות רצועות, וכשרוצים לתקנו עונבים רצועות העור ברצועות של ארוכות, ואח"כ תוחבים ארוכות בכרעיים, וכשרוצים לפרקם מתירים הקרביטין והעור נופל מאליו.⁷¹ (מועד קטן כז,א)

ראה גם שבת קלח,א, שם מתוארת המיטה כעשויה צמה, כלומר, שהלוחות ששוכבים עליהם ארוגים זה בזה במעין רשת.

לבסוף, באשר לחדר השינה, אנו מוצאים פעם אחת את המונח *chambre* במשמעות של חדר סגור המשמש לשינה:

אינדרונא: *chambre* (מנחת לגב, ראה בלונדהיים א מסי 185)

אבל רש"י משתמש גם בלשון *chambrediz*, במשמעות שורת חדרים זה אחר זה, לביאור המונח 'לשכה' העשוי לשמש לגבי קבוצת חדרים (ראה בראנדין עמ' 96):

ויביאני אל הלשכה אשר נגד וגי: אל מקום הלשכות, *chambrediz*. (יחזקאל סב,א)

ונסיים את סקירתנו כבדיקת דברי רש"י על אודות ארונות ושימושיהם. המונח השגור ברש"י הוא *mestier* (ראה בלונדהיים א מסי 705)⁷² אבל הוא מיחס לו משמעויות רבות, הכלולות גם בלשון המשנה במונח אחד, 'מגדל' (שמשמעו בלשון המקרא 'צריח').⁷³ בין השאר ניתן לתאר במונח זה 'מגדל', כלומר ארון-קיר קבוע, ומאידך גם תיבות קטנות. אשר לשימושו של *mestier*, יש להבחין בין אלה המשמשים ללכידת ציפורים, לאלה המיועדים לשימור מזון. המלה שייכת ללשון המדוברת, ולפיכך ציין רש"י לעתים 'בלשונו', ולעתים הוא מוסיף *jafreite*.⁷⁴ כליווי התואר 'בלע"ז' (ראה

בלונדהיים א מס' 589 ובראנדין עמ' 93). ואולם, במקום אחר הובא מונח זה כתואר 'בלשון אשכנז',⁷⁵ ואכן מקורו הוא מגרמנית, *Schafreite*, ולפיכך יש מקום לדחוק את 'בלע"ז' למשמעות 'בלשון אשכנז', ו'בלשונו' הוא בצרפתית, לעומת המונח הגרמני. שאם לא כן, יהיה עלינו לשבש את המקור השני ולתקנו לאור הראשון.

הצד צמור: עד שהכניסות למגדל, *mestier*. (שבת קו, א; וכן ביצה כד, א)

גג המגדל: *mestier* של עץ שנותנים לתוכו כלים ואוכלים. (פסחים ח, א)

כיוצא בכך גם המובאה הבאה, המוסיפה פרטים על המבנה הפנימי של הארון:

תיבת: מגדל של עץ, *mestier*, ועושים אותו תיבות תיבות קטנות להצניע בהן אוכלים ומשקים.

(חולין קכה, ב על-פי גירסתו הסתוקנת של ר' בצלאל אשכנזי)

עם זאת, אין ליחס לפרטים אלה משמעות יתרה, כי ההכרח של רש"י ליחס למונח 'ארון', שמשמעו המקורי 'תיבה', משמעויות כגון 'מגדל', אפשר שגרר אותו לדברי ההסבר ההם:⁷⁶

ארנא: כך היו קורים מגדלות שלהם ('שלהם' - ראה מבוא), *jafreite*, ובלשונו *mestier*. (שבת

לב, א)

ובהדגשה מיוחדת לקביעות מקומו של 'מגדל':

מגדלות: *mestier*, ובלשון אשכנז *jafreite*, וקבועה בקרקע. (ערכין לב, א)

[להחזיר החותם] לקופסא: *escria*, כדי להצניעו שם, וי"ם שהקופסא חתומה בו, וכשפותחת

חוזרת וחותמת בו. (שבת סב, א)

נזכיר עוד שלוש סוגיות תלמודיות (עירובין יד, ב, לב, לד, א; חגיגה טו, ב; עבודה זרה סט, א)⁷⁷ העוסקות בהלכות טהרות. אין כאן מקום לפרט את הפן ההלכתי של הדיון, מה גם שרש"י עצמו, בדברי הביאור שלו על המונח 'ארון', אינו מדגיש אותו.

מאחר שדובר לעיל בארונות-קיר הבנויים מתיבות שהוצמדו זו לזו, אביא להלן את דברי רש"י על אודות צורת התיבות עצמן. פרשנו מתאר את התיבות עצמן כ'מגדלים' זעירים, שנועדו לשימור חפצים קטנים יותר:

אוצר בלוס: ...ונראה בעיני 'אוצר בלוס',⁷⁸ סגור מסגירות לבדן, מחיצות מחיצות, כמו שעושים

בתיבות גדולות ליתן חטים מכאן, שעורים מכאן, עדשים מכאן...⁷⁹ *closez*. (גיטין סז, א; ראה

בלונדהיים א מס' 217)

אבל במקום אחר אנו מוצאים שימוש מפתיע למדי למונח *jafreite* שכבר הוזכר כאן, עם המונח המשנאי המקביל 'מגדל', הרומז לכאורה שבעצם אין כל הבדל מושגי או צורני בין הרהיטים השונים, ניידים או לא, שכללתי אותם במונח 'מגדל', והתיבות הפשוטות שבהן מטמינים דברי-ערך; יתכן שתיבות אלה, כדרכם של 'ארונות-קודש' נוצריים בימי הביניים,⁸⁰ ביקשו לחקות את דמותם המונומנטלית של רהיטים גדולים יותר. כך נסיתי ליישב את הדברים הבאים⁸¹ עם המקורות שהובאו לעיל:

בגנזי ברומים: בתכשיטי פאה שגונזים אותם בארגזים שקורין *escriin*, והם מחופים עור, ומצויינים לנוי במיני מסמרים שורות וצוירים, והם בלשון ארמי קטטרין ובלשון עברי ברומים, והם חבושים ואסורים בחבלי בוץ לנוי; וארוזים: ...אותם ארגזים היו נתונים במגדלי עץ הדס, ומביאים אותם לתוך המגדלים והקמטראות שבתוכם, והתכשיטים שבתוך הקמטראות הכל יחד לסחורה... והמגדלים שבתרגום כמו שאנו שונים 'תיבה ומגדל', *jafreite*. (יחזקאל כז, כד; ראה בלונדהיים א מס' 391 ובראנדן עמ' 50 ו-93)⁴¹

אלא שיש לשים לב שדברים אחרונים אלה של רש"י סותרים לכאורה את דבריו במקומות אחרים, שבהם שימש המונח 'מגדל', ללא כל הסתייגות, במשמעותו ב'תרגום' הארמי. מאידך, הערת שוליים באחד מכתבי-היד, ותוספת בכתב-יד אחר, מוסיפות את המלה '*armaise* בלשוננו' (ראה בראנדן עמ' 93)⁴² ליד *jafreite*. עצם המונח '*armaise* יש בו כדי להפתיענו, אלא אם כן יש כאן טעות המעתיקים והמונח המקורי היה *mestier*, שכן הפירוש רב-ההיקף על התלמוד אינו מציע אותו אפילו פעם אחת, בעוד אנו מוצאים בו פעמיים במקומו *mestier*, בתוספת אותה הערה 'בלשוננו'. ניתוח זה עשוי לחייבנו לוותר מכל וכל על הסתמכות על קטע זה, לפחות באשר לסימונו, שהוא דווקא המעניין אותנו כל-כך.

אחרון אחרון, נציין את שכיחותו של הלעז *miredoir* (*miroir*, מראה), שלוש פעמים בפירוש על התלמוד ושכוש פעמים בפירוש המקרא. כמובן, יתכן שהכוונה היא, כמו בספר שמות (לח, ה), ללוחות מתכת מלוטשים למשעי. על ניקוי הבית במטליות בד כותב רש"י:

בליטא דפרסא למיכפריה: חתיכת בגד ישנה, קשה, *aspre*, ויפה לקינוח. (חולין ח, ב)

ה ע ר ו ת

1) ראה *M. Aubert et J. Verrier: L'Architecture française. I. Des origines à la fin de l'époque romane, Paris 1941; Vincent Flipo: Mémento pratique d'archéologie française, Paris 1931; J. Virey: L'Architecture romane dans l'ancien diocèse de Mâcon, 1892; Jules Baum: L'Architecture romane, 1913; G. Gromort: L'Architecture romane, 1931.*

ראה גם, במאמר *Karl Lamprecht: La Vie économique en France au XIe siècle* (עמ' 128, הערה 2, מידע על אודות בתי עץ ועל תשלום שכרם של בעלי מקצוע שונים בענף הבנייה. סיכום תמציתי ניתן בספר *G. Huisman: Histoire de l'architecture, Paris 1938* (כרך ב', עמ' 113). 'בניינים מסוג הארמון המבוצר מופיעים החל ב-1150... שפע פתחי החוץ... בתי המגורים העירוניים פתוחים מעתה אל הרחוב, צמודים זה לזה... בקומת הקרקע יש אכסדראות, נטולות קישוטים, המשמשות לאורות ולמגורי עבדים; חלונות מקושטים נועדו לקומות שבהן חדרי המגורים...'

- שפע מידע, אם כי למרבה הצער הוא מעורפל ומעוות לעתים בהשפעת נפשו הרומנטית של המחבר, ניתן למצוא ב־*Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle*, Paris, 1858–1868 (10 כרכים) מאת *Viollet-le-Duc*, וכן בספרו *Dictionnaire raisonné du mobilier français, de l'époque carolingienne à la Renaissance*, *2e éd.*, Paris 1868–1875 (6 כרכים). כאשר נתאפשר הדבר, השלמנו את המידע מתוך: *Victor Gay*: *Glossaire archéologique du moyen âge et de la Renaissance*, tome I, A-Guy, Paris, 1887; tome II, H-Z. *Henri Stein et Marcel Aubert* (Paris, 1928) שיצא לאור בהוצאת
- (2) לדעת *Godefroy* (מוסף), *pic-* הוא כלי ברזל בעל ידית ארוכה המשמש לביקוע שברי סלע או לחפירה. המובאה הראשונה המצוטטת על-ידו לקוחה מ־*Roman de Rou* (חלק א', בערך 3809).
- (3) ראה *Pietresson de Saint-Aubin: La Fourniture de la pierre sur les grands chantiers troyens du moyen âge et de la Renaissance* (*Bulletin archéologique*, 1928–1929, p. 569–600).
- ראה עוד מאמריו של *L. Friedrich* ושל *Lefevre-Pontalis* (*Bulletin monumental de 1922*) ושל *et Chauvel* (*Bulletin monumental de 1924*)
- (4) בדיקת כתב-יד מס' 324 באוצר הכתבים העבריים שבספריה הלאומית הצרפתית העלתה שגם בו מופיעות המלים 'בארץ אשכנז' כפי שהן מצויות בכל הדפוסים. אכן, בכתב-היד מופיעה נקודה עילית שהיתה עשויה לציין הפרדת מלים אלה משאר דברי הפרשנות, אבל ההמשך אינו אלא הטקסט המובא לעיל ('והמכה בפטיש...'), והפרדה כזאת תהיה איפוא חסרת פשר. לא נותר לנו אלא להניח שהנקודה האמורה נוצרה ממגע אקראי של הקולמוס.
- (5) המונח הארמי 'קוניא' (מן היוונית, ומשמעו: אבק, חול, אפר ולבסוף סיד) משמש גם בעברית במשמעים אלה, אך יש להוסיף להם גם את המשמע 'חומרים שיסודם עופרת'. כך מעיד רש"י עצמו (עבודה זרה לגב; פסחים לב; כתובות קזב; חולין מזב; וולא קמזב, כפי שצוטט במילון יסטרוב בעמ' 1335). בארבעה מקומות אלה מדובר בצבע הנמשח על-פי כלי חרס מבחוץ, ורש"י מתרגם לעברית 'אבר' (עופרת) ולצרפתית *plomer*.
- וראה עוד *Samuel Krauss: Griechische und lateinische Lehnwörter im Talmud, Midrasch und Targum...* (Berlin, 1898–1899, 2 vol, tome II, p. 513), כלומר: אבק סיד.
- (6) משמעה המקורי של המלה 'טלית' (מלשון טלל, שפירושו כיסוי, צל) הוא כסות רחבה שמתעטפים בה, עשויה יריעה מלבנית מצמר דק. מאוחר יותר נכלל במונח זה גם הבגד המצויץ כמצוות התורה (במדבר טו, לז-מא), שמתעטפים בו בשעת התפילה. בימינו נותרה רק משמעות אחרונה זאת, אבל במקומות שונים בתלמוד (שבת קמזא; מנחות מא, א) מסתבר שיש להבינו במשמעות הראשונה. אשר לשימושה בלשונו של רש"י, קשה לקבוע כלל.
- (7) מסתבר שהכוונה לאכסדרה אוורירית, מעין הסטיו הרומי בעל העמודים המסוגגנים. ראה *Enlart II, 1, p. 116*.
- (8) לאחר שרש"י לא זכה להשלים את פירושו למסכת זו, נכתב הפירוש לפרקים האחרונים בידי נכדו רבנו שמואל בן מאיר (רשב"ם, 1080 עד 1160 בקירוב).
- (9) המשמעות נשאר מפורפלת, שכן כוונת דבריו של *Isidore* אינם מותירים מקום לספק (להלן הדברים על-פי מהדורתו של: *W. M. Lindsay, Oxford 1911, Etymologiarium, sive originum libri, Scriptorium classicorum bibliotheca oxoniensis*):

"*Telonem hortulani vocant lignum longum quo auriunt aquas. Et dictum telonem a longitudine, enim dicitur iuxta Graecos quidquid longum est; unde et mustelam vocant, quasi mus longus. Hoc instrumentum Hispani ciconiam dicunt, propter quod imitetur eiusdem nominis avem, levantes aqua et deponentes rostrum dum clangit*" (XX, xv, 9).

Godefroy מזכיר גם הוא את השימוש במונח *cigogne* במשמעות 'מין ידית בעלת ארכובות, המשמשת לשאיבת מים'.

ליישוב דבריו של רש"י (או של מי ששילב כאן לעז זה) עלינו להעלות את ההשערה שבתקופה מסויימת, או באיזור מסויים, הועתקה משמעות המונח *cigogne* מן המיתקן אל החמת (או הדלי) המחובר בקצהו.

10 עם זאת, כתב-היד שעמד לרשותנו למסכת עירובין אישר את הגירסה 'בתוך הקרקע', אך ב'דקדוקי סופרים' של רנ"נ רבינוביץ אינו מזכיר דבר על הנוסח בראש השנה, 'על הקרקע'. היש להסיק מכך שהטעות קדומה יותר, או, פשוט מאד, שרש"י גיוון את נוסח תיאורו, עף על פי שבשני המקומות מדובר באותו *escriene*. מסתבר שמלת המפתח כאן היא 'בנוי': מדובר במבנה, ואילו בור אינו אלא פתח.

11 לעתים קשה מאד לתרגם כראוי את דברי רש"י, גם אם מדובר בהסבר פשוט למדי, שבו הסתפק בהבהרת משמעותה של מלה אחת על-ידי ציון תירגומה באחת השפות שבהן השתמש.

פרט ללעזיו הצרפתיים והזרים, עמדו לרשות רש"י שלש שפות שונות: לשון המקרא, לשון המשנה, והארמית התלמודית, מלבד הדיאלקטים השונים המופיעים לעתים בפירושו. במקרים הבעייתיים השתדלתי תמיד להבהיר, על-ידי הערה בסוגריים, באיזו שפה הוא השתמש, למען יעמוד הקורא על שיטת ההסבר שלו. ארשה לעצמי להוסיף שרש"י שלט בכולן ביד אמן, והשתמש לעתים באחת לבאר את דברי השניה, ולעתים בשניה כדי לבאר את דברי הראשונה.

12 המונח 'אולם' (ברבים: אולמים, ועל-פי רוב אלמים או אלמות) שכיח למדי במקרא, אבל אך ורק בנבואת יחזקאל (כמעט תמיד בפרקים מ' ומ"א, המתארים את בית המקדש לעתיד לבוא), בדברי הימים ובפרקים ו' וז' במלכים א, המתארים את מבנה מקדש שלמה, משמעותו: מבואה, אכסדרה מקורה.

אשר לכיפה, המופיעה במקרא במשמעות 'ענף עץ התמר' (מן השורש כפף), משמעה בלשון המשנה הוא 'עקומה, דלת או פרודור עם גג קשתי, ארקדה, גג מקומר' (ובפרט: כיפת השמים), ובהרחבה: כיסוי ראש, ערימה וכד'.

13 ראה בלונדהיים ב' מס' 26, עמ' 74: "רש"י מאריך להסביר ב"א, ג, ד, ו, את פירוש המונח 'מרפסת' המתורגם מעברית ב"א, ג, ד, ו, ז, ולפיכך אין כל יסוד להניח שהמבנה המתואר בתלמוד היה נהוג בצרפת של ימי הביניים. ב"א, למשל, הוא מסביר: דיירי עליות סמוכות זו לזו ופתוחות לחצר, ועושים מרפסת על פני אורך עליות ופותחים לה פתחי כולן, ועולים ויורדים דרך סולם של מרפסת לחצר.

הפירוש למועד קטן, שאינו מאת רש"י (ראה בלונדהיים א, ע' LXVI) דן במעקה של מרפסת ומעיר: "כותל קטנה שעושים על האיציטבות שלפני העליות הגדולות, כעין שיש על שפת נהר ריינוס". דברים אלה, כמו גם הסבריו של רש"י, מותירים את הקורא תחת הרושם שאין במשמעות המיוחסת למונח *aledoir* כדי להוכיח מאומה לגבי מחוז שאמפיין במאה האחת-עשרה.

אכן, היסוסיו של בלונדהיים נראים מוצדקים, אבל אין גם לשלול מכל וכל את האפשרות שההסבר מעיד על הדברים כפי שהם בימיו. אריכות דבריו של רשי עשויה לבוע מרצונו לדייק בהסבר הרקע העיוני להלכות שבת. איזכור גדות הריין במועד קטן אינו קשור לכאורה במונח 'מרפסת' אלא במונח 'מעקה'. הפרשן מבקש לבאר מונח זה, ומגדות הריין הוא מביא לא דוגמא של מרפסת, אלא דוגמא של מעקה.

(14) נזכיר כאן, מתוך Gargantua, פרק יב (ראה Oeuvres de François Rabelais בהוצאת Abel Lefranc, Paris 1918, כרך א, עמ' 124-128), את פרשת רפת הבקר המצויה כביכול בקומות העליונות של הטירה:

...Donc le maistre d'hostel et fourrier dudict seigneur de Paenensac pour sçavoir si ailleurs en la maison estoient estables vacques s'adresserent à Gargantua...

Lors il les mena par les grands degrez du chasteau, passant par la seconde salle, et une grande galerie par laquelle entrerent en une grosse tour, et, en la montans par d'autres degrez, dist le fourrier au maistre d'hostel:

Cet enfant nous abuse, car les estables ne sont jamais en hault de la maison.

C'est (dist le maistre d'hostel), mal entendu à vous, car je sçay des lieux, à Lyon, à la Basmette, à Chaison et ailleurs, où les estables sont au plus hault du logis; ainsi peut estre que derriere y a issue au montouer...

Lors demanda à Gargantua:

Mon petit mignon où nous menez-vous?

A l'estable (dist-il) de mes grands chevaulz. Nous y sommes tantost, montons seulement ces eschallons

... Ainsi desendens à grand haste sous l'arceau des degrez, laisserent tomber le gros livier...

ברור שראבליי אינו מבקש לספר לנו כאן רק על אחת ממשבותיו של גארגנטוא, אלא גם ללגג לצורות אדריכליות מסויימות. לדעת הפרשן בהוצאה שבידינו, כל המקומות המוזכרים היו בניינים שנבנו במורד הגבעה, כך שהרפת 'בקומה העליונה' קשורה לכניסה אחרית, שלגביה היא ב'קומת הקרקע'.

עם זאת, האין בדברי ראבליי רמז לגישה בכבש משופעו האמנם שוללים המונחים *degrez* ו-*eschallons*, שרשיי מביא אותם כתרגום למונח 'סולם', כל משמעות של כבש משופע ללא מדרגות?

(15) משמעו המקראי של המונח 'כבש' כולל בין השאר את המשמעות 'לחץ'. הכבש (פעמיים סוגל, שין ימנית) של המשנה, כמקבילו הארמי, הוא מעבר משופע כלפי מעלה, שפניו כבושים ומהודקים (כדרך שגזר המונח 'כביש' בעברית בת-זמננו) המוליך מרצפת העזרה אל המזבח (שמות כ"ו). במשנה (שבת ט"ז, ח) זהו גשר עץ שמתקינים אותו לספינת נוסעים הנקשרת אל הרצף, לצורך הורדת נוסעים ומטען; וכך משמעו ככל הנראה גם בזבים ב"א, וב"ג, בתלמוד (יקדושין ס"ב), הכוונה לשדה משופע. עם זאת, המילונים מזכירים (ללא כל הוכחה לכך) גם את המשמעות 'גרם מעלות' (*grade*), ראה ג'אסטרו עמ' 611).

מסתבר בסופו של דבר שהכוונה למהלך משופע או לגשר נייד (גשר זחית?), אבל בשום אופן אין בו שליבות או מדרגות. כיוון שבמקור היה מדובר בהובלת פירות, ניתן לציירו בדמיונו כאותם משטחי עץ בעלי לזבזים המאפשרים החלקת חפצים מקומה לקומה, ודווקא לא כמשטח קבוע.

(16) על מנעולים ובריחים, ראה עוד:

גשמה: *reilles*, בריחים המחברים אותה (עירובין קא,א)

ומחזירו למקומו: למנעול על גביו, כגון מנעולים הללו של עץ שעושים עניים בפתחיהם,

וראשיהם רחבים, *seredures* (שם ב)

ובמסמך האג: *Jam rumpuntur ferrea flagella portarum.*

וראה עוד: La Porte ferrière של נארבון.

(17) לא מצאתי את המונח *rabax* במשמעות כזאת או אפילו דומה לה, אלא אצל *Lacurne de*

Sainte-Palaye כאשר הכוונה לנסיגה בכותל. לגבי משמעות זאת לפחות, יש בכך אישור

לתרגומו של בלונדהיים.

(18) אכן, לא ברור מה מקומו של הארון כאן, כאשר אנו מצפים להסבר על אודות תריסיו של בית.

ניתן היה להעלות השערה שהמעתיק שיבש את סדר האותיות וכתב "התיב" במקום "היבית",

אבל לא מצאתי כל רמז לכך בכתבי-היד.

(19) יש כאן שוני בין כותרת דיבורו של רש"י (דיבור המתחיל) לנוסח התלמודי, שבו אנו קוראים

'חבילי מיטה וסריגי חלונות'. מאידך, לדעת ר' בצלאל אשכנזי שדבקנו בגירסתו, הוספני 'כעין'

לפני המלה 'המסרגים'. יש להניח איפוא שהגירסה הנכונה היא בהזאת הנקודה ממקומה

בדפוסים: 'חבילי מיטה. המסרגים כעין שמסרגים מיטות כמין קליעה'.

גם לולא דבריו היינו חייבים להוסיף 'המסרגים' שני, באשר דברי רש"י כפי שהם היו חסרי

פשר.

(20) ראה ספרו הנודע של הכומר תיאופיל (שלהי המאה האחת-עשרה, ראשית המאה השתיים-עשרה)

שראה אור אצל *L'Escalopier (Paris, 1843)* בליווי תרגום לצרפתית *Schedula diversarum*

artium.

וראה עוד *Gerspach: L'Art de la verrerie (Paris, 1885)*.

(21) הגירסה הנכונה, שהיא גם גירסת כתבי-היד, היא 'שאינס כלים'. על-פי המסך הדברים ניתן

להבין שאלה שברי זכוכית שנפילתם ארצה אין בה נזק, שהרי ממילא סופם להישבר. גירסת

כתבי-היד והתלמוד המודפס, 'בקולסא', היא חסרת פשר, ובעקבות ג'אסטרו (עמ' 146) הגהנו

'בבולסא'. 'בולס' עשוי להיות תעתיק של היוונית זאלוס'— אבן או זכוכית שקופה. בכתב-יד

פאריס כתוב זעושין אותן לחלונות' במקום זעושין מהן חלונות' שבדפוסים, ואין ספק שזאת

גירסה עדיפה.

(22) לפי בלונדהיים ב מס' 24, 74, 447: 'טיח לרצפה'. ראה גם ב-*Enlart II, 1^e, p. 147* בהערת

שוליים תיאור של אה פתוחה, דווקא מן העיר טרויאש, אלא שקרקעיתה עשויה לוחות ציפחה.

מקורו של המונח *astre* (או *aistre*) הוא מן הלטינית העממית *astrum*, שבעצמו נגזר מן

הגרמנית *astrik*, קרקעית מרוצפת. מונח זה עצמו מופיע ברש"י בצורת *estrich* (ראה

בלונדהיים א וב מס' 447, והערתנו מס' 41).

(23) ר' בצלאל אשכנזי (על-פי מוצא משפחתו) נולד ב-1520 בירושלים. הוא למד תורה בקהיר, ומגיל

צעיר הצטיין בעיני רבותיו. ב-1556 נתמנה לראש רבני ירושלים. בסוף ימיו חזר לקהיר, שבה

נפטר ב-1589. פרט לשו"ת שלו, הוא נודע כמחבר 'שיטה מקובצת', הנקראת 'אסיפת הגאונים',

קובץ מקורות נדירים ויקרי-ערך למתעמק בתלמוד. ספר זה ראה אור בדפוס רק לגבי

- מסכתות אחדות. בין השאר חיבר גם סידרת הערות על כמה מסכתות, הכוללות גירסאות מתוקנות, העולות לעתים קרובות על הנוסח המקובל.
- (24 ר' יואל סירקס, שנועד בלובלין ב-1561 ומת בקראקא ב-1640, נודע על-שם חיבורו 'בית חדש' (ובקיצור 'ב"ח'). הגהותיו על התלמוד כוללות לעתים קרובות גירסאות רבות-ענין.
- (25 גירסת כתב-היד היא: "פונדק: יש בו חדרים חדרים ופתוחין לחצר, והאכסנאים נכנסין בהם". נוסח זה עדיף על שלנו, אבל אינו פותר את הבעיה, שהרי מלת המפתח 'בהם' זהה ל'בהן' שבדפוסים. שלוש המלים האחרונות בדברי רש"י מיותרות לחלוטין. לעומת זאת, אם נגרוס 'נכנסין בה', כוונת הדברים ברורה: הכניסה לחדרים היא אך ורק מן החצר, ולפיכך החצר הינה רשות משותפת לכולם. קל להסביר את הופעת ה'ים' המיותרת: לעתים קרובות נהוג היה להשמיט 'ם' כזאת ולציין את ההשמטה בגרש, וגרש כזה עשוי בנקל להתווסף בטעות. אפשר גם לשער שנשמטה מלה שלמה בדברי רש"י, אשר כתב 'נכנסים בהם דרך חצר'.
- (26 ראה *Henri Pirenne: Les Villes au moyen âge*, וכן: *Achille Luchaire: Les Communes en France au temps des Capétiens directs, (2e éd., Paris, 1911).*
- וראה גם, לגבי מחוז טרווא:
- Ferdinand Lot: La destruction et la reconstruction de la ville de Troyes à la fin du IXe siècle (Bruxelles, 1939)*
- (27 ראה *Elizabeth Chapin: Les Villes de foires de Champagne des origines au début du XIVe siècle, (Paris, 1937; Bibliothèque de l'École des Hautes Etudes, Classe des Sciences historiques et philologiques, fascicule 268).*
- מלבד ספרו הישן של *Félix Bourquelot*, ראה עוד:
- Ch. Lalore: Ce sont les coutumes des foires de Champagne, Troyes, 1888;*
- L. Morel-Payen: Les Foires de Troyes au moyen âge, Troyes, 1931*
- לא פעם הושמעה בעבר ההשערה, שהירידיים הגדולים שנתקיימו במחוז שאמפיין השפיעו על אופיה של הספרות הרבנית, בהרחיבם את אופקיהם של הפרשנים והפוסקים. אך *Salo W. Baron* הוכיח, במאמרו שהופיע ב-*Rashi anniversary volume*, שאין לכך כל יסוד. כיוון שבעיר טרווא ובסביבתה לא נתקיים שום יריד גדול בימי רש"י.
- (28 במקרא, 'חבש' משמעו לרתום את הסוס או לשים עליו אוכף, ומכאן - חבישת כובע, חבישת פצע, כליאה, שליטה (כלומר: כל פעולה שמשמעה קשירה מהודקת סביב אדם או חפץ). לשון המשנה והתלמוד כוללת משמעויות אלה, פחות או יותר, אך מוסיפה עליהן גם 'להקיף בחומות או בשלשלאות', וזו משמעותו בדברי רש"י. והנה, בנוסח שלנו בבבא מציעא צ"א (דפוס וילנא) מופיע במקומו 'כבש'; אכן, יהודי אשכנז הוגים את שניהם בצורה זהה, אבל ללא כל הצדקה; 'ח' רכי' שייכות לקבוצות עיצורים שונות לחלוטין, ואין ספק שנפלה כאן טעות, שניתן להסבירה בכך שגם 'כבש' כולל במשמעיו את מושגי הכיסוי, ההידוק, העיטוף וההשתלטות (ראה מס' 1239).
- (29 ראה:
- Rachel Wischnitzer: La Basilique et la stoa dans la littérature rabbinique (Revue des Etudes juives, tome XCVIII, p. 152-157)*

אבל מאמר זה, הודן במאמר אחר מאת:

Hirsch Loeb Gordon (The Art Bulletin, Chicago, vol. XIII, n° 3, 1931),

אינו מכיל מידע רלוונטי לענייננו, הנוגע בייחוד בדעתו של רש"י בנדון. *Basilica*, בלטינית, קיבל כבר במאה החמישית משמעות של בנין דתי, אבל משמעותו המקורית, הכוללת יותר, עדיין לא אבדה בימי רש"י. *Enlart II, 1er, p. 370*, בכתבו:

"Les halles, loges et bourses y perpétuent l'usage et jusqu'à un certain point les formes des basiliques civiles de l'antiquité."³⁰

אינו מעיד על הסתייגות כלשהי באשר למשמעותו של המונח *basilique*.⁽³⁰⁾ בלונדהיים ב (עמ' 77, מס' 29, ד) מצביע על כך שמקור המונח *almembre*, המשמש עד היום את קהילות אירופה המרכזית והמערבית בצורת 'אלמימורי' (אולי בהשפעת השורש *memorare*, בהקשר לתפילת 'יזכור' הנהוגה בין יהודי אשכנז) - הוא מן הערבית 'אלי-מינבר' (בימה, דוכן). אפשר שהוא חדר אל לשון יהודי אירופה משפת ההמון בימי ספרד היהודית-ערבית, אבל מסתבר יותר שהושאל מאוצר מונחי התפילה האיסלמית. לדברי *Kazimirski*, זו בימה שעליה ניצב האימאם או הכאתיב להשמעת התפילה או הדרשה. זאת נקודה מעניינת, באשר היא מדגישה (בעקיפין) את חלקם של היהודים בימי הביניים בגישור בין העולם הלטיני לעולם הערבי; וראה עוד:

Simon Eppenstein: Recherches sur les comparaisons de l'hébreu avec l'arabe chez les exégètes du Nord de la France, Revue des Etudes juives, tome XLVII, p. 47.

בימי הרנסנס וזמן רב אחרי-כן חוייבה הספרות התלמודית בצנזורה כנסייתית, שעקבותיה ניכרים בעותקים ישנים רבים על-פי אישור ההדפסה המופיע בשער הספר, ועל-פי מחיקות משמעותיות. מצב זה אילץ את המדפיסים להמיר את המונחים 'גוי' ו'עובד עבודה זרה' במונח 'עובד כוכבים' או בביטויים דומים, כל אימת שמופיעה בספר דעה שלילית על מעשיהם ומנהגיהם של לא-יהודים (ושל עובדי אלילים). בימי התלמוד הבבלי כוונו הדברים רק לעתים רחוקות כלפי הנוצרים ('מיניים'), שכמעט ולא היה ליהודים סגע עמהם, אלא כלפי הדתות הפרסיות השונות. בימי המשנה הם כוונו כלפי פולחנים אליליים שהיו נהוגים ביוון וברומי. בתקופה המודרנית, ובהשפעת רמב"ם אשר כתב שאין לראות באיסלם עבודה זרה, נקבעה הבחנה שהוציאה מכלל תקנות הרחקה רבות את הנוצרים והמוסלמים, שנחשבו מקורבים יותר אל היהדות, יחסית לדתות הקדומות. אבל מסתבר שבימי רש"י, על אף יחס הסובלנות ההדדית שהחל להסתמן, המרחק הרגשי בין יהודים ונוצרים היה עדיין (ואולי יש לומר: כבר) רב מכדי להוציאם מכלל תקנות הרחקה, כפי שגם הם לא היססו מלהטיל על היהודים חובות שיש בהם מן ההפליה לרעה. כאשר רש"י כותב 'גוי', הוא כולל איפוא מן הסתם את הנוצרי במונח זה.

⁽³²⁾ 'המלים 'בלשון אשכנז' הן בלי ספק תוספת המעתיקים" (בלונדהיים א עמ' 28). מדוע ברור הדבר כל-כך, כאשר ידוע לנו שרש"י, אשר למד תורה בגרמניה, הרבה להשתמש בלעזים גרמניים? והרי *Kloster*, כמו גם *cloître* בצרפתית ו-*chiostro* באיטלקית, מקורו הוא *claustrum* הלטיני. אכן, נותרת במקומה התמיהה על הא' בסוף הלעז בכל כתבי-היד, והיי (או השתים), ועל שרש"י השתמש כאן במונח גרמני (כפי שראוי לשאול כל פעם שהוא נוהג כן). אבל הנוסח (האיטלקי) במנחות לגב, מפוקפק גם הוא, נראה שאין כל הוכחה שהכוונה ל-*cloître* הצרפתית. אם נקבל לפי שעה את גירסתנו כנכונה, ישארו עדיין מוזרות וחסרות קשר המלים 'של איזה אומות'. אם נגרוס 'באשכנז', אפשר שהכוונה לסוג מבנה הנהוג בגרמניה ולא בצרפת. יהיה אשר יהיה, אין בכך כדי להסביר את התוספת 'הם הגלחים' (מונח ששימש בימי הביניים לגבי אנשי כנסייה נוצריים). הרי אלה אינם נקראים 'אומה' (והשימוש 'אומות' ברבים לגבי אינם-יהודים אין בו כדי ליישב את תמיהתנו! עצם ההערה 'הם הגלחים' נראית

על-פי צורתה כתוספת מאוחרת, וכיוון שבמקומות רבים הסתננו הערות כאלה לתוך הטקסט, יש מקום שלא ליחס אותה לרש"י. על כל פנים, המלים האחרונות ('שיש לה אויר') בפירוש זה הולמות היטב את שאר האמור בו. שאר המקורות שנבדקו לא חידשו כאן דבר. מעניין להשוות את מבנה הצרף העשוי ענפי עץ המתואר כאן – לדבריו של *Marc Bloch* בספרו (כרך ב, עמ' 32) על אודות "התקנת *loges* בתוך החורשה, לצורך התכנסויות גדולות של ציידים", בין שאר ההתחייבויות הנכפות על החוכרים. לגבי המונח *loge*, ראה גם הערתנו מס' 66.

(33) מסתבר שהפעמונים היו נפוצים למדי בימי רש"י; מקורות היסטוריים מעידים על מציאותם החל במאה הששית, ובעיקר מן המאה השמינית. אשר לפעמונים זעירים, אין ספק שהשימוש בהם קדום. אשר ל'זוג' אפשר לשער שרש"י ביקש למנוע מן הקורא לפרש את המונח במשמעות 'צמד', השכיחה גם היא בתלמוד. מן הראוי לחפש דוגמאות דומות, שבהן השתמש רש"י בלעז לצורך הבחנה בין שתי משמעויות שונות של מונח אחד, ואין הדבר שכיח, ככל הנראה. מעניין עוד לציין שהמונח 'טבלה', שאין לו כל הקשר פונטי עם 'זוג', יוצר תופעה דומה של דר-משמעות, שכן פרט למשמעות 'פעמון' יש לו בתלמוד גם משמעות של 'לוח, שולחן' (מן הלטינית *tabula* או *tabella*).

(34) והרי לא חסרו בלטינית של ימי הביניים מונחים לזוג ולפעמון. ראה *Guillaume Durand*, בישוף של *Mende* בסביבות שנת 1290 (כרך א, פרק ד פיסקה 11):

(*Livre I, chapitre 4, parag. 11*)

"Nota sex esse genera tintinnabulorum quibus in ecclesia pulsatur, scilicet squilla, cymbalum, nola, nolula seu dupla campana, (campana) et signum. Squilla pulsatur in trichinio, id est in refectorio, cymbalum in claustro, nola in choro, nolula seu dupla in horologio, campana in campanilie, signum in turri."

האמנם היתה הצרפתית דלה כל-כך בתחום זה? מדוע אין רש"י משתמש, למשל, במונח *seing*, שכנראה היה השגור ביותר בימיו לגבי פעמון?

(35) למשל, ראה השוואה בין סבכת המעקה לתשלובת הלוחות היוצרת את משטח המיטה. ראה עוד בשמות כהד, דוגמה לקוחה מחפצי הקודש, ומן הסתם מחפצי הפולחן הנוצריים, שהרי חקטורת לא היתה עוד בשימוש אצל היהודים מאז חורבן בית המקדש:

מעשה עבות: מעשה קליעת חוטים ולא מעשה נקבים וכפלים, כאותם שעושים לבורות, אלא כאותם שעושים לערדסקאות שקורין *encensiers*.

(36) ראה הערות 76, 77.

(37) אמנם, כפי שכבר הערנו, לא חדל הפעמון להיות בשימוש במשך כל ימי הביניים, אבל באשר לפעמוניה של הכנסייה, הם זכו למעמד חשוב רק החל במאה השלוש-עשרה, כאשר משתלבת ברכת הפעמונים בסדר עבודת הכנסייה. גם צורתם של הפעמונים, שהיתה עד אז חסרת כל קביעות (לוחות ברזל מחושל, צורת חבית וכד') מתייצבת במאה השלוש-עשרה (ראה ספרו של *Gay* שכבר הוזכר לעיל, כרך א, עמ' 394-396). אנלארט מסעט למרבה ההפתעה לדון בנושא זה (אדריכלות דתית, חלק א, תקופות מרובינגית, קארולינגית ורומאנית, מהד' שלישית, פריס 1927).

(38) עם זאת אנו מוצאים גם בנושא זה, כמו באשר לשימוש בהם על-פי רש"י, גיוון מרשים. *Gay* (א, עמ' 397) מזכיר פעמונים זעירים הקשורים לרתמות הסוסים (1224), לקישוט שמלות (1390) וכובעים (1385), ולצרכי פולחן (1333). ראה גם *Sonnette, ibid II, p. 335*.

39) הסופר רשם כאן בכתב-היד 'ורדי' במקום 'אסא וגדמל', אבל 'ורדי' נמחק אחר-כך בנקודות והוחלף בנוסח שלנו שנרשם בשולי הגליון. שינויי גירסה נוספים: 'לפני חתן' במקום 'לפני החתן והכלה' - השינוי חסר משמעות, ואיפשר כנראה לסופר להרוויח זמן; במקום 'וכשמביאים אותם לפניהם מקשקשים לפניהם' - כתב-היד משמיט 'לפניהם' הראשון ומוסיף ז': 'ומקשקשים לפניהם'. השמטת 'לפניהם' ראויה לשבח, שכן מלה זו מופיעה שלש פעמים במירווחים של מלים אחדות. לעומת זאת, תוספת ה'י' יוצרת תחביר בלתי-סביר בעליל. אמנם, ניתן להציע לראות ב'י' התייחסות חוזרת אל הנושא העיקרי, אבל אין הדבר הולם את סגנונו הרגיל של רש"י בשום אופן.

40) בנוסח התלמוד כתוב 'הרדולים' במקום 'הרדוליס' (שאינו אלא המונח היווני 'הידרוליס'; כלומר, כנראה, כלי נגינה על בסיס מים; למען הבנת הענין הבאתי את הקטע התלמודי במלואו).

בנוסח מופיע גם המונח 'ערב', שהמשך הדברים סותר אותו ('מערבב הנעימה'). 'הערוד' (ראה הערה 23) גורס 'עב'. טעות כזאת ניתן להבין משתי בחינות: (א) אותיות המלה 'מערבב' גרמו לתוספת 'ב' יתרה; (ב) הסוגיה התלמודית מזכירה כלי נגינה רבים ומציינת אותם כבעלי 'קול ערב'.

ר' בצלאל אשכנזי (ראה הערה 23) מוחק את המלה 'לא' אך גורס 'ערב', אבל נותרת לפי זה סתירה לכאורה עם סיום המאמר 'מערבב את הנעימה'. דברי התלמוד קשים להבנה, בגלל העדר סימני פיסוק ומיעוט מלות חיבור. ג'אסטרו גורס כאן 'גורגנא' במקום 'גורגנא', אבל אין בכך אלא דקדוקי בלשנות, ואין השינוי משפיע על התחביר, שהרי מדובר בשם עצם ולא בתואר. אשר לביאורו של רש"י, הוא נראה שגוי; מסתבר שהכוונה לכלי המופעל על-ידי גלגל מים ועשוי צנורות. העובדה שרש"י מתקש לעיידו בפעמון אופיינית להעדר דמיון מוסיקלי אצלו, ולתפקיד המכריע שמילא כנראה הפעמון בלייווי המוסיקלי בחיי היומיום של תקופתו.

41) ראה *Lieutenant-Colonel Dervieu: Le Lit et le berceau (Paris, 1919)*.

42) ראה עוד פירושו המענין של רש"י (שמות יד, יא): 'המבלי אין-קברים במצרים [לקחתנו למות במדבר] וכי מחמת חסרון קברים במצרים ליקבר שם לקחתנו משם, *si por failance de non fosses*'. פרט לענין הרב שיש בדבריו מבחינת חקר הלשון (זהו אחד המקומות המעטים שבהם מובא ברש"י משפט לועזי שלם), ניתן ללמוד מהם שהמונח הרווח בימיו לגבי קבר היה *fose*. לדברי בראנדין, מונח זה מופיע גם בירמיה מח, מג. אבל שם הכוונה לתעלה או לבור, ואולי יש לגרוס שם *fosed*, ובלונדהיים אכן גורס שם כך, כמו גם כבראשית מא, טו כאשר מדובר בבור שיוסף הושלך לתוכו. עם זאת, גירסת כתב-היד היא בלי ספק *fose*. אמנם, המלים שתורגמו *fossed* במקומות המובאים על-ידי בלונדהיים אינן המלים שתורגמו *fose* המובאים על-ידי בראנדין.

Enlart, II, 1er, p. 80-91;

43) על ההגינה בימי הביניים, ראה:

Th. Weyl: Histoire de l'hygiène sociale,

Dr Robert André (Paris, 1910) ;

Paul Négrier: Les Bains à travers les âges (Paris, 1925).

לדברי חוקרים אלה, מנהגי הנקיון מן התקופה הקלאסית נשתמרו במשך כל ימי הביניים, על אף השפעות שליליות שנגרמו על-ידי הזילזול בגוף המתגלה אצל הוגים דתיים מסוימים. רק בשלב מאוחר מאד החלה ההגינה הגופנית להידרדר, כפי שמעידות עובדות ידועות לגבי המאה השבע-עשרה. שוללי האמבטיות חששו שהן יביאו בעקבותיהם הרגלי עינוג הקרובים לזימה, כפי שאולי התרחש בימי הרומיים. ראה *Lettres de Saint Ives (éd. Merlet, p. 21)*.

"ראוי לה, לבתולת המשיח, ... עור שהשחיר תחת לבוש שק, ולא עור מעודן עלידי רחצה תדירה באמבטי".

(44) מעט מאד ידוע לנו על דמותו של בית המרחץ בימי הביניים. (Négrier (op. citat., p. 118) מזכיר את חורבות מרחצאות האפיפיור פורמוזה (891-896) ואת מבנה בית הכומר בסנט-גאל, שנכללו בו שני חדרי הזעה הקשורים בפרוזדור אל חדרי השינה. וייל, בספרו שכבר הוזכר לעיל, מדבר על balneatum לשימוש התלמידים, המשרתים והחולים, המותקן לעתים ליד המטבח, ולעתים ליד חדרי השינה. אשר לאמבטיות עצמן, המידע עליהן מועט עוד יותר. ראה Enlart (p. 87) II, 1^e הכותב על "כירה משיש השקועה ברצפה" (במאה הארבע-עשרה). הוא מזכיר גם אמבטיות מעץ וממתכת, אבל אינו אומר דבר לגבי המאות הקודמות, ורוב הנתונים שבידינו מתייחסים לתקופות מאוחרות עוד יותר.

(45) כידוע, התורה חייבה טבילת הגוף כולו בבריכת מים טבעית במקרים שונים של טומאת הגוף, והתלמוד הוסיף על כך את החובה לרוחץ את הידיים לאחר השינה, לפני כל ארוחה, ולאחר עשיית הצרכים. וראה Enlart II, 1^e, p. 82-83, בהערה.

(46) לדברי Weyl (op. citat., p. 108), אברהם בן יעקב, שכהן כשגריר הכליף מקורדובה אצל הקיסר אותון הראשון ב-973, ראה שם "מרחצאות זיעה בנויים מצריף עץ שסדקו נסתמו בטחב. בפינה בער המוקד, מתחת לחור בגג... השוהים במרחב הצריף הרווי אדים לוחטים מתאווררים בעזרת חבילת עשבים". אכן, רב המרחק מן המרחצאות המפוארים של העידן הקלאסי, אבל מסתבר שזכרם לא נשכח.

(47) ראה הערה 63.

(48) יש מקום לשאול אם עצם העובדה שרשי מתאר את המרחץ כפעולת ריפוי, ללא כל הערה נוספת, אין בה משום הוכחה לפיחות שחל בהיגיגנת הגוף. ואולם, הוכחה זאת מוטלת בספק, מה גם שרשי מתאר את הרחיצה באמבט במקומות רבים אחרים כאמצעי נקיין אישי. ואולם, מעניין היה לערוך הבחנה בין שני סוגים אלה, לו נמצאו לנו מקורות לכך. (Jenkins (op. citat., p. 17) סבור שהרחיצה המוזכרת בשירת רולאנד אינה מכוונת אלא לטבילה הנוצרית (פסוקים 154 ו-3984).

(49) במהדורת רבני צרפת של התנ"ך בצרפתית (כרך א', עמ' 362), המלים להסך את-רגליו תורגמו לעשות צרכיו.

(50) האמנם כך היה המצב כבר במאות העשירית והאחת-עשרה? קשה לדעת. לדעת Weyl (op. citat., p. 75), בתי השימוש, "אם מצאו צורך להתקין כאלה, מוקמו מחוץ לדירה, ושביל עפר הוליד אליהם. אבל נהגו גם להתקנם בפנים, לעתים בחדרם של חולים; האור חדר אליהם בעד חלון, ודלת עם וילון סגרה עליהם".

על כל פנים, "לאחר המאה השתים-עשרה מזכירות התעודות על סטרסבורג בתי-שימוש משותפים (cloacae) (שם, עמ' 89).

(51) ראה Franklin (op. citat.), נספת, עמ' 10, 21 והלאה. המידע על כסאות נקובים בימי הביניים מועט ביותר. Cabanès (Mœurs intimes du passé, 1e série) טוען ש"אין להם כל זכר לפני המאה השש-עשרה". המקור הקדום ביותר המופיע באוצר המלים של Gay הוא משנת 1324 (מתוך ספירת המלאי השניה של הדומיניקאניות מ-Arras).

מבלי שנרחיק לכת, כהצעתו של Dr Bougon (Intermédiaire des chercheurs et des curieux, 10 septembre 1902, col. 388) עד כדי זיהוי ה"faldestol" ככסא נקוב הממוקם בעריסת עלווה בקרבת מגורי הנסיכים, הרי ניתן להזכיר את השערתו של Schulz (Höfisches Leben, IV, p. 85), הסבור שהלשכות המצוינות מתחת לאולם טירת ארפורט, שרצפתו קרסה

במהלך הכינוס שנערך בו עלידי פרדריק הראשון ב-1183, נועדו לכסאות נקיבים. מאוחר הרבה יותר נהגו להסתפק ב"privat", כלומר כסא נקוב, "*Heimlich Gemach mit einem Stuhl*", במקומות שבהם לא ניתן להתקין בתי שימוש (*Tucher: Baumusterbuch der Stadt Nürnberg, 1464-1474, Stuttgart, 1842*).

(52) כדי לשמור על לשון נקיה, שפות הדיבור הנגזרות מן העברית מעדיפות לעתים קרובות להשתמש במונחים עבריים לגבי עניינים הדורשים צניעות, כי לשון הקודש עוקרת מאיזכור צרכי גוף האדם כל הקשר גס. למשל, המונח 'בית-הכסא' ביידיש, וכמוהו רבים. אשר לגישת התלמוד, הוא משבח לעתים את המינוח הישיר שבתורה, אך מדגיש שכאשר הדבר אפשרי מעדיפה התורה את השימוש במינוח מרומז (ראה פסחים ג,א).

(53) כפי שניתן לראות עד היום בבתי כפריים רבים.

(54) לשון היחיד במחצית השנייה של דברי רש"י (אחרי המלה *aussi* בתרגומו) מוסברת בכך שרש"י, כפי שהוא נוהג לעתים קרובות, לאחר שהוא מגדיר את המונח (ברבים: "*les fourneaux*... *étaient faite*"), הוא מתאר לפרטי את אחד מהם (ראה בסקור העברי).

(55) *Wadil* הינו לעז צרפתי שכיח (מופיע ארבע פעמים בפירוש על התלמוד ופעמיים על המקרא) שקיימות לגביו עדויות ממקורות אחרים. יש איפוא לראות את המלים 'באשכנז' כטעות של המדפיס. זאת ועוד, רש"י היה נוהג במקרה כזה לכתוב 'בלשון אשכנז' ולא 'באשכנז'. לדעת (*Calmette: La Société féodale (op. citat., p. 182)*, היעים והמלקחיים נכנסו לשימוש רק במאה הארבע-עשרה. יש להניח שכוונתו לכלים אלה בצורתם העכשווית, שכן הנאמר בסעיפים 92-93 מעיד בפירוש את ההיפך.

(56) *Th. Weyl (op. citat., p. 91)* מצייין שלכל המאוחר במאה השלש-עשרה מופיעים תנורי חרס, ובמאה החמש-עשרה תנורי ברזל יצוק. *Gay (I, p. 108)* מזכיר תנורי הסקה (*poêle*), מן הלטינית (*pensile*) בשנת 1323, מבלי להוסיף פרטים. אין ודאות שרש"י מאמץ לעצמו דרך צליה זאת מבחוץ על-גבי רעפי חרס, אם כי השימוש במונח *tiules* רומז לכך.

לחיזוק דבריי אביא כאן שני קטעים נוספים מפירושו על מסכת ביצה:

טוי לי אוזוא: צלה לי אווז בתנור, שתנוריהם היו קטנים ופיהם למעלה, ותולה הצלי לתוכו וסותם פיו, והוא נצלה. (לג,ב)

בזמן שהתנור מלא: שתנורים קטנים היו, ומדביקים פת בדפנות, ומתוך שהוא מלא מתמעט חלכו ואין סקום לחמימותו להתפשט, והפת נאפית יפת. (יז,א)

(57) *Broçon* מופיע במאה השתי-עשרה במשמעות 'צוואר הבקבוק'. בניב לוטרינגן, לדברי *Godefroy*, זהו כלי חרס גדול המסתיים למעלה בידית אחיזה, עם משפך בדמות צינור.

(58) כתביד פריס גורס *brucum*, ואילו מהדורות אמסטרדם 1605 ווילנא גורסות *bracon*. גירסות אלה אינן קבילות; מסתבר שמקורן בקריאה שגויה של המונח: 'שלוא', מילה נדירה ('הפך', ככל הנראה), עקב הדמיון הרב בין האותיות 'י' ו'כ'. אכן, העדר האות 'א' הוא תופעה שכיחה בתלמוד, שבו משמשת אות זו לרוב כ'אם קריאה'. לא מצאתי הסבר (אם ישנו כזה) לכך שהסופר הבלט את שתי האותיות האחרונות למעלה מן הראשונות. את המילה 'שלוא' יש לגזור משורש 'שלויא' = שליבה (של סולם), במשמעות 'חיבור חלק נוסף אל האחרים'.

(59) יש כאן ביטוי נוסף לתחלופה המעניינת בין התעתיקים *ch* ו'*ץ*' אצל רש"י, המתגה בין היתר במלה *porje* = *porche*, וכן *jafreite* ועוד רבים. צליל הגייתה של 'ץ' (בכתביד מסויימים של רש"י ובאוצרי מלים רבים הוא מסומן ב'*ש*' על-גביו כדי להבדילו מן ה'*ש*' העמומה. השווה ל'*א*) הוא בלי ספק *ky*, אך נוהג התעתיק עשוי היה להמשיך להתקיים למרות תחילת התפתחות לעבר *ly* ואפילו עד ל'*ly*', שכן ה'*י*' (שגם עליו הוסיפו לעתים את אות ההיכר כדי להבדילו מן

הי, כפי שנוהגים לעתים גם לגבי היג) מבטאת ככל הנראה את הצליל *dj*. למרבה הצער, אינני יכול להרחיב את הדיבור על שאלה מרתקת זו.

כך או כך, המונח *poche* מופיע במשמעות כף גדולה החל מן המאה השתי-עשרה (*Marie de France*), אנו מוצאים אותו ב-*Pantagruel*, והוא נשמר אפילו ב-*Dictionnaire général* של *Hatzfeld, Darmesteter et Thomas*.

60) אכן, לא מובן כלל מדוע היה רש"י נזקק למונח פרובנסאלי. אפשר, אבל לא סביר, שזו צורתה של המלה *crible* משפת ה-*oil*, שנרשמה בכתבי היד המקוריים ושונתה בידי מעתיקים מבני הדרום. המונח הלטיני *cribellum* הוליד צליל *u* אך ורק בפרובנסאלית, ואין מקום להניח צורה צרפתית קדומה עם צליל זה. למרבה הצער, אין בידינו אלא כתבי-יד אחד בלבד.

61) קיימים כיום רהיטים מעטים ביותר שמקורם לפני המאה השתי-עשרה, ועל רהיטי הימים ההם אנו יכולים ללמוד רק מן המיניאטורות שב-*Hortus deliciarum* (שעלה באש בסטרסבורג בשנת 1870, אבל נותרו ממנו העתקות) של הכומרת *Herrade de Landsberg*, מתושבות שערי *Notre-Dame* (ראה *Arthur Kohler: "Connaissance des styles", Berne 1942*, תרגום צרפתי, פריס 1947). לגבי תיארוך החפצים, ראה:

Guillaume Jeanneau: "Pour discerner les styles dans le mobilier" (Paris, 1919: Armoire d'Obazine, coffres du Musée des Arts décoratifs et du Musée Carnavalet, etc.).

ראה גם במונוגרפיות של:

Lieutenant-colonel Dervieu: "Les chaises et les sièges" (Caen, 1910), "Le lit et le berceau" (cf. note 41), "La table et le couvert" (Bulletin monumental, 1922);

לוחות ה' (מערכת כלי מטבח) וי' (רהיטים) של:

D. Guilmard: "La Connaissance des styles de l'ornementation" (Paris, 1849; nouvelle éd., 1853);

ולבסוף ספר תמציתי מאד אך משכנע:

René Barotte: "Le meuble français au moyen-âge, comment reconnaître les styles" (Paris, 1943),

הכותב בין היתר: "עד למאה החמש-עשרה לא רוהטו הטירות אלא ברהיטים ניידיים; נברשות, מיטות, ארונות (תיבות), ספסלים ניסאו על עגלות או על-גב פרדה (עמ' 10). "הספסל קבוע לעתים קרובות ברצפה, ואת השולחן מציבים לפניו, כי עד ימי שארל העשירי לא היו השוכחנות אלא לוחות שהונחו על-גבי רגליות רחבות" (עמ' 11). ראה גם הערה מס' 1.

62) המלים 'שיש לו תוד', השכיחות מאד בתלמוד, מתארות כלי או מיתקן חלול שיש לחללו תפקיד של בית קיבול וכדומה. הגדרה זאת נועדה לסווג סוגים שונים של חפצים לגבי הלכות טומאה וטהרה. כאן מדובר בגב השולחן, שהאשה משתמשת בו לבדיקת קטח וכדומה, כלומר, שלא מדובר בלוח סתם, אלא במישטח העשוי ליהכיל דבר-מה. מפתע הדבר שבלונדהיים מצא לנכון לציין כמונח העברי שהלעז בא לבארו את 'תוד', המופיע כבדרך אגב, ולא את 'גב'. האמנם פירש את דברי רש"י בדרך אחרת?

63) מקור המונח *faldestol* הינו בלי ספק מן הגרמנית: *faldan*, 'לקפל', ו-*stuel*, כסא. מדובר איפוא בראש ובראשונה בכסא מתקפל (הכתיבים החלופיים *faldestoed, faldestoef, faldestoet* מצויים גם הם, ואף שכיחים יותר מן הצורה המסתיימת ב-*l*, אבל למרבה הפלא צורה זאת, הקדומה יותר, היא אשר נשתמרה עד היום בלשונות ימינו במונח *fauuil*, כורסה). *Godefroy* מדגיש היטב את המשמעות 'כסא', ואינו מזכיר כלל את האפשרות לתאר במונח זה שולחן;

ואולם, קשה להבין מה עשוי להיות תפקידו של *faldestol* בתהליך האיפור, אם אין הכוונה למעין שולחן איפור.

בצורתו *faldestoed* מופיע מונח זה פעמיים ב-*Roland* (חרוזים 114 ו-609), ובשני המקומות הכוונה היא לכסא מלכות:

- 1) "*Desuz un pin, delez un eglentier
Un faldestoed i out fait tut dor mier*";
2) "*Un faldestoed i out d'un olifant*".

ראה:

Lieutenant-colonel Dervieu: "Les Chaises et les sièges", (op. citat., p. 7):

"אם לשפוט על-פי ספרות ימי הביניים, הרי הכסאות בימים ההם היו בדרך כלל עשויים ממתכת או מחומר יקר-ערך דומה" (!!!). ולהלן (עמ' 11): "ליד הקתדרה ובצדה מצויים כסאות משניים קלים יותר וניידים, המאפשרים לאישים בעלי חשיבות נמוכה יותר להיערך בחצי-גורן סביב האדון. הכסאות נקראים *faudesteuils*". ובהערות שוליים הוא מוסיף: "לא קיים מינוח שונה לגבי הכסא והכורסה; אמנם, זו האחרונה נקראת לעתים *faudesteuil*, אבל אנו פוגשים גם בכסאות הנקראים *chayères* (כך במקור), שאינם אלא כורסות". ולבסוף: "כבר ב-1082 אנו מוצאים, בחותמו של פיליפ הראשון, את דמותו של המלך היושב על כסא בצורת X". גם בכתב-יד מאותה תקופה (הספריה הלאומית, תנ"ך בכתב-יד מס' 3-6) אנו רואים ציור של נבוכדנצר היושב על כסא מסוג זה.

נציין עוד שרש"י לעולם אינו משתמש במונח הצרפתי לספסל. אולי הוא ראה את החפץ ואת המונח כשכיחים מדי?

(64) 'דלופקי, מן היוונית *delphika*, מעין *delphis* (בלטינית: *delphica*), שולחן בעל שלש רגליים המשמש לאיפור ולהנחת חפצים קטנים, בניגוד ל'שולחן' המשמש לסעודה (ראה *Becker: Gallus, ed. Goll, II, p. 554*), אך החילוק ביניהם אינו מבואר במשנה, המצמידה בדרך כלל את המונחים זה עם זה.

'תכתבא', הכפלה של 'תכא' = מגש (מילה שנהוג ליחס אותה ללשון האשורית מחד, ולמונח הלטיני *scutum*, מאידך), הינו לעתים שולחן נמוך, אך בדרך כלל הוא שרפף שנועד לישיבה (שבת קלט, א).

'כסא' הוא המונח הרגיל לכל סוגי הכסאות. 'טרסקל' או תתיק מן היוונית *trisqueles* (בעל שלש רגליים), שלא זוהה על-ידי רש"י, שהרי הוא מבואר (ללא כל הערה שהיתה מתבקשת לאור הסטיה מן המשמעות המקורית): 'בעל ארבע רגליים' (ראה הערה 65).

'גלודקא', עיוות עממי של *lectica* (השווה *laena*, וביוונית *qlaina*; ראה *Liell et Scott: "Greek Dictionary"*), מתפרש לכאורה בכל מקום ככסא או אפיריון נישא. אכן, אנו מוצאים אותו ב'תרגום הירושלמי לשמות כד, במשמעות 'שרפף', אבל אין להעלות על הדעת לקבל משמעות זאת לגבי פיסקתנו.

אחרון אחרון, 'מושב' מתפרש, הן בלשון המקרא והן במשנה, כשם כולל לכלי הישיבה השונים. נראה איפוא שיש לנו כאן עדות למשמעות של כסא או שולחן נייד, בלי אפשרות להצטמצם לזה או לזה. מכאן ש-*faldestol* היה בתחילה שם כולל להיטים המתקפלים למיניהם, עד שמשמעותו הצטמצמה, כבר ברולאנד (ראה הערה 80) לכסא כבוד דווקא.

- 65) אין להטיל ספק באמיתות המלה 'ארבא', הגם שבמהדורות הדפוס היא מופיעה בדרך כלל בצורת 'ד', שכן בכתב-יד הספריה הלאומית או קוראים בפירוש 'ארבע' (וזו גם גירסת מהדורות עתיקות, כגון מהד' אמסטודם מן המאה השמונה-עשרה). סביר איפוא שהטעות היא של רש"י עצמו, אם כי אפשר שפירושו השתבש לפני זמנו של כתב-היד שלנו עקב השימוש באותיות במקום שמות המספרים.
- 66) ניתן להוסיף מובאות רבות, שגם אם לא יעידו על ידיעה ממשית של השפה היוונית אצל רש"י, הרי יוכיחו שלא היתה זרה לו, שסבוג היה בהשכלה נרחבת (שכידוע היתה חסרה מאד בימי הביניים) שהקנו לו ככל הנראה רבותיו והוסיפה להתפתח מתוך שיחות, חילופי מכתבים וקריאת כתביהם של יהודים משאר הארצות, וביניהן יהודי איטליה, שהם דווקא עשויים היו להיות בקיאים בה. לדברי (p. 10) *Marc Bloch: "La Société féodale"*, ידיעת יוונית בימים ההם לא היתה רק נדירה אלא נעדרת לחלוטין.
- 67) *Tapid* משמעו בצרפתית עתיקה פיסת בד ריפוד המצפה שולחן, קיר, רצפה וכד' (ראה *Lacurne de Sainte-Palaye et Godefroy* בנספח). הופעתו הראשונה של המונח היא במאה השבע-עשרה, ב-*Enéas*, ומקורו הוא מן היוונית *tapès*, מלת הקטנה ל-*tapètion*, 'שמיכה', בלטינית *tapete* או *tapetum* (ברבים: *tapetia*).
- 68) עיון בכתב-היד אישר את גירסתנו. לדעת רש"י, 'גלנתיא' היו תואר הנגזר מן השם 'גלין', שם עיר שרש"י עצמו אינה מזהה אותה. ואולם, חוקרים בני-זמננו גוזרים אותו מן השורש 'גלל' ומפרשים אותו 'מתקפל', אם כשם-עצם ('גילין', ראה ג'אסטרו עמ' 246), או כשם תואר (גלילתא, שם עמ' 249).
- 69) לא מצאתי כל הבדל, לא ברש"י ולא במקורות אחרים, בין המונחים *limons* ו-*espondes*. הראשון מופיע במאה השתיים-עשרה (*Enéas*, חרוז 6109), והשני ב-*Queste du Saint-Graal*. את הראשון נהוג ליחס לשורש הגרמני *lim*, שממנו נגזרה המלה *Glied* (אבר), ואת השניה - מן הפועל *esponder*, 'להשתית, לצפות' (בלטינית: *expondere*). ב-*Roman de Troie* מאת *Benoît de Sainte-More* (חרוז 1493 במהד' *Joly*) או קוראים: *li espondes et li limon*.
- 70) רבי יצחק אלפאסי (רי"ף), שנולד ב-1013 ליד העיר פס שבמרוקו ונפטר ב-1103 ב-*Lucène*, היו מחבר תקציר של התלמוד הבבלי שבה הושמטו חלקים חסרי יישום הלכתי ונוספו מסקנותיהם של הדיונים, ששימש יסוד לחיבורים הלכתיים מאוחרים יותר. לקט מפירושי רש"י על התלמוד הותאם לתקציר זה והודפס גם בשוליו; התקציר והלקט מודפסים לעתים בהמשך למסכת התלמודית בכל כרך. כתבי יד רבים של חיבורו של רי"ף נשתמרו, ופירושו רש"י המופיע בהם שונה לעתים מנוסח מהדורות הדפוס המצויים (ראה הערה 58).
- 71) 'דרגש' (מן הפועל 'דרג' הקרוב ל-'דלג': לפסוע, לדלג) היו בדרך כלל שרפרף שבעזרתו עולים אל המיטה; אך מסתבר שלעתים הוא שמו של מעין כסא-נוח, אולי מין צירוף של כסא עם שרפרף (ג'אסטרו, עמ' 321).
- 72) מאז המאה החמש-עשרה שכיח השם *mestier* לגבי רהיטים. *Godefroy* מזכיר בעצמו את השימוש במלה זאת אצל רש"י: "במאה האחת-עשרה השתמש רש"י במלה *mestier* לתרגום מונח עברי שפירושו 'ארוץ' (מענין יהיה לחקור מי גילה אזנו של גודפרוא על-כך). את המונח *menestier* או מוצאים ב-*Sainte-Eulalie*.
- 73) 'מגדל' במשמעות 'צריח' מופיע לעתים קרובות במקרא. התפתחותו הלשונית דומה להתפתחות המלה הצרפתית *tabernacle*, ממשמעות 'ביתן' למשמעות 'ארוץ עומד'. בלשון המשנה משמש 'מגדל' הן לצריח והן לארון עומד.

74 *Jafreite* הינו תעתיק מענין יגרמנית *Schafreite* (מאחר והאות 'צ' אינה קיימת בצרפתית בימי רש"י.) *Schafreite* היתה בתחילה 'אצטבא, מדף', ולאחר מכן 'ארון מטבח'.

Matthias Lezer: "Mittelhochdeutsches Handwörterbuch", t. II (Leipzig, 1876), p. 634

מביא מספר דוגמאות לשימוש במונח זה במאה הארבע-עשרה. כמובן אנו מוצאים אותו אצל:

Oskar Schade: "Altdeutsches Wörterbuch", 2ème éd. (Halle, 1872-1882), p. 771-772

בצורת *scafareita*, ששימושו זהה, על-פי מקורות קדומים, למונח הלטיני *torcuma* (כד מכוייר'.)

Friedrich Kluge: "Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache" (Strasbourg, 1899, p. 331-334)

קושר את חלקה הראשון של המלה לשורש שממנו נגזרו בגרמנית המונחים *Schaft* (מדף, לוח) ו-*Schachtel* (קופסה).

G. Karl (מהדורה שניה בהוצאת *J. Andreas Schmeller*: "Bayerisches Wörterbuch"

Frommann (Munich, 1872-1878), כרך ה', עמ' 174-183), מאשר גזירה זאת ורואה

במחציתה השניה של המלה, *-reit*, סיומת המציינת מיתקן. סיומת זו קשורה לדעתו לגרמנית

bereit (מוכן, מותקן) וגם לצרפתית *arroi*.

75 בלונדיים סבור שניתן להסיק מן המלה 'בלשונוני המלווה את הלעז *mestier* בשבת לבא,

שמלה זו לקוחה משפת הדיבור המקומית, כי כך נוהג רש"י לציין במקרים כאלה. אבל בעשרת

המקומות הנוספים שבהם מופיע המונח לא ציין רש"י 'בלשונוני', אם כי בשני מקומות הוא

כותב 'שקוראין' (ביצה כדא, חגיגה טו, ב), ותיאור זה מצוין בדרך כלל מלים שאינן בשימוש

נרחב. אשר לציין 'בלשונוני' שבשבת לבא, יתכן שרש"י לא התכוון למעט את הצרפתית הנפוצה

אלא את הגרמנית, אם אכן הלעז *jafreite* הינו גרמנית. אם השערה זו נכונה, הרי שאין ערך

רב להוכחה על היות *mestier* מונח לא-תקני, מקומי, אם כי אין רש"י מרבה לסטות מן

המטבעות הלשוניות שלו. אלא שיתכן שאין זו אלא תוספת, שהצורך שלה התעורר לאחר

שהציון 'בלשון אשכנז' הומר ל-'בלעז'. שכן בשני כתבי-יד אנו קוראים בערכין לבא, 'בלשון

אשכנז', באחד אין כלום, ובאחרון מובא המונח הלועזי ללא כל ציון. ברור למדי שנדירות

הציון 'בלשון אשכנז' מחזקת את ההשערה שהנוסח המקורי הוחלף בציון השכיח כל-כך 'בלעז'.

על כל פנים, כל המאמצים שנעשו לגלות בצרפתית עתיקה (או בת-זמננו) את עקבות המלה

jafreite עלו בתוהו, ואילו בגרמנית העתיקה מצוי המונח *Schafreite* בשפע.

76 השאלה היא, באיזה מקרה ומצב נחשבות שידה, תיבה ומגדל הפסק לטומאה, בין לגבי אדם

טהור וכלי טמא ובין להיפך. דיון זה מופיע בכמה מקומות בתלמוד, ובכולם אנו מוצאים את

שלשת השמות האלה, שידה תיבה ומגדל, יחדיו.

77 המונח *closet* (וברבים: *closets*), אשר חזר אל הצרפתית מן האנגלית, אינו מצוי אלא החל מן

המאה הארבע-עשרה, ותמיד במשמעות 'גינה קטנה', 'חצר קטנה', ללא כל קשר לתיבה או לכני

כלשהו. האות *t* מופיעה רק בכתבי-יד אחד, ויתכן שהמדובר בצורת הבינוני של הפועל (כפי

שזה במקור העברי עצמו).

78 למרבה הצער אי-אפשר להסיק דבר ממקור זה לגבי אוצרות המזון של מחוז שאמפיין במאה

האחת-עשרה, שכן רש"י מסתמך כאן על אוסף פתגמים קדום (איבות דרבי נתן יחא, המפרס

שלושה מינים אלה (בתוספת הכוסמת והשעועית).

79 הרהיט ששמו *tabernacle* ('משכן') שימש לעתים קרובות ככנסיות, לצורך הנחת כלי הפולחן

(ויתכן שמכאן שמו, המשמש גם לתירגום השם המקראי 'משכן', 'אהלי-סועד'). אחר הידועים

שבהם הוא 'משכן' סנאק, שצורתו כמגדל דו-קומתי מתומן. נהוג היה להתקנים על-גבי קיר

תא המקהלה, או בתוך גומחה, או גם בתוך המזבח' עצמו.

(80) התיבות המוזכרות בחרוזי *la Chanson d'Aspremont* אינן ארונות אלא תיבות תכשיטים:

"Qui donc veist a ces tresors aler, / Males et boges et cofres desfremet / Ces grans tresors et partir et donner!"

Barotte (op. citat., p. 10-11) אכן מזכיר את התיבה כרהיט:

"Le coffre ou bahut, le meuble-type du moyen âge, c'est une amplification de la malle, ses usages sont multiples. siège, armoire, vaisselier, secrétaire et lit. en lui adjoignant un dossier et des appuie-bras, il devient la chaire, meuble qui peut avoir la largeur d'un simple fauteuil ou celle d'un banc."

זהו רהיט רב-שימושי ומיוחד במינו, המזכיר לנו תקופות שבהן היה צורך לעבור לעתים קרובות מדירה לדירה. מאידך, ניתן להבין כיצד יכול היה סוחר אחד לשמש לשני חפצים כה שונים זה מזה, תיבת תכשיטים וארון בגדים, כי ככל הנראה שונים היו רק במימדיהם, בעוד צורתם והחומר שממנו נבנו זהים.

בתנ"ך הצרפתי של רבני צרפת' (תורגם מן המקור על-ידי קבוצת רבנים בראשות הרב צדוק כהן), מהדורה חדשה 1930-1931 בשני כרכים, פריס, אנו קוראים (בתוספת הערת שוליים 'פסוק קשה להבנה'): *"Ils étaient tes marchands pour les objets de parure, les manteaux d'azur et de broderie, et pour les trésors de bijoux précieux, avec des cordons serrés et des coffres pour toutes les marchandises"*. (II, p. 185).

Ostervaid מצדו תירגם: *"Ils trafiquaient avec toi en marchandise de prix, en manteaux de pourpre et de broderie, en étoffes précieuses serrées dans les coffres, liés à des cordes et faits de bois de cèdre"*.

ואילו בתרגומו של *Crampon* אנו קוראים: *"Ils faisaient avec toi commerce d'objets de luze, manteaux de pourpre violette et de brocart, coffres à vêtements, cordes tressées et fortes, planches de cèdre pour les expéditions"*.

זהו פתרון רב-תושיה, אך קשה ליישבו עם תחבירו של המקור העברי.

אשר לתרגומים הקדומים, ב-*Vulgate* כתוב: *"Ipsi negotiatores tui multifariam involucris hyacinthi et polymitorum, gazarumque pretiosarum quae obvolutae et astrictae erant funibus, cedros quoque habebant in negotiationibus tuis"*.

(81) המונח 'תרגום', ששימושו בלשון חכמי המשנה זהה לשימושו בימינו, מתיחס ביחוד לתרגומים הארמיים של ספרי המקרא המשמשים דרך קבע ללומדיהם היהודיים, ובפרט לתרגום אונקלוס לתורה ולתרגומים הידועים כ'ירושלמי' ו'יונתן בן עוזיאל', הכוללים פרט לתרגומו של הכתוב גם תוספות מדרשיות שונות. לגבי הנביאים והכתובים נוהג רש"י לצטט תרגום אחרון זה, שיחוסו ליונתן בן עוזיאל, תלמידו של הלל הזקן (כפני חורבן בית שני) מוטל בספק. מסתבר שתרגומו אבד, והטקסט שבידינו חובר בתקופת התלמוד.

(82) *Armaise* מופיע רק פעם אחת בבראנדן, על-פי כתב-יד אחד בלבד. והרי לעולם אין רש"י משתמש בלעז *armoire*, וכאשר מדובר בארון הוא נוהג להשתמש בלעז *mestier*; זאת ועוד: אין כל עדות לקיום הצורה *armaise*, וצורה זאת הינה בלתי-סבירה כי לא מצאנו מעולם שהעיצור *r* (כגון כאן, בלטינית *armarium*) נשמט.

אני משער איפוא שאין כאן אלא שיבושה של המלה *mestier*. ארבעה עיצורים משותפים לשתי המלים, ושיבושים קשים הרבה יותר שכיחים בכתב-היד.

אם בכל זאת נרצה לקיים את הצורה *armaise*, יש לציין שהצורה הקדומה המוצעת במילון הכללי של *Hatzfeld, Darmesteter* ו-*Thomas* היא *almarie*, המופיעה בתרגום של התני"ך מן המאה השתיים-עשרה (מלכים ב טז, יח) במשמעות "תא המותקן בתוך גומחה שבקיר, וננעל בדלתות". לא מדובר איפוא ברהיט מיטלטל, וזאת סיבה נוספת לפסול גירסה זאת. אכן, *armarium* הלטיני כבר שימש במשמעות 'ארון'.

פרק ב הלבוש

(א) חומרי-גלם

הכותנה היתה מוכרת, לבנה מאד, אבל לעתים פירשו את המונח 'כותנה' כצמר נקי ועדין (2400). בעברית קראו לה 'צמר גפן' (26). מונח זה יחד בעברית בת-זמננו לסיבי כותנה שעובדו לשימוש רפואי).

לניפוץ הכותנה השתמשו האומנים (למעט עיבוד ביתי ידני) ב'קשת' (שבת עגב). את הפשתן הפיקו מן הסיב המרכזי של הצמח, שהוטרז ממנו ענפים והסתעפויותי (יומא עאב). את ה-*ristes* או *restes* (116) או *arestes* (182), חבילות פשתן שהועלו מן המשרה, נהגו להכניס לתנור לצורך ליכון.

גם בפסולת של משי: *folcel* (131) או *jieds* [?] (132) נעשה שימוש. להשמדת העט (*toile*, 2080) שבצמר נהגו להשתמש בדם של עופות. ה-*flocheide* (3024) היא צמר בעל סיבים ארוכים המשמש להכנת גלימות (טליתות). להגנה על צמרו של הטלה שזה עתה נולד, לאחר שאמו ליקקה את פרוותו היטב, נהגו לעטוף את הטלה במין שמיכה (יחזקאל כז, יח).

(ב) אריגה

מכונות האריגה ('מיתקנים מנוקבים') שבהם השתמשו הנשים נקראו *teliers* (מלשון *toile*, 402, ואולי *reiles*, 403).

החוט היה נכרך על-גבי *ensobles* (3305, 401) בצרפת בת-זמננו. מסתבר שזהו המוט הגלילי שעליו מדבר רש"י (דה"י א כה).

הכנת מערכת השתי נקראה *ordir* (282, 2444, ראה גם 3306). נחוץ היה להשגיח על התקדמות האריגה ולוודא שהחוטים לא יסתבכו זה בזה.

ומדקדק: לאחר שמתח החוט של ערב מכה בכרכר בשנים ושלשה מקומות; ויש מפרשים מדקדק: משה האריגה, כשיש שני חוטין כרוכין זה עם זה ומובדלים מן השאר, משה אותן בכרכר או במחט (שבת צז, ב).

לעתים נהגו לארוג במחט להכנת אריג מיוחד, מעין תחרה (*lacediz*, 3147). וכדי שלא להיפצע במחט או בחוט נהגו להגן על האצבע בתחבושת קטנה (מעילה יח, א). אנו פוגשים גם באיזכורי בדים שאינם ארוגים, כגון הלבד (*feltre*, 228 ועוד), המיוצר בדחיסה בלבד. הלבד שימש בין השאר להכנת כרים (480) וכובעים (*feltrin*, 455 ועוד), וכן לייצור צמות (*trecedoirs*, 2313).

כל עוד לא נופה הפשתן מן הזרעים שבו, אלא עבר ניפוץ (*charpir*, 130, 281) בלבד, נהגו להימנע מלהתקין ממנו פתילים לנרות, כי אין השימן נמשך בו יפה.

את פסולת המשי (*folcel*, 131) נהגו לארוג, אך אין להתקין ממנה פתיכים לנר שבת, כי השלהבת שבה מהבהבת.

אנו פוגשים גם בכדורי חוטים דקורטיביים, ה-*lemoisels* (1085, 3372). מסתבר, על-פי דברי התלמוד (שבת עג,א), שתהליך העיבוד הרגיל של הסיבים כלל את רחיצתם במימיו של נחל, ניפוצם, ואחר-כך מתיחתם ליצירת מערכת השתי שהוכנסה לתוך מכונת האריגה (*lice*, 272). ואולם (שם עה,ב), אסור היה שהשתי יהיה מתוח מדי, פן יתקבל אריג בלתי-אחיד, ועל-מנת למנוע זאת נהגו להכות עליו קלות ב-*reiol* (287) שבט בעל קצה חד הדומה לכרכר. בשלב מסויים נהגו לסרוק את החוטים במסרק שנקרא (*cerés* 'sérán', 762, 2312) להכנת 'לשונות' של סיבים.

גימור הבד נעשה על-ידי דחיסה, כלומר, הפעלת לחץ חזק שקבע את הסיבים במצבם הסופי וזקף את השערות (של הקטיפה ושל הצמר, למשל). לשם כך נהגו להשתמש בברקנים (*chardons*, 110 ו-3106), שהונחו בין שתי שכבות בד, ואחר-כך הלמו בחבילה כולה במקל או דשו אותה ברגליים (מלאכת ה-*folon*, 109). לצורך זה נדרשו סיכות, להכנת שכבת הבד הכפולה, וכלי דחיסה מסוגים שונים (שבת כג,א). בדיון תלמודי אחר (יבמות מג,א) מדובר במסרקות אשר שימשו לניפוץ לשונות הפשתן. רש"י מדמה אותם למסרקות העץ שלנו, ש'השן החיצונית שלהם רחבה'.

(ג) תפירה

בחולין (מחב, בסופו) מדבר רש"י על מחטי זמנו שהיו כה דקות (ראה גם עירובין נג,א) שהיו מסוגלות לנקוב איברים אפילו מצד הקוף שלהן, בניגוד לאלה המוזכרות בתלמוד, שלא יכלו לנקוב אלא כחודן (*pointe*, 2125).

במקום אחר הוא מבחין בין מחטי תפירה לאלה המשמשות כתכשיטים ואין בהן קוף אלא התעבות בראשן (504) ה-*espingles* (198).

ידועה היתה גם תפירה ארעית (הכלבה, עיצוב) ששימשה למשל לחיבור לבנים שונים הנשלחים לכיבוס; אגודה כזאת נקראה *baste* (842) והפעולה - *bastir* (1033 ועוד). לעתים חוברו פיסות הבד לפני תפירתן הסופית בסיכות (*broches*; מנחות סא,א). בקצות הבגד נהגו להתקין מכפלת:

דרך תופרי הבגדים למלול מן הבגדים לכופן מעט סביב התפירה ואח"כ תופר (שבת כט,א) לעתים הם קושטו באימרה (*fernjes* [?] 2304) על-ידי שליפת חוטים אחדים מתוך האריג או תוך שימוש בחוטים החופשיים שבקצהו (751). בקצה הבד הותקנו פסי קישוט (*cimals*, 566) המסתיימים במכפלת (*orles*, 567). ה-*palastre* המוזכרת בתלמוד (מנחות לג,ב, 1978) היתה פיסת בד ששימשה להטלאת בגדים.

(ד) קישוט

ניתן היה לקשט את האריגים בציורים בשתי דרכים: שילוב דגם הציור במכונת האריגה עצמה (אריגים *ourez*, 756, 890 ועוד), או רקימת הציורים על-גבי האריג מזה ומזה, כפי שנהגו לגבי 'חגורות משי' (*feises*, 3119).

בדברו על *broader* (1264) מסביר רש"י שהכוונה לציורים המבוצעים במלאכת מחט; והוא מעיר שהקישוט הנרקם על-גבי בגד אינו קבוע בו אלא מחובר על-פניו, כאשר שני קצות הריקמה נעוצות בתוכו.

נהוג היה להתקין גם כדורי קישוט, על-ידי כריכת חוט ארוך סביב חוט מרכזי (*entortiliez*, 3258).

רש"י מזכיר עוד סדינים המקושטים בציורים בולטים הנקראים *gonelesches*² (757). לחיבור מספר יריעות מבלי לתפור אותן זו לזו נהגו להתקין בהן לולאות שבהן הושחלו פתילי חיבור (*lagols*, 3120).

(ה) צביעה

בין הצבעים שהיו בשימוש בימיו מונה רש"י את האסטיס (*wesde*, 279 ועוד) הצובע את הצמר בכחול, את הפואה (*warance*, 280 ועוד) המעניקה לו צבע אדום לווהט, ואת חכרום (*crog*, 323 ועוד, או *crog orientel*) הצובע אותו בצהוב או בירוק. מלבד צבעים אלה, המתקבלים מגבעולים צמחיים, נהגו לצבוע אריגים בשחור בעזרת תכשירים שהופקו מקליפות עצים (נדח לא, א).

ידוע היה גם צבע אדום שהוכן מקנה ה'שרק' (שיין שמאלית, או 'סרק') (*tifinon*, 260) או מתולעת, שעליה מסביר רש"י:

כתולע: צבע שצובעים בו אדום, גרעינים הם, ויש תולעים בכל אחד ואחד. (ישעיה א, יח)
כדי לאפשר ללקוח לבחור את הצבע הדרוש לו השתמשו הצבעים (ב' דגושה: צובעי הבגדים) במטליות בד זעירות, שהיו צובעים אותן בדגם קטנטן של צבע (שבת מ, א).
ה'צרף' (*alum*, 185 ועוד) היה בשימוש נרחב להכנת הבד לצביעה ולהבטחת קליטה טובה של הצבע בסיבים.

דם בהמות שימש גם הוא לצביעת עורות באדום (*parche*, 2081).

(ו) הבגדים

במבט ראשון אין הבדל ניכר בחלקי הלבוש העיקריים של גברים ונשים (אך ראה להלן).

הבגד העליון היה ככל הנראה *mantel*, מין כסות צמר מעוגלת בעלת שתי פאות בלבד (חולין ע, ב). היא נקשרה לצוואר בפתיל או ברצועות. מסתבר שידועה היתה גם כסות רחבה יותר, ה-*sarazine* (409), אך לכאורה לא היתה עדיין נפוצה בימים ההם, שכן רש"י מזכיר את שמה הערבי; וגם שמה ה'צרפתי' מרמז לבגד זר.

אנו פוגשים גם באצטלית יוקרתית, שחייבים היו לפותחה לפני הישיבה, כדי למנוע ממנה כל שיפשוף, ונקראה בארמית 'גולתא' (שבת עז, ב).

הבגד העיקרי, עשוי מבד גס, היה החלוק, *cot* (או *cote*). את חלקו העליון של הגוף היו עוטפים במעיל, *gambais*, מרופד ומקושט בציורים, אולי מסוג ה-*crevés* של המאה השש-עשרה (ברכות סג, א), ועל הרגליים הלבישו מכנסי בד (*chalees*, 413) שקצותיהם נקראו אנפילאות (*chalonges*, 105), שהוגנו במידת הצורך בנעליים חזקות יותר, "ערדילין" (852).

ה-*cot* חוזק במין חגורה רחבה, ה-*porceint*, מבד עדין יותר (112, 3349). קיימת היתה כנראה גם חגורה פשוטה יותר, ה-*bendel* (251 ועוד), ומאידך, ידועות היו גם חגורות פאר (שבת נט, ב), ששובצו בהן לוחות זהב או משבצות זהב שאבנים טובות שובצו בהן. אינני יודע כיצד קרה שה-*bliaud*, טוניקה דו-מינית שנחשבה כחלק לבוש עיקרי בימי הביניים, אינה מוזכרת בכתבי רש"י.

מלבד כל אלה, חגורה חלולה שימשה כארנק ומן הסתם גם ככיס להחזקת חפצים זעירים (*escharpelière*, 1206). הצעיף שבו עטפו את הצוואר שימש בשעת הצורך כממחטה:

וסודו שבצוארו: ותלויים ראשיו לפניו לקנה בו פיו ועיניו (שבת קכ, א)

בגד הגוף, ה-*chemise* (411), שפיאותיו הוכנסו לתוך בתי-ברכיים (*genouillères*, 414) בגרמנית *knihosen*.

כמקרים מסויימים לכאורה, ובפרט אם בגד-גוף זה לא היה במצב טוב, נהגו ללבוש על גביו *saroc* (294):

לעתים כרכו סביב הרגליים פסי בד, ה-*feisoies* (412); אלה נסתיימו בפתילים, *pendanz* (235) לצורך קשירתם.

להכנת הטוניקה נהגו להשתמש בשער הארנבת, שסיביו ארוכים ורש"י מתאר אותו כ"רדך וחמים" (בראשית ג, כה).

אשר לבגדי הגברים, רש"י מזכיר את האפשרות להתקין בו מעין כיס העוטף את אבר הזכרות, ופתחים מלפניו ומאחוריו לעשיית הצרכים, שסוגרים אותם בשרוכים (*esterles*, 2398). השימוש במכנסיים צמודי-גוף אינו מומלץ מסיבות צניעות, וגם מודגש שנהוג היה להרחיב במידה ניכרת את חגורת ה-*porceint* (ראה לעיל) באיזור החלציים, כדי למנוע כל חיכוך מגרה. המכנסיים נקבעו במקומם בפתיל שהושחל במכפלת שלהם מלמעלה (מנחית לה, א). לחבישת תינוק לאחר המילה (שבת קלד, א) נתפר בחלוק שלו כיס מיוחד, והקפידו שלא יבלטו ממנו חוטים חופשיים, פן ידבקו בפצע ויגרמו לפתיחתו מחדש בשעת הסרת התחבושת.

להחזקת מעות וחפצים שימשו גם *brides* (3409) עשויים שני שקיקים מוארכים, שנישאו ככל הנראה על הכתף.

(ז) בגדי נשים

מטבע הדברים, בגדי הנשים היו מתוחכמים יותר משל הגברים; רש"י מזכיר את ה-*jiron* (2440), שולי השמלה העשויים כפלים ותפרים. כאשר קופלו, השוליים נקראו *orle* (3662). להכנת הקפלים נהגו להשתמש בלוח עץ או בכריכה של קני קש (ביצה כגא; ראה 865).

אנו פוגשים (נדה ז,ב) גם בחלוק שאינו עומד במקומו ועשוי איפוא לסוב מאליו סביב הגוף; מכאן משמע שלא היו בו בתי ידיים, או שאלה היו רחבים כל-כך שחלקו התחתון של הבגד עשוי היה לשנות את מקומו.

בגד עליון לנוי נקרא *mostnice* (236, ראה גם הערתי על 1346), וכן תכשיט כעין חושן משובץ זהב שנקשר בצוואר כפתילים (*pendanz*, 235).

רש"י מתאר לפרטי פרטים (שבת ז,ב) מין סינרית שהנשים הלבישו על צווארן כדי לא להתלכך בשעת האכילה (קטלא, בלטינית *catella*);

...ויש לו מקום שנצים כעין שעושים למכנסיים; ותיחבת בו רצועה רחבה ומולתו סביב הרצועה, שהבגד רחב הרבה, וקושרת הרצועה סביב צוארה וחונקת עצמה בחוזק כדי שיהא בשרה בולט ותראה בעלת בשר, ומתוך שהרצועה חלקה ורחבה אינה מזיקת.

הנשים נהגו לקצר (*escorcier*, 1932) את שמלתן בעזרת חגורה, שעליה נהגו ככל הנראה לרווח את השמלה.

רש"י מדבר גם על ביריות המתהדקות על הירך ומונעות את הגרב מלגלוש (שבת ס,א). ניתן לראות כביאורו הסבר על הנהוג בימי התלמוד, אבל מסתבר יותר שהפרשן, המדבר בזמן הווה, מתכוון לחלקי לבוש הנהוגים בימיו.

במונח 'עטיפות' (ישעיה ג,יט) רואה רש"י תכשיטים ה"תלויים על הצוואר ונוטפים על החזה, והן כמין מרגליות נקובות וחרוזות בחוט", שהוא מתרגם *mostnices* (3437, 1346). אבל במקום אחר (ראה לעיל) משמש מונח זה למין חושן יוקרתי. על כל פנים,

מונח זה אינו מופיע במילוני צרפתית עתיקה שעיינתי בהם.

הוא מציין את ההבדל בין לבושן של צעירות ושל זקנות, באשר:

זקינה, קשה לה משאוי, ואינה יכולה לסבול בגדים רחבים, וילדה צריכה בגדים רחבים לחתנאות

בהם. (כתובות מחא)

(ח) התכשיטים

נשים ענדו תכשיטים בימי הביניים כבכל זמן אחר. את תיאור תכשיטי הנשים הרבים בישעיה (ג,יח-כג) מלווה רש"י בלעזים רבים, המעידים בלי ספק על המציאות בימיו. כאשר הכתוב מזכיר סרטים, מסביר רש"י שהכוונה לסרטים קצרים שהנשים קושרות בהם את שערן, ולעתים הם מקושטים בזהב (*orfrais*, 3438). אשר לתכשיטי הצוואר, הוא מסתפק בלעז *noschie* (213, 3439), מין פריפה לצווארון.

את ה-*nosche* (שבת נד,א) הוא מתאר כקרס מתכת לפריפת הבגד, ולהלן (נד,א) הוא מזכיר סוג *nosche* מיוחד, עשוי זהב, שדמות העיר ירושלים מכוירת בו ('ירושלים של זהב'). אנו פוגשים תכשיט זה בשירו של רולאנד (637-8): *A vostre femme envererei dous musches, bien i ad or, matistes e jacunces* (אשלח לאשת שתי פריפות עם הרבה זהב ואבני חן). זו התשורה שמלך מרסיליה מבטיח לאשת גאמלון אם יאות לבגוד בבני בריתו.

אשר למונח המקראי 'צניפות', שרבים רואים בו מין מצנפת, רש"י מתרגמו *molekin* (3441), ואף על פי שאין המונח מופיע במילונים לפני המאה התשע-עשרה (מן האנגלית *mole skin*, 'עור חפרפרת'), קשה להניח שהכוונה כאן למילה אחרת. עלינו להאמין איפוא שכבר במאה האחת-עשרה נהוג היה להשתמש בבד יקר בשם זה. לבסוף, *fermal* (או *fermeil*) הוא סוג מסויים של *nosche* (לעיל), או להיפך, שם כללי יותר המשמש הן לתכשיט נשים והן לסגרי ספרים (1758, 3121). רש"י מתאר אותו עשוי זהב. רש"י מזכיר פעמים אחדות את ה-*boton*, פריפת לבית הצוואר עשויה זהב (1229), פניני בדיל (1344), או בדמות צנצנת בושם הנקשרת לצווארן של נשים (1323).⁷ מדובר גם ב-*fiweles*, טבעות זכוכית שמהן מרכיבים ענק לצוואר (1345).

יחד עם ה-*nosche* שבה פורפים את הצווארון, מתוארת גם 'הומרתא דפילוף' (שבת סב,א; ראה 250) שהנשים נושאות על עצמן להעברת הריח הרע. באותה מסכת מזכיר רש"י גם *frontal*, מין עטרת זהב.

לקשירת תכשיטים (בפרט אצל נערות?) נהגו להשתמש בצמות עשויות משלוש שערות של עז (שבת סד,א).

מנהג מיוחד מוזכר בתלמוד לגבי נערות קטנות:

שמנקבות אזניהן ואין עושות נזמים עד שיגדלו, ונותנים חוטים או קיסמים באזניהן שלא יסתמו אזניהן. (שבת נז,א וסה,א)

ביחס לתכשיט מסוג מיוחד, שהנשים נושאות במבושיהן (ברכות כד,א), יש ספק באשר לאקטואליות הדבר בימי רש"י; ההוכחה היחידה היא השימוש בזמן הווה בתיאורו: ...ונוקבים כותלי בית הרחם כדרך שנוקבים את האזנים...

כאשר מדובר בעטרות כלות העשויות 'במלח ובגפרית', רש"י מסביר:

ענין עטרה עושיין מאבן של מלח שהוא צלול כאבן הבדולח וקורין *sel jeme* וצובעין אותה כמין ציורין בגפרית כשם שעושיין בכלי זהב וכסף וקורין *neele*.⁸ (סוטה מט,ב)

מעט הלאה מדובר בחופה עשויה פפירוס (?):

כמין כיפה של מעגלי עץ כמו שאנו עושים, ותולים בה צניפים ורדידי זהב כמו שאנו עושים.⁹ בימיו ידעו לצרוב את הזהב ואת הכסף (*neeler*, 3116, 1245), כלומר, ליצור על-גבי המתכת תמונות תצריב שחורות בעזרת חומצה. ב'אראק ואניד' (עמ' 31) אנו קוראים: "קושרים לצווארה סגר כפול מזהב צרוב".

גם השימוש באלמוג היה מצוי (*coral*, 933, 1385).

בשירו של רולאנד (1032 ועוד) מדובר בקסדת קרב *sofret*, כלומר, בצבע הספיר, או משובץ ספירים (ולדעת אחרים: בצבע הכרכום), ונהוג היה ליחס לאבן חן זאת תכונות היגיניות ומאגיות.

בספר שמות מסביר רש"י שנהוג היה ליצור שקעים בתוך הזהב (*chastons*, 3132) כדי לשבץ בהם אבנים יקרות.

לעתים קרובות מדובר בתיבה (*escrin*, 248 ועוד, 3321 ועוד) שבה נשמרו התכשיטים: תכשיטי פאה שגונזים אותם בארגזים שקורין *escrin*, והם מחופים עור ומצוירים לנוי במיני מסמרים שורות שורות וצוירים... והם הבושים ואסורים בחבלי בוץ לנוי... ונתונים במגדלי עץ הדס. (יחזקאל כז, כד)

אפילו בהמות נושאות לעתים תכשיטים, כגון גמליהם של מלכי מדין בספר שופטים, שנשאו בצווארם תכשיטים דמויי ירח (*lunes*, 3299) והסוסים שנשאו על גופם פעמונים (*tintinnans*, 4005).

נזכיר עוד, אם כי אינם מקישוטי הלבוש, את ה־*crens* (*crans*) שקישטו את מנורת הזהב במקדש:

חיתוכים סביב לה [למנורה], *crens*, ודומה לפרקים. (שבת מו, א)
במקום אחר (סוכה מה, א) מוזכרים כדי זהב, *cuves*, שמילאו אותם במים.

(ט) קוסמטיקה ובשמים

רש"י מזכיר את הכחול שבו צובעים את העפעפיים, בלעז *colire* (3840). לצורך פירכוס שימשו מראות (*miredoirs*, 3152) נחושת ממורקת. בהסבירו מדוע אוסר אחד החכמים להשתמש במראה בשבת כותב רש"י:

אין רואים במראה: *miredoirs*, לפי שהרואה במראה אינו צריך אלא לתקן שערות ראשו וזקנו, הלכך חיישינן שמא יראה נימין המדולדלות שאינן שוות עם שאר השער, ויגלחן. (שבת קמט, א)
ייתכן שיש לראות בדברי רש"י ביטוי לשינוי דרכי ההתנהגות כאשר, בהתיחסו לדברי התלמוד ביבמות (נגב), הוא כותב (שבת קכט, א) שאין זה מדרך ארץ להתהלך יחף בשוק.

כמ־כן, אופייני ככל הנראה שרש"י מבאר את המונח 'תמרוק', הקשור לצרכי פירכוס, *escurement*, (3159), כלומר: ניקוי יסודי החייב לבוא לפני כל פירכוס. הנשים נהגו לרכוש תמרוקים מידי רוכלים (ויקרא יט, טז).

בושם המושק (*musge*, 497, 241) היה ידוע בימיו, ורש"י מציין, כאשר התלמוד קובע שמוצאו מבעל חיים כלשהו, שהמדובר בצואתה של חיה.

(י) תסרוקת וכיסוי הראש

מוזכרים כיסויי ראש, שהבריות מסירים אותם במזג-אוויר חם "עד שיפוח הרוח בהם" (עירובין פד,ב) משני סוגים: הכומתה, שהיא ככל הנראה מין כיפה, והסודרא, מין מצנפת. אבל נהגו להתקין כיסויי ראש גם מלבד (*feltre*) שאינו ארוג, כלומר, בד הנוצר מדחיסת שכבת סיבים בלחץ רב.

גברים אשר ביקשו לשוות לעצמם מראה של אינס-יהודים נהגו לספר את שער ראשם מלפנים ולהשאיר לשון שיער ארוכה באחורי ראשם (מעילה יז,א). גם בשירו של רולאנד (976) אנו קוראים שאחד האבירים שתקפו את רולאנד ברונסבו היה בעל שיער ארוך: "*Jusqu'à la terre si cheval li balaient*" (שערות ראשו הגיעו עד הארץ). התלמוד שולל את גחמותיהם של יהירים המתהלכים בגאווה עם בלוריתם ובגדיהם הרעשניים (שבת קלט,א).

במכתבי סנט-איב לג'רארד אנו קוראים: "שלחת לי לאות ידידותך כלי לבן כשלג לסריקת השיער... הגיע ללובן כזה מרוב עיבוד והברקה".

הנשים נהגו להתקין בשערן 'שביל' (*grewe*, 241) בעזרת סיכת (*lame*, 232) זהב אשר ייצבה את כיפתן (שבת נט,ב) העשויה מלמלה. לעתים השתמשו במקום *lame* בפיסת אריג משי וחוטני זהב הנמתחת מאוזן לאוזן (*freis*, 233, ראה *orfroi*). את השיער שבלט אל מחוץ לקישוריו כרכו על סיכה שנתקעה לתוך הכיפה, שחלקה העליון היה עשוי בד.

שערות הנשים נקשרו בסיכות (מחטים?) שבת ס,א, ראה לעיל את האמור על 'בירית' וצרף אותה הסתייגות כאן) וכוסו ברשת (*coife*, 222, 3133, 30) שנקשרה בעצמה בשרוכים ובחוטים.

על הראש נשאו הנשים צעיף בשם *orel* (2442), אולי באשר היה עשוי פיסת בד ארוכה שנגזרה משפתה (בלטינית: *ora*) של יריעת אריג.

הפיאה הנכרית, המשמשת לנשים, בעלות שיער דליל (שבת סד,ב) היתה מוכרת (ערכין ז,ב); הנשים נהגו לערב את תלתלי הפיאה בשערן הטבעי. אנו פוגשים גם בשימוש בפרוות כבש בתור פיאה נכרית (*flocel*, 3343).

(יא) כיבוס

הכיבוס עולה לדיון לעתים קרובות. לדברי רש"י (נדה סב,א), לצורך כיבוס הבגד יש לקפל אותו כנף על כנף ולשפשפו בין שתי הידיים בתנועה מחזורית.

הסבון (*savon*, 1434) היה בשימוש שגרתו, והמונח הצרפתי הינו תעתיק של המונח העברי 'צפון', שמוצאו ככל הנראה מן הגרמנית או מן הגאלית. רש"י מדגיש (ישעיה א,כה) שהבורית (סבון) מסירה את הכתמים מן הבגד. עוד קובע רש"י (מלאכי ג,ב), ש'בורית' מתיחס לצמח בעל תכונות כיבוס, *erbe sawoniere* ("עשב סבון").

מפתיע יותר הוא השימוש בצואת כלבים, שעליו כותב רש"י:

לא ידעתי מה צורך בה, אבל באשכנז ראיתי ששורים בה הבגדים לפני כיבוסם יום או יומיים (כתובות עז,א)

עוד מוזכר בתלמוד סוג כיבוס, או אולי ליטוש, הנקרא בצרפתית *lischier*, הנעשה באבן נקבובית קשה (?). ואולם, מוסיף רש"י:

כניבוס שלהם: שהיו מימיהם יפים לכבס, או סממנים יפים היו להם לכבס; ובכיבוס שלנו אין הבגד מלובן עד שיהיה מגוהץ [או אולי מלובן בהקפדה מיוחדת]. (שם יב)

בתום הכיבוס נהגו לפרוס את הבגדים על לוח מנוקב ארוך (שבת ה,ב) שתחתיו הונחו עשבים ריחניים על-גבי גחלים.

באותה מסכת (קמ"א,א) מתואר תהליך הכיבוס במפורט, ובסיומו – הגיהוץ בעזרת מכבש:

מכבש: שני לוחים ארוכים וכבדים, וסודרין בגדים על התחתון, ומורידין העליון עליו, וכובשים את הבגדים על ידי יתדות, שיש עמודים קבועין מנוקבין בארבע הפיאות של התחתונות, והעליונה מנוקבת בארבע איותיה, ועולה ויורדת בעמודים, וכפי מה שהוא רוצה לכבש מורידה, ותוחב יתד בנקב העמוד, ואינה יכולה לעלות.

נציין עוד שנהוג היה למסור את הבגדים לכובסים מקצועיים (כדרך שמוסרים אותם לחייטים) שאינם יהודים (ספר 'האורה', קובץ הלכות שנערך בבית-סדרשו של רש"י, בנד).

(יב) עור והנעלה

בצרפת נהוג היה לעבד את העורות בקליפת אלון³⁰⁷ כתושה (*tan*, 307). רש"י מצביע על נהוג זה לעומת דברי התלמוד, שלפיהם עובדו העורות בעופצים. רש"י מזכיר שלצורך הדבקת שתי שכבות עור זו על-גבי זו נהגו להשתמש בדבק (*glud*, 645) המכיל בין השאר קמח שיפון.

לחיתוך העור מסמנים תחילה (בחרט?) את קו החיתוך הרצוי (שבת עה,ב). הסנדלר השתמש במלאכתו בדפוס של רגל (*forme*, 814).

בארנקי עור ישנו תפר (*soldedure*, 332) שניתן בשעת הצורך לפרוס אותו כדי לשלוף מתוכו מטבעות; את הארנק סוגרים בפתילים (*esterles*, 333) המושחלים בחורים בשפתו.

על הרגליים נהגו ללבוש אנפילאות (*chalçons*, 105) מבד (1266) שנחשבו למוצר יקר ('חשוב').

להגנת הרגל נהוג היה להכניס לתוך סנדלי עץ, ממוסמרים או בלתי-ממוסמרים (ביצה יד,ב), אנפילאות מעור רך; כך נתקבל סנדל מרופד (*fodrez*, 244). המסמרים (*espie* או *espié* או *espiet*, 572) נועדו לאפשר צעידה בעשב או בבוץ.

רש"י מבחין בין העור העליון (*enpeinie*, 53) שמעל לרגל, והסוליה (*sole*, 54) שהוא רואה בה 'עקב'.

ידועות היו גם נעליים קלות ורחבות (*eschapins*, 651).

בדרך כלל נצבעו הנעליים בשחור (ביצה יד,ב).

במסכת שבת (ס,א) מוזכרת אפשרות לנעול את הנעל משני כיוונים, לפי בחירה. אך סביר לראות בדברי רש"י בנושא זה פרשנות לטקסט התלמודי, ולא תיאור של מציאות בת-זמנו. להלן, בהזכירו את הנעל המסומרת של הלוחמים החשמונאים, הוא מעיר:

שהיו סנדליהן מסומרין כעין אותם שעושין לרגלי הסוסים ראשיהן עבים.

מכאן שלא ראה בעיניו נעליים מסומרות לשימוש בני-אדם.

ביבמות (קב,א) מבחין רש"י בין נעל לסנדל. הנעל רכה ובעלת כפלים מתחת לרצועותיה – מעין הנעליים *à la poulaine*, ככל הנראה – ואילו הסנדל עשוי עור שלוק וקשה, ורצועותיו אינן משמשות אלא להידוק פתחיו. כאשר לא רצו לנעול נעלי עור, נהגו להשתמש בנעלי בד עם סוליות *paweil*, כנראה מין קנה (77).

(יג) שונות

מכלול הביגוד הדרוש לעונות השנה כולן נקרא *apareilment* (3311).

על ה'כיסים הבהליים' המוזכרים בתלמוד כותב רש"י שהכוונה ל-*fronces* (481), כלומר, לשיטה להרמת שוליו של בגד ארוך במדינה שבה מרובים הגשמים. לעתים ביקש אדם להשתמש בחלק של לבוש בתור אלה; לשם כך היה צורך לגלגלו על עצמו למעין גליל מהודק, פעולה הנקראת בצרפתית של ימיה הביניים *cueilir* (3401).

tewale (168) הינו מגבת ידיים עשויה אריג ספוגי.

הנשים השתמשו במוך עשוי מבד ישן שפוררו אותו, כשאזניהן הפרישו כמויות גדולות של דונג; הן נזקקו לו בעיקר בימי המחזור שלהן, 'שלא יטנף בגדיהן' (שבת סד,ב). לריפוי כאבי שיניים נהוג לשים בפה גרגיר מלח (שבת סד,ב); בקטע תלמודי זה מוזכרות גם שניים תותבות מזהב.

כאשר התלמוד (שבת קכה,ב) מזכיר שחכמי בבל הצטיינו בלבושם המיוחד, רש"י מסביר שמנהג זה אינו אלא טבעי, כי בהיותו בגלות על האדם להצטיין בלבושו כדי לזכות ביחס של כבוד.

רש"י מזכיר את מנהגם של מלכים (בצרפתי): להתלבש כנזירים כאשר הם מתארחים לסעודה חגיגית במינזר (דה"י א טו,כז), כנראה באשר הם זכאים לתואר כומר או אב-מינזר.

הוא מרחיב את הדיבור גם על מעין 'קשר של עניבה' האופייני ללבושם של אנשי כנסייה:

כמו שיש לגלחים כעין לשונות לכאן ולכאן וקושרים של ימין בכתף שמאל ושל שמאל בכתף ימין... דכל יומא שרו ליה... (שבת ג,ב)

- (1) רש"י מדמה, למרבה ההפתעה, את חוטי הפשתן לשיער הערווה (שם).
- (2) מונח זה אינו מופיע במילוני הצרפתית העתיקה. אם נכונה גירסה זאת, ייתכן שהכוונה לתואר הנגזר מן השם *gonnelle* (בצרפתית עתיקה: *gonele*), טוניקה ארוכה שלובשים אותה מעל לשריון, ובד *gonnellesche* הינו בד הנושא ציורים מאותו סוג, ארוגים או רקומים. ייתכן שהמונח בן-זמננו *gonnelle*, שהוא מין דג שעורו מכוסה נקודות, יש בו כדי לרמוז לנו על סוג הקישוט הנדון. אבל יתכן שיש לקרוא כאן *galesche*, כלומר - 'בסגנון הגאלי'.
- (3) הגדרת הצבעים לפני מאות שנים רבות אינה ודאית כלל.
- (4) אשר ל-*porceint*, רש"י מתאר אותו לפרטיו (שמות כה, ד-ז):
ולבי אומר לי שהוא הגורה לו מאחוריו, רחבו כרוחב גב איש, כמין סינר שקורין *porceint* שחוגרות השרות כשרוכבות על הסוסים... שתי רצועות... כנגד לבו של כהן וגבהן עד כנגד האצילים... ומשתפל עד עקביו (ראה גם נדה יג, א).
- (5) טוניקת מדים, *Sarroct* בגרמנית, ובצרפתית בת-זמננו: *sarrau*. רפאל לוי (תרומה ללכסיקוגרפיה הצרפתית עפ"י מקורות יהודיים קדומים, מס' 786) גורס, על-סמך מקור אחר, *surcot* (מעיל עליון).
- (6) מענין שחלק לבוש זה נקרא בתלמוד 'פימלניא' (נדה יג, ב, ועוד), מן המונח הלטיני *feminalia*, 'תכשיטי נשים'.
- (7) עולה מכאן בבירור שהכתורים כפי שהם בשימוש בימינו לא היו ידועים עדיין.
- (8) הכנת תכשיטים צרובים מתוארת על-ידי רש"י (בשבת יח, א):
תחת כלי כסף שמציירין בהם פרחים וצורות בחרט, ומעשנן בגפרית והן משוירות וניכרות, וקורין *neeler*.
- (9) החזרה על המלים 'כפי שאנו עושים' נראית לנו חשודה.
- (10) את המונח *coife* מבאר ג'נקינס: "כובע עשוי אריג רך המגן על הראש מפני הקסדה הכבדה". מאידך, ב'ארק ואנידה' אנו קוראים שלפני הדו-קרב "הבתולות מקשטות את שיער ראשה בחוט זהב טהור הזוהר פחות ממנה. לבסוף מניחים על ראשה זר פרחים בצבעים שונים".
- (11) כאן משתמש רש"י במונח מקראי המתורגם בדרך כלל 'אורף'. אבל מסתבר שהוא השתמש בשמו של עץ אוריינטלי כדי לתאר זן של עץ המצוי יותר בשאמפיין.

פרק ג

טבע וחקלאות

לקח שהכל חייבים, לדעת רש"י, ללמוד מן החקלאות, ומקורו בנבואת ירמיה:
 הוּוּ לְמִדִּין מְעוּבְדֵי אֲדָמָה שְׁנֵרִים אוֹתָהּ בִּימֵי הַקִּיץ לַחֲמִית שְׂרָשֵׁי הָעֵשְׂבִים שֶׁלֹּא תֵהָא מַעֲלָה
 קוֹצִים בַּעַת הָזָרַע, בְּחוֹרֵף... שֶׁלֹּא תֵהִיוּ דוֹמִים לְזֹרַע בְּלֹא נֵיר, וְהִיא נֹהֶפֶת לְקוֹצִים, *chardons*.
 (ירמיה ד,ג, 110)

רש"י מדגיש את השוני בין העדשים, הנאספים על-ידי עקירת הצמח כולו על שורשיו,
 והפול, שעוקרים את הצמח שלו בלי השורשים (חולין קלז,א).
 הוא מתאר את פעולתו של הקוצר:

שֶׁבַעַת קְצִירַת הַקֶּמֶה אוֹסֵף הַקּוֹצֵר צֶבֶת הַקֶּמֶה בִּיד אַחַת וְזָרְעוּ הַשְּׁנִית שְׁבָלִים יִקְצוּר בַּמַּגֵּל.
 (ישעיה יז,ה)

התלם נקרא בצרפתית *raie* (או *raie*, 1336).

את הכלי המשמש לדיש הוא מתאר:

נֶסֶר גָּדוֹל מְנוּקָב, וְיִתִּידוֹת קְבוּעוֹת בּוֹ, וְנוֹתָנִים אֵינָן עַל הַתְּבוּאָה וּמְרַהֲיִטִים עֲלָיו אֶת הַבְּהֵמוֹת.
 (תמורה יח,א)

כלי אחר, שלדעת רש"י היה עשוי גוש עץ כבד:

...עֲשׂוּי חֲרִיצִים חֲרִיצִים כְּעֵין כְּלֵי נִפְחִים שֶׁל בְּרָזַל שְׁקוּרִין *lime*, וְגוֹרְרִין עַל הַקֶּשֶׁן שֶׁל שְׁבָלִים
 וּמַחֲתֵכֵן עַד שֶׁנֶּעֱשׂוּ תֵבֵן דֶּק. (ישעיה מא,טו)
 הַנְּבִיא מְדַגֵּשׁ שֶׁהַכְּלֵי חֲדָשׁ, וְרִשְׁיִי כוֹתֵב:

כִּשְׁהוּא חֲדָשׁ עַד שֶׁלֹּא הוּחַלְקוּ פִּיּוֹת חֲרִיצִיו, הוּא חוֹתֵךְ הַרְבֵּת, אֲבָל מִשְׁנַתִּישׁן הוּחַלְקוּ פִּיּוֹת
 חֲרִיצָיו. (שם)

במקום אחר הוא מדבר על:

הַאִיכָרִים הַטּוֹבִים, הַמְרִיטִים עוֹל בִּידֵיהֶם עַל-יְדֵי לוֹחִים לַהֲקֵל מֵעַל הַפְּרָה הַחוֹרֶשֶׁת... מְרִיטִים עוֹל
 מֵעַל צוּאֵר הַשּׁוֹר עַל-יְדֵי שְׂמֵאֲרִיכִין אֶת הַכְּלוֹנֶס שֶׁחֶעוֹל נֵתֵן בְּרֵאשׁוֹ. (הושע יא,ד)
 פֶּרֶת־שְׂמִיּוּגִיעִים אוֹתָהּ בַּחֲרִישָׁה וְאֶסְרוּהָ בְּעוֹל הַמַּחֲרִישָׁה, וְסִימְלוּנֵי הָעוֹל נוֹקְבִים וְיוֹרְדִים אֶחָד
 מִכָּאן וְאֶחָד מִכָּאן אֲצֵל שְׁנֵי עֵינֵי הַשּׁוֹר... *porpointe* (3953), עֲשׂוּיָה חֲבוּרוֹת חֲבוּרוֹת בַּמַּלְמַד הַבָּקָר
 שְׁקוּרִין *aguilon* (3954 ועוד). (שם יי,א)

נביא זה (ד,טז) גם עורך השוואה בין המרעה הדל של הכבש למזונו של השור
 המפוטם, "שאובסין אותו בשעורין ובכרשינין".

רש"י מתרגם את שמותיהם של כלי חקלאות שונים, בתוכיחו שהיו בשימוש בימיו.
 בפסוק (ישעיה ב,ד) "וכתתו חרבותם לאתים" כותב רש"י שהאת היא *coltre* (להב
 המחרשה). לעז זה מופיע שלש פעמים בפירושו על המקרא וארבע פעמים על התלמוד
 (426 ועוד); על "וחניתותיהם למזמרות" (שם) הוא כותב שהמזמרה היא *serpe sarpe*
 בלשון ימינו) "שזמרים כה הכרמים", ומונח לועזי זה מובא על-ידו ארבע פעמים

בתלמוד ושלש במקרא (895 ועוד).

לדישון הקרקע נהגו כנראה להשתמש בשרידי הצמחים שנעקרו מן השדה (בכורות לד,ב) ובפרש הבקר (שם) שנכלא עליו למשך חודש או חדשיים, או בזבל שהובא ממקום אחר.

מחלות הדגן המוזכרות בספר דברים (כח,כב) מולידות את ההערות הבאות:

שדפון וירקון: סכות תבואה שבשדות; שדפון: רוח סדים, *hasled*; ירקון: יובש, ופני התבואה מכסיפים ונהפכין לירקון, *cro* (צבע צהוב, ששמו נגזר מן הצמח *crocus*).

התלמוד (כתובות פ,א), בסוגיה העוסקת בהזנת הבקר, מזכיר בין השאר תמרים מעוקות, ורש"י מסביר שהתמרים נמעכו כדרך שנהוג למעך תאנים. משתמע מכאן שתאנים מעוקות היו שכיחות בימיו, אבל לא תמרים. להלן, באותו דף, לגבי חבילי זרדים, הוא מציין שזהו מאכל פילים. במקום אחר (מלכים א ה,ג) הוא מבחין בין בקר שמאביסים אותו – לבקר הניזון ממרעה. הוא מציין שמאכילים את הסוסים חיטה ב-*manjedure* (אבוס; 1035).

בתארו את העול ורתמותיו (ויקרא כו,יג) מזכיר רש"י את ווי העול:

כמין יתד בשני ראשי העול, המעכבים המוסרה שלא תצא מראש השור ויתיר הקשר, *cheville* (או *conjoncle*, או *jode*, הגירסה הנכונה מוטלת בספק; 3203-3204).

cople הינו צמד פרות הקשורות לעול אחד (או שני צמדים, הדבר תלוי בגירסאות 600).

במסכת שבת (נד,ב) מתאר רש"י עול קטן שנהוג לשים אותו על צואר העגל, כדי להרגילו לתנוחת ראש נמוכה לכשיגדל. באותו דף הוא מתאר מיתקן מיוחד במינו:

כמין קרון קטן שעושים לו [לאיל] תחת זנבו, שראש זנב אותן האילים רחב כמין כר קטן, ואין בו עצם אלא שוסן, ועב וכבד, וכשנגרר לארץ נשרט ונשחת, ועושים לו עגלה מתגלגלת אחריו כשהוא הולך, והאב קשור עליה.

להלן (נט,ב) הוא מדגיש:

העול שלהם לא היה פגום כשלנו אלא חלק, ונוקבים בו שני נקבים וביניהם כעובי עורף השור, ותוחבין בהן שתי יתדות, והם סמלונין.

במקומות אחרים (שם נז,א ועוד) הוא מזכיר את ה-*cengle* (225 ועוד) המשמש לקשירת בהמות.

לעתים נהגו להתקין באפה של בהמה טבעת ברזל (*mudel*; 193): "נוקב את חוטמו ומכניסו בתוכו, והוא כמין טבעת" (שבת נא,ב). בסוגיה זאת מתוארים גם חבלים לקשירת הצוואר, רסן ברזל (*freim*; 194) ורתמת ראש (*chevecine*; 195) הסוגרת על ראשה ולסתה של הבהמה. התלמוד קובע (שם) שמותר להוציאה בשבת ברצועת צוואר (*chevestre*) ורש"י (שם נב,א) מדגיש: "אם תחבו בחקיקת קרן, אבל בקשירה בעלמא לא".

להלן (שבת נב,ב) מדובר בטבעת המשמשת לאזור את המתניים, "שקבעה בראש רצועה, ועשאה כמין *bocle* (אבזמים) שעושיין לסרגין של סוסים". אך לא ברור מה טיבם של אבזמים אלה.

רכיב אחר במערכת הריתמה הוא *posle* (206, 214) שמתקיימים אותו תחת זנבה של בהמת-משא כדי למנוע מרתמותיה לגלוש קדימה בלכתה במורד, ורצועה דומה על חזה הבהמה, כדי שלא יגלשו רתמותיה אחורה.

אשר לאוכף, רש"י מציין (ויקרא טו,ט) את שלד העץ של האוכף (*argon*; 3190, 521), את גופו של האוכף, ואת מושבו (*alwes*; 3191).

...אוכפו [של הגמל] עשוי כעין כר, בלעז *bastel* (3034).

במסכת שבת (קנד,ב) מתאר רש"י את טיבה של ה'לכתא': שני כדים, שכל אחד מהם תלוי בחבל שבראשו טבעת ברזל סגלגלה; תוקעים טבעת אחת בתוך חברתה ונועלים אותה במוט עץ קטן כפוף, וכאשר מבקשים לפרוק, די בהסרתו כדי להפריד ביניהם. כמו-כן מזכיר רש"י כאן את ה-*tasches*, צמד שקים התלויים על הבהמה משני צדיה בעזרת וו קטן. ובמקום אחר:

לכתא: עץ קטן שכפול ראשו, וצריך לחמורים נושאים דרדורים של יין, שתוחבין אותו בשני עקלים, שהדרדורים תלויין בהן משני צידי החמור, ומחברים בו הדרדורים, שיחזיק זה את זה. (שם קב,א)

האוכף עשוי עץ (שמואל ב ח,א). ה-*bastel* מונח דרך קבע על גב החמור, מפני שתמיד קר לו. (שם נב,ב)

להלן (סד,א) הוא מבאר את המונח הארמי (שמקורו ביוונית) 'קילקי', ומזכיר גם את ה-*cengle*, רצועת מערכת הרתמה או האוכף:

קילקי: מסרד של סוס שקורין *peitral*. (1647 ועוד)

cengle של סרגא ואוכף, ועושיין אותה מנוצה של עזים טווי וארוג.

כדי להאיץ בבהמה, נהגו לדקור אותה בדרבן (*aguillon*, ובצרפתית בת-זמננו *aiguillon*; 3286, 3350, 3954 [נשמט מן האינדקס] 4180). התלמוד (שבת נב,ב) מציין שהכוונת הגמלים והדובים נעשית במקל דק.

ה-*sarpe* (מגל) המשמשת לקצירה וכדומה (895 ועוד; 3432 ועוד) עשויה לשמש גם לחיתוך קרניים להכנת שופרות. המגל מתואר (חולין טו,ב) כבעל שתי פיות, אחד חד וחלק ואחד משונן. אשר למגל קציר (*falcile*; 2548, 2052) שיניו נוטות כולן לצד אחד; לעומת זאת, שיניו של המשור (*scie*; 808 ועוד) ישרות.

עוד אנו מוצאים את הקלשון (*forche*; 335 ועוד, 3332) הפטיש (*martel*) היעה (*wadil*) הרחת המשמשת לניפווי התבואה (*wan*; נידח לא,א), המכוש (*pic*; ברכות כה,ב) לביקוע סלעים, והאת (*pela*; 420, 3501 ועוד), שאינם שונים בהרבה, לכאורה, מאלה הנהוגים בימינו. אשר לצבת (*tenalies*) רש"י מציין שהיא עשויה ברזל (פסחים נד,א).

ה-*fosoir* שרש"י מרבה להזכירו בפירושו (פעמיים במקרא ותשע-עשרה פעם בתלמוד), הוא מעין את הפירה. גם את להב המחרשה (*coltre*) מזכיר רש"י פעמים רבות, כגון:

כלי גדול העשוי כסכין שבו עושין חריץ של תלם המענה. (שבת קכג,ב)

ובענין אחר: סוג מסויים של זעפרן, *crog orientel*, נהוג היה למכרו בעודו צומת, ולהשאירו בשדה עד שיבשיל (בנא בתרא לחא) מבלי שלקונה תהיה זכות כלשהי על השדה עצמה.

את המונח 'אצטבלאות' (סנהדרין כא,ב) מבאר רש"י כבית גדול שבו מוחזקים הסוסים, ואילו 'אורוות' הוא מגדיר כמחיצות המפרידות בין השורות לכל אורך הבנין.

התלמוד מדבר על 'אבוס שבקרקע', ורש"י מבאר:

קעין שעושין גדר קטן לפני בהמה ונותנין טאכל לפניו ממנו. (שבת קמ,ב)

פיסקה שלמה בתלמוד מוקדשת לנקיונם של בהמות, ורש"י מבאר את המונחים אחד לאחד:

מקדריס: *jestrelie*; **מקדציין:** כדפרשינו, בכלי ששיניו גסות ואינו עושה חבורה... אלמא לא גזר מתוך שאדם בהול, אי שרית ליה קירצוף, עביד קידור, לפי שהטיט מכחיש את הבהמה ומצערה. (פסחים יא,ב)

בין מחלותיהן של בהמות הבית מונה רש"י מספר פעמים *enfondre*, בעברית 'שאחזה דם', והכוונה ככל הנראה למה שקרוי בימינו *fourbure* (209 ועוד), הפרעה הנגרמת עקב אכילת-יתר.

בבארז את הפסוק "אז הלמו עקבי-סוס" יודע רש"י לספר שבמלחמה זאת:

נשתלפו טלפי סוסייהם, שהיה חום הכוכב מרתיה את הטיט והציפורן נשמטה, כמו שמוגין את הרגלים ברותחין והטלפים נשמטים. (שופטים ה,כב)

במקום אחר (שבת ס,א) מוזכרות הנעליים המסומרות שחיילי המכבים נעלו ברגליהם, ורש"י מעיר שהן מסומרות כדרך שנהוג לעשות לסוסים.

נהוג היה להעמיס על הבקר שקי זרעים (ערכין כה,א). השקים נוקבו במספר מקומות; את הבקר הוליכו לאורך תלם המחרשה, והזרעים נתפזרו על-פני השדה. שדה שנזרע ידנית בכמות מסויימת של זרעים, גדול יותר משדה שנזרע על-ידי הבקר באותה כמות זרעים: *cler* (דליל) בלעז.

לבעלי חיים קטנים נהגו לענווד רצועות צוואר לנוי:

כגון כלבים [של] ציידים, וחיות קטנות שנותנין שיר לצוארם לנוי. (שבת נא,ב)

המידה שבה מודדים שטחיהן של שדות הינה, לדברי רש"י, *arpent* (3408, 3447). לגבי הסרת 'הקוצים והברקנים' הוא מציין בשני מקומות בפירושו על המקרא את הפועל *esarter* (3276, 3824) תוך הסבר שמדובר בכריתת יערות ופינוי העצים לצורך בניית ערים.

בפירוש מאת נכדו של רש"י, רבי שמואל בן מאיר (רשב"ם), אנו מוצאים פרטים על אודות מחזור זריעת השדות:

שאלתי לעובדי האדמה ואמרו לי שלעולם כך הוא המנהג שנה אחת חטין ושנה אחת שעורין, כן כל הימים, ואינה צריכה שבייתה. (בבא בתרא נו, ב)
 רש"י עצמו כותב, על החקלאים המדלדלים את אדמתם ועל מחזור הזריעה:
 שלא יקלקל הקרקעות לזרען תמיד, ולא יעבוד ולא יעדור כרמים. (בבא מציעא לט, א)
 בכל שנה נר חציה וזרע חציה... לפי שאין כח בקרקע להיזרע כולה בכל שנה. (מנחות פה, ב)
 בגירסה קדומה יותר של רש"י כתוב, שזריעת כל השדה שנה אחת שנה מתישה את כוחה, וזריעת מחצית השדה לסירוגין מגדילה בסופו של דבר את יכולה.

במסכת נדה (נא, א) מדובר במי ש'מנמר' את שדהו וקוצר רק את השבלים שהבשילו ראשונים, ורש"י מתרגם: *tajed* (2430), כלומר, מנומר בכתמים קצורים בין חלקים שטרם נקצרו.

על אודות השימוש בבהמות בעבודות חקלאיות מעיר רש"י:

...שהיו בוצרים אותה בשוורים ובעגלות, ובעת החרישה חורשים אותה בשוורים. (עירובין ג, ב)
 וצריך להרחיק [מן הכותל] וליתן ארבע אמות לכרם לכל צד לעבודתו כמלא בקר וכליו. (שם צג, א)

בתלמוד נחלקו הדעות על הכלי שמותר להשתמש בו לניקוי הבהמות ביום טוב
estrelier; 866, יש המתירים את השימוש במסרק ברזל:
 במגרת של ברזל ששיניה דקות ואף על גב דעביד חבורה;
 אחרים מתירים רק:

במגרת של עץ ששיניה גסות ואין עושה חבורה. (ביצה כג, א)

לגבי הטיפול בעצי פרי כותב רש"י:

אם תטול ממנו [מן הדקל] רצועה סביב, הוא מתיבש, שלא הנחת דרך לשרף לעלות מן הקרקע למעלה סמקום שנקלף, ואם תקלפנו לארכו ותשייר צדו אחד, יש דרך לשרף לעלות. (חולין קכה, א)

הפיטמא של רמון הוא שומר על פיו והנץ שומר אחר ע"ג הפיטמא, כמו שיש על אגוזים שומר ע"ג שומר... כשנוטעים אילן אין נוטעים אלא יחור, ואם נוטעים רמון כבר נשרה אותה פיטמא, שהיא כעין פרח שבראש התפוחים. (שם קיח, ב)

אין דרך להרכיב אלא מן הרך שגדל אשתקד, שקורין *grafie* [או *greife*]. (3812, יחזקאל יז, כב)
 רש"י מבחין בין הרכבה להברכה:

מבדיל: כופף את הזמורות בארץ, *provinz*;

מרכיב: אילן בחבירו, *enter* (ראש-השנה ט, ב; ראה גם פסחים נה, ב)

מנהג הרועים לגלגל ולהדק את כסותם ולהניחה על כתיפם כאשר הם מוליכים את העדר לכניהם (ירמיה מג, ב); בתלמוד אנו פוגשים בפריטי ציוד המשמשים אותם:

יש לו חמת של עור, *bolzole*, ונותן בה פתו ותולה בצוארו, ועשויה גם להניחה תחת ראשו ולשכב. (סוכה כ,א; 780 ועוד)

לעתים הם נושאים תיק פשוט יותר, *tasche* (500 ועוד).

על מחזור המים בעולם מפתח רש"י הסבר מעניין:

מים שבאוקיינוס בולעים כל מימות שבעולם שנופלין בו ומביאין אותם עד תהום ופולטות אותן. (בכורות ט,א)

עובדי עבודה זרה... שוטים המשתחווים למים, סבורים שיש בהם ממש, לפי שרואין את הים הגדול שכל הנחלים הולכים בו והוא איננו מלא, ואינן יודעין להבין כי אל המקום שהנחלים הולכים שם הם שבים ללכת, שמימי הנהרות ההולכים לתוך הים הם המים עצמם שהלכו כבר, הם נובעים סתחת התהום והולכים למעלה מן הקרקע עד הים וחוזרים ונובעים, לפיכך אין הנהרות פוסקים ואין הים מלא. (קהלת א,א"ז)

לביאור דברי הנביא "כיונה תקנן בעברי פי־פחת" כותב רש"י:

מקום שהמים כורין תחת גידודי שפת הנחל הגבוהים, וכשהנחל מתמעט נמצאת הגומא ריקנית והיונה מקוננת באחת מעברי הגומא, וכשנחל רבה שוטף את הקו והיא נודדת משם. (ירמיה מח,כח)

הוא מציין (מלכים ב ג,כב) שהמים (מימיו של אגס וכד') נראים אדומים כאשר השמש העולה משתקפת בהם.

בהערה אחרת הוא כותב:

קול חלוקי הנחל: *cheilos* (3292), כשהייתם הולכים בין משאבים לשאוב מים, שהעובר עליהם נשמע קולם, הייתם יראים. (שופטים ה"א)

ובנושאי אקלים:

כצנת־שלג ביום קציר: כקור ימי שלג שאדם מתאוה לו בימי קציר, ולא שלג ממש, שהשלג לא טוב הוא בשעת קציר. (משלי כה,ג)

משקל לרות: לכל ארץ לפי כחה, וכן המים לפי המדה לפי מה שהיתה ארץ צריכה להשקותה, יש ארץ נגובה וצריכה הרבה גשמים ויש ארץ שאינה צריכה כליכך. (איוב כח,כה) כשהנהר גדל פעמים שהוא יוצא לשדות שעל אגפיו כעין ניגרים וצינורות קטנים, ואם אינו סותמו מיד, הולך ומרחיב ושוב אינו יכול לסותמו. (סנהדרין ז,א)

על פיסקה בתלמוד הקובעת שאיש לא טבע מעולם בים המלח מבאר רש"י:

מפני שהמים מלוחין, וכח מליחתן מעכבו מלטבוע. (שבת קח,ב)

ואחרון אחרון:

בארץ ישראל: קשה היא [האדמה], ואין יכול לכסות [את הארעים] בלא חרישה. (שבת עג,ב)

את המונח 'שרטון' הוא מתרגם *limon*, בהסבירו:

[הים] מעלה טיט לשפתיו, ומתיבש ונעשה קרקע עולם. (עירובין צט,ב)

התלמוד שולל כל אפשרות ליישר את קרקע רשות הרבים, ורש"י מסביר:

לפי שאי אפשר להחליק רשות הרבים מגבשושית כאילו נלקטו במלקט ורחיטני, *pleine*, והן בשני גווני כלים של עץ, וברזל חד נעוץ בתוכו, ובהן משה פני רוחב הקרש ומחליקה. (שבת צ"א)

ה ע ר ו ת

1) במסכת שבת (קכ"ב) מתואר ה-*forche*: "של ברזל ולו שלש שיניים, ומהפכין בו קש בגורן".

פרק ד המזון

דרכם של עשירים בימי קדם, שהיו מסיבים לסעודתם על-גבי מיטות, היתה ידועה היטב לחכמי התלמוד; אבל רש"י מדגיש שבימיו לא נהגו עוד להסב בדרך זאת, וגם העשירים אוכלים את סעודתם "זקופים ויושבים"¹. (סוכה ב,ב) גם רעיון הסעודה הכפרית הפשוטה ליד פלג מים, כעין פיקניק שלנו, לא היה זר בתקופת רש"י:

כדרך בני אדם שיושבים על המעיין ואוכלין שם לחם, וכשרוצים לשתות, שותים. (תמיד לב,ב) ירקות מסויימים נחשבו למעוררי תיאבון; במנותו בין השאר לוף ושחליים (על-פי התירגום המקובל), רש"י מזכיר גם את ה-*cerfoil* (466). אשר ל-*anet*, הרי זהו לדעת רש"י:

דשיבתא: ירק שנותנין מעט בקדרה למתק בעלמא ולא לאכלו (ברכות לט,א). במקום אחר (פסחים מב,ב) מתרגם רש"י *jenjeure* (זנגויל) ו-*iro* או *crog* (כרכום).

(א) הבישול והסעודה

יש להניח שלצורך חסכון בבישול, שהיה כרוך בהכנות מורכבות, הרבו בימי הביניים להשתמש במאכלים מסויימים מוכנים מראש, אשר שימשו בין השאר כתבלינים. כך מרבה רש"י (שש פעמים בפירושו על התלמוד) להזכיר את ה-*salmuire* (תמיסת מלח), את ה-*letuarie* ('חביצה' עשויה תבלינים כתושים בדבש). אבל ידועים היו גם תבשילים עדינים ומורכבים, כגון בשר ממולא (*emplature*, 'מילית', 679):

כמו שאנו ממלאים הטלאים והתרנגולים בין בשר לעצמות. (פסחים עד,א) רש"י אף משתמש במונח *faricides*² (ממולאים, 3345) ומסביר, שזהו בשר עגל או כבש ממולא בפירורי בשר עם ביצים. תבשיל אחר, ששמו קשה לזיהוי, מבוסס על פירורי לחם מבושלים. הצעתי את ההשערה שזו צורה קדומה של נקניק (*salchich*?, 34 2018). הטיגון בשמן היה נפוץ גם הוא (529, 8631, 1884).

(ב) כלי המטבח

בין כלי המטבח אנו פוגשים ב-*mortier* (מכתש; 293, 563, 579, 4189, 4347) שבו כותשים את הרכיבים, וב-*pilon* (עלי) שלו (990, 4034, 4190). רש"י גם מציע אתימולוגיה למונח הארמי 'אסיתא' (מכתש), הנגזר לדעתו מ'חסירתא', מלשון 'חסר', "שחסרה החקיקה מבפנים", כנראה באשר הוא כלי מסיבי.

הגריל (*gradil*; 576, 676, 899, 3395, או *gradile*; 1922, 1960) שימש לצלייה ישירה על האש, על-גבי גחלים, אבל לעתים הונחה הקדירה על-גבי תלת-רגל (*trepied*; 349, 883, 901, 902) מברזל, אשר שימש גם לצורפים להנחת הכור שלהם (299). להזזת התבשילים על האש השתמשו בוים (*crocs* או *crocins*; 667, 2448, 1126). מוזכר גם *forgon*, מוט מתכת לליבוי האש. נהוג היה לצפות כלי חרס בעופרת (*plomer*; 606, 1187, 1863, 1925, 1947, 2116). לעתים צויידו בידיעות (*anses*; 64, 718, 1936, 2072, 2326) הנקראות 'אזניים'. בשני מקומות (301, 1911) בפירושו על התלמוד מזכיר רש"י את המשפך (*entonedoir*). היה בשימוש גם *wadil*, מין יעה מברזל:

שגופרין בו אפר הכירה, וגם מבדילין בו תאנים המודבקות אז באז (חגיגה כ,א; 1093). ראה גם 125, 419, 2365, 3125, 3208, 3383).

יתכן שהמונח שייך לקבוצת המילים שנגזרו מ-*vas* (כלי). במקום אחר (שמות כז,ג) מונה רש"י את ה-*wadil* בין כלי המשכן, מגרפה לדישון המזבח, והוא מתאר אותו כעין מכסה של סיר ממתכת דקה בתוספת ידית.

נזכיר עוד את ה-*conje* (או *conche*, כנראה מן השורש שממנו נגזרו המלים *conque*, *coquillage* בצרפתית בת-זמננו), שהיא מין שוקת או קערה. על מזבח הנחושת שבמשכן (שמות כז,ד) נאמר שנתנו עליו מכבר, *crible*, כלומר: מעטה רשת מתכתי (3127).

הכוסות לשתיה חייבות להיות בעלות שפה דקה (מלכים א ז,כו). נהוג היה להשתמש ב-*boteile* (בקבוק), אבל בימים ההם זה היה נאד עור קטן (3390). אנו פוגשים גם במטאטא (*escove* או *escobe*, מוזכר שמונה פעמים בתלמוד ופעמיים במקרא) עשוי כפות תמרים ארוכות הנקשרות בקצותיהן העליונים למקל. פרט לטיאטוא הרצפה, נהגו גם לטאטא את השולחן (430) בפיסת בד. עוד נציין שבעלי התוספות (חילין ה,א) כתבו שהגויים השתמשו בסכיני המטבח שלהם הן למחיתות פתילי נרות החלב שלהם, והן להיפוך הבשר על-גבי האסכלת.

(ג) הטמנת חמין

דיונים רבים מוקדשים בתלמוד לדרכים המותרות לשמירת חומם של תבשילים בשבת.

"כבררה שלנו היא של מתכת" (ולא מעץ או מבד), על-פי ביצה כג,ב. במקום אחר (782) מדובר בנפות מאולתרות עשויות בד שק או שיער סוס ארוג: נותנים עליו קמח וכופלים אותו וקושרים בראש הכפל, כעין *buretél* שלנו. (סוכה כ,ב)

(ז) הלחם

מסתבר שטחנות קמח המונועות בכח המים היו שכיחות למדי (בשאמפיין?), יותר מטחנות רוח. לפיכך מסביר רש"י את המונח 'טוחן' כפעולה הנעשית על-ידי המכונה: המים מגלגלין את האופן וטוחן, בעוד האשה רק 'מטחנת': מכינה צרכי טחינה, נותנת [את

הדגן] באפרכסת, וקולטת את הקמח. (כתובות נט, ב)

את השאור החזיקו בצורת גוש שנקרא *maton* (648, 2288).

בפסוק קשה מנבואת הושע (ז, ד) אומר הנביא: "כלם מנאפים כמו תנור בערה מאפה, ישובות מעיר מלוש בצק עדי-חמצתו". בביאורו כותב רש"י:

...שהאופה שובת מלוש בצק עד שהתחמץ, שהוא יכול לאפות.

לפי פירושו משווה איפוא הנביא את האופה, הממתין להחמצת הבצק, לרשע הזומם מעשים רעים וישן שינה מתוקה כשהוא ממתין לשעת ביצועו.

מסתבר שהיהודים נהגו בדרך מיוחדת בהכנת ככרותיהם, בפרט לגבי חלות השבת: לחם זה, כנראה בעל צורה עגולה, נקרא *tortel* (123, 844, 3220; ראה גם 2004). יתכן שזהו מקור צורתן של החלות הקלועות, שיהודי אירופה נוהגים עד היום לאפות לכבוד שבתות וימים טובים. במקום אחד (123) מודגש שהכוונה לעוגה הנאפית על-גבי גחלים וקרום פניה מתקשה, תהליך הנקרא *croster* (124), כלומר יצירת הקרום הפריך.

במספר מקומות (253, 623, 863) מזכיר התלמוד לחם שנלוש פעמים אחדות (*breied*), אחד ממניי המאפה הקרבים כקרבן מנחה, והוא מציין (623) שלחם כזה אינו ממהר להחמיץ.

באשר לתנורים, ניתן להסיק מדברי רש"י (ביצה ז, א) שהתנורים מתקופת התלמוד לא היו עוד בשימוש בימיו:

שתנוריהם קטנים היו, ומדביקין פת בדפנות, ומתוך שהוא מלא מתמעט חללו, ואין מקום לחמיסותו להתפשט, והפת נאפת יפה.

האופים נהגו למכור את פתם על-גבי אצטבאות; המונח 'דף של נחתומים' מוסבר תחילה:

דף של נחתומין: נסר רחב לערוך עליו וללוש את הפת.

אבל רשב"ם (שפירושו ממלא את מקום פירוש סבו על רוב מסכת ב"ב) מוסיף:

ולוי נראה הוא דף שקבוע בכותל ליתן עליו את הפת למכור, כעין שעושין פלטרין שלנו בכותל

בתיהן מבחוץ (בבא בתרא סו, א ד"ה דף)

(ה) הצייד

הדרכים הקדומות ביותר להשגת מזון הן בלי ספק הצייד והדיג.

רש"י מזכיר פעמים רבות את הצייד, ולרוב הכוונה לצייד עופות, כנראה באשר ציד יונקים הופך אותם בדרך כלל פסולים לאכילה.

עם זאת, במקום אחד (ירמיה ה,כו) מוזכרת מלכודת (*piedje*) ללכידת צבי ביער: כאשר הוא מניח את רגלו עליה, המלכודת ננעלת, 'נושכת' את רגלו ולוכדת אותו. רשתות לציד עופות היו נפוצות. על הפסוק (הושע ז,יב) "אפרוש עליהם רשתי, כעוף השמים אורידם" כותב רש"י (פירוש שני) שהרשת נמתחת על מוטות, ובבוא העוף מורידים אותה עליו. בתלמוד (סוכה יג,ב) מתואר התהליך ביתר פירוט: הצייד מסתתר במחבוא ('חריץ' או 'בור', על-פי הגרסאות) מכוסה ענפי ערבה קלועים, עם פתח רחב, אבל הם קשורים מלמעלה בחבל, כדרך שנוהגים להתקין מצודות *joncs* (קנים) לציד דגים קטנים; ואולם, כלים גדולים אלה, כיוון שאינם מיטלטלים, אין בהם אלא שתיים או שלוש לולאות, ואם יטלטלו אותם ייפתח הקשר העליון מאליו, כיוון שאין מכפלת שתחזיק אותו.

אך לעתים קרובות הסתפקו במריחת לוח עץ קטן בדבק (*glud*) והנחתו בראש עמוד עץ (שבת ע"א, פ"א), או שהתקינו מלכודת שרוכים (*laces*; שבת צ"ב, או (משלי א,יז) שפיזרו גרגרי חיטה או קטנית למשוך את הציפורים.

יש גם מלכודות 'פעילות', אם אפשר להתבטא כך: הצייד עצמו חייב להכניס את הציפור לתוך *mestier* (מין תיבה) ואת הצבי לתוך הבית (ביצה כ"ד, א). בסוגיה אחרונה זאת מוזכרים גם מיני מיכלים שנהגו להתקינם בחומות העיר ולגדל בהם עופות. במקום אחר (תהלים קמ"ו) על הצייד למשוך בחוט המפיל את הציפור לתוך המצודה.

ידוע גם הציד בעזרת נץ מאולף (שבת צ"ד, א), הציד ברכיבה על סוס, והציד בעזרת *estalons*, שהם ציפורים שאולפו ללכוד יונים ולהביאם אל אדוניהם (סנהדרין כ"ה, א). את העופות השחוטים נהגו להביא אל השוק בדמות *rest*, שרשרת של עופות המושחלים על-גבי חבל (חולין ד, א).

(ו) הבשר

סוגיות נרחבות בתלמוד מוקדשות לדרך השחיטה המותרת; שחיטה שאינה תואמת את ההלכה הופכת את הנשחט לנבילה, האסורה באכילה.

בין הלכות אלה נזכיר כאן את הדרישה לשסף את גרונה של הבהמה או העוף בסכין חדה מאד, מבלי שהסכין תיתקל במכשול כלשהו עד שהושט והקנה חתוכים שניהם. רש"י עושה כאן (חולין י"ב, ב) שימוש במונח *enmesler* לתיאור פעולת שיסוף שנעצרה או נבלמה באמצע מהלכה (2060). מאחר שרש"י משתמש באותו מונח במסכת שבת (137) לגבי שלהבת שאינה אחידה ונראית כאילו היא מקפצת, אני נוטה לחשוב שהמונח העברי 'סכסך' קשור למושג 'זיגזג' ונגזר מאותו מקור.

באותו עמוד, במסכת חולין, מדמים סכין שחודה אינו חלק למלעניה של שיבולת שעורה (*areste*, 2062), שגם הם מחוספסים למגע (*aspre*, 2063).

באותו פרק מדובר באדם שידע לשחוט ציפור במעופה בחץ מושחז; כדי לוודא שהחיתוך כשר, יש לוודא שפלומת הצוואר הינה *minciède* (2083), כלומר: בעלת חתך חד.

לגבי הלכות שחיטה משתמש רש"י גם בפועל *decharonier* (לרסק, למעוך): אם השחיטה נעשתה בדרך זו, אין בשרה של הבהמה או של הציפור כשר לאכילה. אשר לעופות, רש"י קובע (ביצה יא) שהיונה מטילה כל חודש זוג גוזלים, זכר ונקבה: שהיונים יולדות בריכה בכל חודש וחודש, והן שני גוזלות, זכר ונקיבה, ומפסיקין בתקופת טבת וחזרין ויולדין בניסן.

אברים מסויימים, אם נמצאו נקובים, פוסלים את בשר הבהמה או העוף מאכילה. לענין זה אין מתחשבים אלא בנקב החודר את הקרום לכל עוביו, ולצורך בדיקת הדבר נהוג לנשוף לתוך האבר: אם הנקב מוציא אוויר המסיט את פלומותיה של נוצת עוף (*plume*, 2102), הרי שהחור עובר את כל עובי הקרום (חולין מו, ב ד"ה ה"ג). רש"י מתאר (תרומה כד, א) שתי דרכים להפשטת עור הבהמה; אם העור נדרש כשהוא שלם, להכנת סינרים לנפחים או להכנת כלים לאגירת דבש, מתחילים להפשיטה מן הרגליים, ואם לאו, פותחים את בטנה בסכין מן הצוואר ועד לזנב. לשקילת חתיכות בשר, או ליתר דיוק למדידתם על-פי נפחם, משמש כלי מלא מים ששנתות מסומנות בדופנו:

כדרך הטבחים לשקול בשר במים, שיש להם כלי שיש בו שנתות, ונותנים מים בראשונה, ונותנים בשר במים עד שהמים עולים לרושם השני... וכיונהו כבר שמשקל ליטרא או ב' ליטראות המים עולים ומגיעין לאותו הרושם. (גיטין נג, ב)

במסכת זבחים (ב, ב) מזכיר רש"י דרך צליית בשר הנקראת *charbonedes* (1927, 1942). מדובר כנראה בצלייה מהירה על-גבי גחלים.

לעומת זאת, בפסחים (נו, א) מדובר ב-*arsedure* (661, ראה גם 1557, 3270), בשר 'חרוד', כלומר צלוי היטב או, לדעת בלונדהיים, מתובל מאד ("חרוד את החיך"). להלן (שם פה, א) זן התלמוד באיסור לשבר עצמות קרבן הפסח ומדגיש שמותר ל"חתוך את הבשר סביב" (*encrener*, 690 ועוד) ולקלוף אותו, אבל אין בכך פתרון לגבי ה-*redondel* (691), עצם הירך ('קולית') שהוא מלא מיח ואין תועלת לגרור אותו מבחוץ (ראה גם 2243, 2269).

מאידך, רש"י משתמש במונח זה עצמו, *encrener*, לגבי החריצים שנהגו לחתוך בבשר הפסח "בשניים ושלשה מקומות" (684).

רש"י מרבה לעשות שימוש במונח *sancturud* (המורכב ככל הנראה מ-*sanc*, 'דם', ו-*terud*, 'חפור') לתיאור בשר שותת דם (682 ועוד).

amenestrison, מן הלטינית *administratio*, קיבל משמעות ייחודית של 'מנה שהוגשה' (48 ועוד), ורש"י מדגיש שהכוונה לבשר מבושל (השווה למונח האיטלקי *minestra*, 'מרק'), אולי בגלל ששאר המנות הוגשו במרוכז לשירותם העצמי של

המסובים, ורק הבשר הוגש במנות אישיות.

לוע השור (*guernon*, 440) נחשב לדעתם לחלק הפחות מזין שבו.

אנו פוגשים גם בשומן החזיר (*bacons*; 997, 2059).

כידוע, ההלכה מבחינה בין שני סוגי שומן מן החי, שאחד מהם מותר באכילה והשני – החלב – אסור. השומן המותר נקרא בצרפתית, לדעת רש"י, *entrail* (או *entrcil*, 1298 ועוד), והוא השומן המצוי בעיקר באזור המעיים.

(ז) הצלי

בתלמוד מתואר מיתקן לצלייה בשפוד וקערת איסוף הנוזלים המותקנת תחתיו:

[היא] עשויה כבריחים [כנראה, מעין יתדות חצויות] כעין שלנו, ויש חלל גדול בין בריח לבריח, ונותן השפוד לרוחבו, וכל הטלה נצלה באויר שבין שני בריחים, שאין בשרו נוגע בברזל. (פסחים עה,א)

שפודים שלנו אינן תלויין אלא שוכבות [אני משער שכוונתו ששפודיהם מונחים על-גבי עמודים ואינם תלויים מן התקרה], ופעמים שמרים זנב השפוד ונמצא התחתון עליון ופעמים שמשפילו ונמצא חברו עליון הלכך בין שהכבד לצד הראש ובין שהוא לצד הזנב אסור. (חולין קיא,א)

בהמשך, בעמוד הבא, מזכיר רש"י את כלי הקיבול לשומן הנוטף בשעת הצליה:

שנותנים כלי לקבל השומן כדרך שאנו עושים לאוויזים. (פסחים עה,ב, ד"ה בי דוגי)

המונח 'טיגון' מופיע שלוש פעמים בפירוש רש"י לתלמוד, ותמיד בצורת ה'פעול' שלו: *frit* המבטא הן את ההוה והן את העבר. מודגש שהטיגון הוא בשמן (529, 1368, 1684).

(ח) הדגים

המונח 'ביבר' מופיע פעמים רבות בתלמוד, ואינו אלא תעתיק מן הלטינית *vituarium*. הגדרתו, כפי שרש"י מביא אותה (867), נראית ככוללת שני דברים שונים:

ביברים של דגים: הן בריכות של מים שקורין *witier*;

ביברים של חיה: קרפיות מוקפים גדר סביב, וכונסים לתוכם חיות הבר וילדות ומגדלות שם.

(ביצה כג,ב)

מצודות לדייג הותקנו תוך שימוש בחוט ארוך המצוייד בווי מתכת במרחקים קצובים.

בין המקומות הרבים שבהם משתמש רש"י בפירושו למקרא במונח *fossed* או *fosse* (תעלה), מספר ניכר (למשל מלכים ב יח,יז) מתייחס למאגרי דגים.

במקום אחר נדון דיג החכה, שבו נלכד הדג:

חכה שקורים *aim*, שהדג בולעו ומהדקו, והכלי אינו זז ממקומו. (119)

כלי דיג משוכלל יותר, *aimdor* (3949) מאפשר ללכוד – או לשמור – מספר דגים בעת ובעונה אחת.

באיוב (נל) מוזכר דיג ימי שבו משתמש הדייג בתחבולות ללכידת דגים גדולים, הנמכרים לאחר מכן לסוחרים.

הדג נחשב כנראה בימי רש"י למאכל יקר, שכן הוא מציין כעובדה בלתי-צפויה:

דגים היו במקומם בזול יותר מן הבשר. (חולין פד,א)

(ט) פירות וירקות

בדברו על אנשים אמידים היכולים להרשות לעצמם להגיש פירות שלא בעונתם, מביא רש"י כדוגמה את הדובדבנים בחורף (*cerises*; 1334) ואת השסק בקיץ (*nesples*; 1335).

רש"י מכיר את ה-*coçons*, חרקים זעירים המצויים בתוך פולים ועדשים (חולין יג,א). מונח המופיע לעתים קרובות לגבי עניינים שונים הוא *gland* (ברבים: *glanz*; פירות האלון).

במקום אחר מרחיב רש"י את הדיבור על חמיצותם של הפירות:

לקיחא דמירא: *egrot*, טעם הפרי עומד בו, שלא הוציאו ממנו כלום, ואף על פי שהחלש סאליו

ונתקלקל טעמו - מוציא (דם) [מיץ] שכחו בקרב. (בפסחים עה,א)

(י) היין ושאר המשקאות

כידוע, מקובל לטעון שרש"י היה כורם. אני מרשה לעצמי לפקפק בכך, אבל ברור שכמי שחי במחוז שאמפיין, בתקופה שבה לקחו היהודים חלק ברוב עיסוקיהם של הסובבים אותם, מלאכת גידול הכרם וייצור היין לא היו זרים לו. לפיכך, רבים הדימויים בפירושו של רש"י המשתמשים במושגים ממקצוע זה. למשל, כאשר הוא מסביר את תכונת קליפת עץ התמר לצמוח במעגלים סביב גזע העץ, הוא מדמה את הדבר במלים:

כעין *wedile* של גפנים (546, 627).

רש"י מזכיר גם את ה-*treile* (בצרפתית בת-זמננו: *treille*) העשויה בתנאים מסויימים להוות חלק מן הסכך שיש לכסות בו את סוכת החג:

נופר ענבים: שאוספן בכלי אחד שבעה ימים או שמנה ימים שידחקו ויתבשלו. (653 ועוד, 3889)

בטרם הובאו אל המכבש, נהגו להניח את הענבים בערימה שבעה או שמונה ימים בתוך מיכל מיוחד כדי להשלים את הבשלתם תחת לחץ (בכורות לא,ב).

במקום אחד דן רש"י בערימות הענבים האלה, שמניחים אותם 'להתחמם' ('להבחיל' במונחי זמננו) כדי שיהיו נוחים לתת את ינם. את הבחלתם הוא מתאר כך:

זובב: היין רוחש ונע ויוצא למעלה, *fromsier* (1115, 1721, 4282) או *fromsier*. (יבמות צז,ב)

ה-*redorte* היא רשת ('עקל'), עשויה ככל הנראה ענפי עץ, המחזיקה את הזיתים או את הענבים במקומם תחת קורת המכבש.

ה-*meit* (597), 'עדשים של גת', הוא החלק בגת שבו עורמים את הענבים.

רש"י מתאר בפרוטרוט את תהליך ייצור היין:

גת הוא שעוצרים בה החרצנים, ובדורות הראשונים היו דורכים בו ולא לגיגית. וגרונתי הוא סל שהוא תלוי לפני קילוח הצנור מן הגת, והיין נופל לתוכו מן הגת ומסתנן ויורד לבור שהוא עשוי תחתיו שהיין זב בתוכו. ובמקומותינו אין בור, אך כלי נתון תחת הצנור, והוא הבור. והלכה כרב הונא דאמר משהתחיל לימשך נעשה יין נסך. ואין הדבר אמור אלא במקום שדורכים בגת, שהוא תחילת ביאתו לתורת יין, אבל במקומנו משנדרכך בגיגית שם יין עליו לפי מנהג אבותינו. (ש"ת רש"י, נ"ח)

שטוענין את הענבים בעיגולי הגת, שלא היו עוצרין אותן בגלגל כמו שלנו, אלא טוענין אותן בקורות כבדיון, והני דגת קרי עיגולין, שהיו דפין עבין עשויין כעיגולין. (שבת יח, א) לעתים קרובות מוזכרת העריבה (אצל רש"י *meit*, ברבים *meiz*, או לפי הכתיב של בלונדהיים *maiz, maiz*); במקום אחד (610) הכוונה לעריבה ללישת הבצק, ובדרך כלל היא החלק בגת שבו שופכים את הענבים (597 ועוד).

רש"י מרבה להזכיר את ההבדל בין היין שהוא רגיל בו בצרפת והיין הנדון בתלמוד, שהיה מרוכז הרבה יותר, ולא היה ראוי לשתייה אלא אם נמזג במים (ברכות נב).

ה-*cuvee* (322 ועוד) היא גיגית שבה מתסיסים את השכר. לעומת זאת, 'יקב' אינו גיגית אלא בריכה שהיין נשפך לתוכה בצאתו מן המכבש (במדבר יח, כז). רש"י מתרגמו *fosez* (834).

להעברת היין מן הגת אל המרתף נהגו להשתמש ב"סל גדול" הנקרא *coledoir* או *coledoire* (1275, 835).

פרט ציורי המופיע בפירושו של רש"י הוא שירם של הבוצרים:

שצועקים עושי מלאכה כבדה בקול רם לזרז זה את זה להתחזק, ודורכי גתות רגילים בה. (ירמיה כה, ל)

היין, שנשמר בתוך כדי חרס, אוחסן במרתפים; את הכדים, שהיו גדולים למדי, סידרו בשורות בקומות אחדות, כד על כד (עירובים קא, א; פסחים ח, ב). את כלי החרס ציפו לפעמים בשכבת חומר על בסיס עופרת (2116 ועוד) שהפכה אותם "חלקים ונאים".

בנדה (ג, ב) מדובר בשברי חביות (=כדים) המונחים על הארץ. אין להן שוליים, אבל השענתן על אחת האזניים מאפשרת לעשות בהן שימוש ככלי קיבול. אנו מוצאים שם תופעה מעניינת: רש"י מתאר את הנסרים שלהן; הוא ראה בהן איפוא כלי עץ, אף על פי שהתלמוד מדבר על כלי חרס.

לניקוי היקב השתמשו באגודה של כפות תמרים שיצרה מעין מטאטא (בצרפתית של ימי הביניים *escoves* או *escobes*, מילה המופיעה בצורותיה השונות פעמיים בפירוש על המקרא ושמונה פעמים בפירוש על התלמוד).

רש"י מזכיר גם את משקה התמד, המיוצר על ידי יציקת מים על החרצנים והזג והתססתם:

לכשהחמיץ, שנגמרה תסיסתו - הוי כיון. (עירובין כז,ב)

באותו עמוד, בהקשר לפסוק (ירמיה לא,כט) "ותקהינה שניו", הוא מסביר ש-*egrum* (לפי בלונדהיים: *aigrum*) או *egror*, חמיצותם של החרצנים, עוברת גם אל המים שבהם הושרו (522 ועוד).

התלמוד דן גם בתערובות של יין עם מיץ תמרים או עם דבש, ושם מסתפק רש"י בתרגום *poison* (61 ועוד), 'שיקוי', כלומר משקה. אין כל סימן לכך שהוא זיהה כאן משקה מסויים.

מסתבר שנהגו להכין משקה גם מדילול שמרי היין במים (שבת קלט,ב), ולסננו כדי להסיר ממנו את הקרום הנוצר על-פניו, *jeines* (458). מעט לפני כן (שם קלז,ב) מדובר בבד מתוח שבו מכסים את הכלי (המסוננת, *estende*, 453). במקום אחר בתלמוד הוא מתרגם משקה זה *bufet* (2023, מנחות פו,א ד"ה ושל שמרים, בהערות 'שיטה מקובצת' שבשולי הדף).

אנו מוצאים בתלמוד הד למישתאות פרועים (אסתר א,ח) שבהם אולצו המסובים לערות אל קרבם כמויות אדירות של יין.

ואולם, המנהג היה ככל הנראה להרבות בשתייה לפני הסעודה ולאחריה, אבל היין שבתוך המזון בא:

לשרות אכילה שבמעיו הוא בא, ולא היו רגילין לשתות בתוך הסעודה אלא מעט, לשרות (ברכות מ,ב).

רש"י משווה את השימושים במים וביין:

רפואתו לא שכחא: שהרי שאר משקים ראויים לכך, ויש שמים קילור בשאר משקים, ושתייתו

שכחה, שרוב שתיית מים הם, שאין אדם שותה יין לכל צמאיו כי אם לסעודתו. (שבת עח,א)

בחולין (סז,א) מדבר התלמוד על שכר תמרים שבו מצויים לעתים תולעים.

לעתים נהגו לשתות בגביעים בעלי שתי פיות (שבת סב,ב) או בכוסות יקרות מזכוכית

לבנה (ברכות כח,א; שם לא,א) שרש"י מזכיר את שמם הערבי (ערקיאן), וכן

ב-*madrins* או *madrernes*, מין כוסות ארוכות ודקות עשויות עץ משויש [דמוי שיש]

(1166, 1972). הם קושטו לפעמים בציורים, *pomels* (3115, ובעיקר 4312).

(יא) עוגות

בין דברי המאפה אנו מוצאים את ה'סופגנים', מאפה או ביסקויט,

רקיק שנותנין בתנור, וטחין תחתיו אליה. (רש"י, שבת עח,ב)

את ה'כעכים':

ארוכין וקצרין [=צרים] ואין נושכין זה מזה. (פסחים מח,ב)

אולי זהו מין קרואסון, שרש"י מתרגם במילה שבלונדהיים נואש מפענוחה (649), ואני

הצעתי, על-פי דמיון הצורה, *quille*; וכן את ה-*eschaled* (חלוט ברותחין, 622).

פעמים אחדות מוזכר בתלמוד לחם מאיכות ירודה (*seondier*, מן הלטינית *secundarius*, 'סוג ב'; 545, 1192, 1274, 2375), לביאור המונח הארמי 'פת קיבר' הנגזר גם הוא מן הלטינית *cibarius*.

בפרשת הגבעונים (יהושע ט) שהופיעו בפני בני ישראל כמי שבאים מארץ רחוקה, אנו קוראים (פסוק ה) שהם נטלו עמם לחמים *arsez*, או לפי גירסאות אחרות *tosts* ('שרופים, קלויים'; 3270).

בספר ויקרא מדובר בקלי, ורש"י מבאר את המילה במונח צרפתי (*graneis*?) שקשה לזהותו בוודאות; אין ספק שהוא נגזר מ'גרעין', אבל בהעדר זיהוי קשה לקבוע מה ביקש הפרשן להבהיר לנו.

מוגשים כקינוח סעודה גם גרגירי קלי בליווי:

פת שנלושה עם תבלין כעין *oublies*, אפיפיות מלוחות. (ברכות מא, ב; 46)

gloon היה כלי עץ מעוקם בקצהו (341, 1976) שבו ניתן היה לאחוז בחפצים, אך המונח משמש גם (2007) לכלי מעין תבנית לאפיפיות:

כעין מחבת שלנו, והקופן בתוכו באמצעות כלפי פנים, ומצוייר תוכו גומות גומות, וכשהבצק מונח בתוכו נכנס הבצק בגומות, ודומה כמין תפוחי הברתים, *glanz* הגדילים באלונים שקורים (*cheone*. מנחות סג, א)

כתבי היד כוללים כאן איור, תופעה נדירה מאד אצל רש"י. אני משער שבשני המקומות האחרים שבהם מופיעה מילה זאת, הכוונה למין אטב עץ (מעין אטבי הכביסה שלנו) המשמש לאחוז יחדיו עמודי נייר או חלקי רכב.

(יב) הדבש

המונח 'דבש' ייצג למעשה את כל הממתקים:

יש דבש שהוא גדל בקנים... מוצאים הדבש ומשליכים העץ. (שיר השירים ה, א)

על קנה הסוכר כותב רש"י:

דבש קנים גדל בארץ ישראל...

והנה הלך דבש: שהיה נוטף מן הקנים... ובלשון ישמעאל קורין לאותו דבש, סוכרא בלעז. מפי ר'

נתן הישמעאלי. (שמואל א יד, כה"ז)

דרכי גידול הדבורים והכנת דבשן היו ידועות היטב בצרפת של ימי הביניים. תעיד על כך הפיסקה המפורטת בפירוש רשב"ם, שבה מתוארת הכנת נחילי הדבורים

לצורך כוורת חדשה:

שכן דרך הכוורת, בתחלת ימות הקיץ יוצא מן הכוורת נחיל של דבורים ילדות, שילדו האמהות, ויושבים על ענף האילן, ומביא כוורת חדשה ומכניסן לתוכו, וכן לסוף ט' או י' ימים יוצא נחיל של דבורים אחר, ומביא כוורת אחרת ריקנית ומכניסן לתוכו, וכן השלישי, וקורין לו *tercel*, ויש שעושים עד ז' וח' פעמים, במלכות יוון, ובמלכות זו רובן עושים ג' פעמים. (בבא בתרא פ, א)

...הילכך, די בגי' נחילים ראשונים, שהם חשובים, ומסרס, כלומר, מכאן ואילך יגרום להם המוכר

שיסתרסו מאליהם ולא יעשו עוד פירות, כדי שיהו טרודים ועסוקים לעשות דבש, וכל זמן שעושים דבש אין עושים ולדות... שכן דרך הכוורת לאחר שיצאו כל הנחילים עושה דבש... לוקחין את הדבש והוא עשוי חלות חלות, ויש בו י' חלות או עשרים או בצד ז', משעוה ודבש מעורבים יחד, והמוכר חלות כוורתו ולא מכר את הכוורת, רוצה הוא להכניסה בימות הגשמים להצניעה לשנה הבאה לעשות פירות, והילכך, מסתמא שיר ב' חלות להתפרנס בהן הדבורים בימות הגשמים. (שם)

לאיסוף הדבש מן הכוורת משמש בעברית המונח 'רדייה' המשמש גם להוצאת הפת מן התנור:

שהדבש עשוי על ידי חלות שעוה מדובקות בדופני הכלי בכל צדדיו מדופן אל דופן, כמדת עוגל הכלי. (שופטים יד, ט)

(יג) גבינות

רש"י מתאר את ייצור הגבינות:

עושה כמין כלי גמי ונותן הקפוי בתוכו, ומי החלב, שהן נסיובי, נוטפים, *jonchieres* בלעז. (שבת צה, א; 338, 1561)?

תהליכי ייצור הגבינה משמשים גם כדימוי בסוגיית הכנת 'עיגולי דבילה' (זבחים עג, א) שהם תאנים מיובשות וקצוצות הנמעכות בתוך כלי עגול עד שמתקבל גוש עגול, כדרך שמעצבים את הגבינה המוכנה לאכילה:
עיגול: שם כלי, הוא עגול, ודורסים בו קציעות ונדבקות או באו ונעשות עיגול כעין גבינה.

(יד) השמן

התלמוד מזכיר נוזל המופק מן הזיתים ואינו שמן רגיל, ורש"י מסביר:

המוחל הוא כמין מים וזב מן הזיתים, ושלשה מינים יש בו: כשטוענן מתחילה במטען להתחמם ולהתבשל מאיליהן מוחל זב מהן, והוא צלול כמים, ולאחר שעמדו ימים ודחקו זה את זה חוזר מוחל לזוב מהן, והוא קרוב להיות כשמן, ולאחר שעצרן להוציא שמן בבית הבד ומשתהה התפוח של גפת בעקלים שהוא אגוד בהן בבית הבד - חוזר מוחל זוב מהן. (שבת קמ"ב, ב) במקומות אחדים מבאר רש"י את 'פציעת' הזיתים כדי לרכך ולהעביר את מרירותן לפני הכנסתן למכבש, במונח הצרפתי *blecier* (188 ועד) שפירושו לחבוט, לטפוח.

(טו) הבירה

שכר המדי: שמטילים לתוכו מי שעורים, כגון שכר שלנו, לפי שבאותם הימים אין נוהגים לעשות שכר אלא מתמרים, ובמדי עושים שכר ממי שעורים כעין אותם שלנו, קרי ליה שכר המדי (פסחים ס"ב, ב) ורש"י מוסיף את המונח הצרפתי *bracier* (שבת קל"ג, ב) 'לבשל בירה'; (457). ידוע היה ה'תמד', (*bufet*; 642, 2023), כי יינם היה טוב ולא היה מחמיץ, ואת החומץ היו מכינים מן התמד.

תמד: לפי שהיין היה טוב ואינו מחמיץ, וסתם חומץ שלהם מן תמד היה בא... שנותנים מים בחרצנים והוא מחמיץ ומרתיח לאחר זמן כיון התוסס, והיינו תמד, ולית ביה אלא קיוהא דפירא. (פסחים טב,ב)
 כאשר יוצקים נוזל מכלי לכלי, הטיפות הנוטפות מן הכלי בסוף הפעולה נקראות *breis agotedors* ('שמרים נוטפים', 460).

(טז) המלח

רש"י מתאר בריכות אידוי להפקת מלח:

מבשלות המלח: שעושים חריצים, ומי הים יוצאים לתוכם ונשרפים מחום השמש ונעשים מלח. (יהושע יא,ח)

תיאור דומה אנו מוצאים גם בתלמוד:

שעושים נגרים על שפת הים להמשיך מים לבריכות רחבות העשויות לכך, וכשנתמלאו סותם החריצים, והשמש שורף את המים שמלוחים הם, ונעשים מלח. (שבת סו,ב)

ה ע ר ו ת

- 1) כלומר, למעשה, כפי שאנו יושבים לאכול.
- 2) אבל יתכן שיש לקרוא *pastele* (פסטידאן, 681).
- 3) ב'תוספות' (ברכות יט,א) מזכירים *conservation* (שימור) חוסם של התבשילים בתוך חצץ.
- 4) לא מצאתי את המונח במילוני הצרפתית העתיקה. יתכן שהוא נגזר מ-*bure* (אריג גס).
- 5) בניגוד למנהגו להזכיר את שם הפועל ולא את נטיותיו.
- 6) התיאור המפורט שרש"י מוסיף לביאורו מרמז על כך שהוא ראה את התהליך כנוהג קיים.
- 7) מונח זה משמש במקום אחר לתיאור מצודות הקנים שבהן משתמשים הדייגים.

ברק ה המקצועות

בדונו על ערכן היחסי של מלאכות שונות כותב רש"י:

שאם היה נוקב מרגליות שעבודתה נוחה לעשות ושכרו מרובה, אם אומר לו טול כך וכך ותבטל היום ממלאכה אינו פוחת משכרו אלא דבר מועט שהרי נוחה ואין בה טורח, ואי מלאכה קשה היא כמו נגר אם אומר לו אתה נוטל עכשיו שלשה זוזים^א טול אז והבטל היום מאותה מלאכה ועשה מלאכה קלה זו, נוח לו להבטל וליטול זוז. (בכורות כט,ב)

במקום אחר מתאר רש"י מין מחסן או מאגר סחורות:

הפיק: מערכה גדולה, שעורכין ומושיבין להקצותן לסחורה שקורין *tas*, בין של בגדים, בין של צמר, בין של חגבים ובשר מלוח. (שבת נא)
המאזניים היו כמובן בשימוש, אבל יש סימנים לכך שאיטליה עלתה על צרפת בנושא זה, שכן רש"י משתמש במונח האיטלקי *estadera* ומתאר אותה כמאזניים גדולות בנויה מעץ, לשקילת צמר, דונג או נחושת; ולהלן:

הערסה הוא עץ ארוך, שהקנה שקורין *jasse* (או *chasse*), והלשון תחוב בו, והשלשלות קבועות בקנה, וכולן העץ ארוך מעמידן, שהוא *fleiel*, ששתי כפות המאזנים תלויות בשתי ראשיו. (שבת ס,א)

באותו דף הוא מתאר דרך אחרת לתצוגת סחורה:

קולב: הוא כמין עמוד רחב מלמטה ודק מלמעלה, ומיטלטל, והחנוני מעמידו לפני הלון חנותו, ומסמרין תחובין בו, ותולין בהן אבנטים ורצועות לסכור.

רש"י מתאר גם שיטה לפירסום מקצועו של פועל המבקש תעסוקה:

בקיסם שבאזנו: קיסם ארוך ושוה כעין סרגלא שמשטטין בה ספרים, שקורין *wize*, ובו משוין את הנסרים כדרך נגרים שלנו משוים בנטיית קו. ולי נראה שכל השנויין כאן אינו אלא שנותנין אותו בני האומנות עליהן בצאתם לשוק, כדי שיכירו מאיז אומנות הוא ושכרוהו למלאכה. (שבת יא,ב)

פועלים המתלמדים (שוליות) נקראים *joindrez* (1280).

אחד מפרטי לבושם של פועלים מתואר על-ידי פרשנו כאמצעי לבטיחות בעבודה:

חגור כמין פסיקיא: איז כרוך, אומנים שרוצים לעשות מלאכה נאה חגורין עצמן שלא יהו נגררין בבגדיהם. (מנחות כט,א)

מחברו של הפירוש (המיוחס בטעות לרש"י) על מסכת נזיר מתאר את מנהגו של הרוכל:

מחזר על העיירות בפרקמטיה שלו, והולך ומכריו ומונה: יש לי מחטים וכוסות וקערות. (נזיר כא,א)

על מלאכתם של טובעי המטבעות:

מכים שלשה על הטס ואחת על הסדן, להחליק הקורנס שלא יבקע הטס שהוא דק, ובעלי מטבע במקומו ראיתי עושין כן. (שבת קג,א)

באותו עמוד מתוארת מלאכתו של אורג סלי הנצרים:

לאחר שהסיד נצרים של שתי, עושה באריגת ערב נצר אחד סלמטה ואחד ממעלה, והן קרויים בתים, והם עונבים את השתי כדרך רכיבתו ועומד האריג, ובית אחד אין מתקיים. (שם)

בבית המקדש נהגו להטיל מוטות ברזל שחוממו מראש, בצרפתית *masses*, אל המים שהכהן הגדול נדרש לטבול בהם, כדי להפיג צינתם. (יומא לד,ב)

על אונקליות, כלומר, קרסי מתכת, מבאר רש"י:

מסמרים שראשיהן כפופין למעלה, *crocs*. (פסחים סד,א)

Pal (עירובין לד,ב) הינו חלק בסיסי של גדר עץ, לאחר שנתלש מן הארץ. על הפסוק (יחזקאל מ,ג): "ופתיל פשתים בידו" מבאר רש"י: למדידת קרקע אין יפה מחבל פשתים.

על חבלים וחוטני קשירה הוא מסביר, שלצורך מדידה די בעיבוד גס של הסיבים: החבלים והמשיחות: *linoel* שעושין למדוד, וקולעין מן הנוצה כמו שנתלשה, ואינו טווי. (שבת סד,א)

את ערכו של השקל מפרט רש"י וכותב:

משקלו ד' זהובים, שהם חצי אונקיה למשקל הישר של קולוניא (*Cologne*)... (שמות כא,לב) במקום אחר הוא כותב: המנה הוא ליטרא שבו שוקלים את הכסף במשקל קולוניא. דרך הסוחרים לצור משקולת של עופרת כדי שלא תפחת, לפי שהמתכת נשחקת תמיד, ונפחת סאליו. (שבת עט,א)

כלי עבודה אחרים, שחוטבי עצים נזקקים להם, מוזכרים במשנה הקובעת: אין מבקעים עצים [ביום טוב]... לא בקרדום ולא במגרה ולא במגל אלא בקופיץ. על הגרזן ('קרדום') כותב רש"י:

סתם קרדום עשוי כמין כלי אומנות שעושין בו אוכפות וסרגות, שקורין *aize*, ויש שעשוי כעין כלי האומן שקורין *besagud* שראשו הקצר דומה לקרדומות שלנו, וראשו השני דומה לכלי אומני אוכפות וסרגות הסוסיים. (ביצה לא,א)

המונח 'משור' מתורגם *sige* ומתואר:

כעין סכין מלאה פגיונות, וממהר לקוץ בו עצים, וכלי אומן הוא. (שם)

לגבי המגל מציע רש"י שני תרגומים, *doledoire* ו-*sarpe*. ה-*fossoir* (מין מכוש) מופיע פעמיים בפירושו למקרא ותשע-עשרה פעמים בפירושו לתלמוד. להלן מתאר רש"י, בהקשר למונח 'פישוח', את גיזום עצי הפרי:

esenbrajier, כשמסעף בידו ענפים מעץ גדול, כמו "ויפשחני" (איכה ג) - עשה לי גדר בסעיפות בענפי עצי היער סביבות דרכי, כדי שלא אצא, כדרך שעושין בני היערים שקורין *pleinier* [משורש *plessis* בצרפתית בת-זמננו, שהוא מרחב מוגדר ומיוער]. (ביצה לג,ב)

במסכת שבת מתאר רש"י תהליך למיון פירות:

בקנון: כלי עץ שעושים כעין צינור רחב מלאחריו וקצר מלפניו, ובעלי מטבע⁴ עושים אותו, והבורר בו קטנית נותן קטנית במקום הרחב ומנענעו, והקטנית מפני שהוא סגלגל מתגלגל ויורד דרך פיו הקצר, והפסולת נשאר בכלי. (שבת עד, א)

להלן נדונה גם שיטת תצוגת הראווה של הסחורה:

מי שיש לו למכור צובר מכולן ונותן לפני חלונו להראות שיש לו למכור מכולן, וניחא ליה שיהו מחוברין יחד, דאידי דזוטרי כל חד וחד הרוח מפזרתו. (שבת עו, ב)

השימוש בסוכות מכירה מתואר במקום אחר:

תריסין: דלתות החלונות של חנויות, שסוגרין בהן החלונות בלילה, ומסלקין אותם ביום ונותנין אותן לפניהם, ושוטחין עליהן תבלין למכור לרבים. (ביצה י, א)

אגב דיון על תשלום חלקי של חוב, רש"י מסביר:

איכא לוקח דניחא ליה לפרוע לבעל חוב דמיקל באזי, שנוטל אזים שבורים וחסרים שאין דרך סוחרים סקפידין בכך. (ערכין כא, ב)

על "ארבע מאות שקל כסף עובר לסוחר", שאברהם שילם לעפרון החתי תמורת רכישת מערת המכפלה, כותב רש"י:

נטל ממנו שקלים גדולים, *centeniers* המתקבלים בשקל בכל מקום. (בראשית כג, טז)

על האסימונים, מטבעות שאין עליהן ציור וכיתוב, כותב רש"י ששםם *fladon* (סו, 533; בצרפתית בת-זמננו: *flan*).

בתחום מלאכת הצורפים מסביר רש"י (תהלים יבז) שאת הכסף מזקקים בכורים שלתוכם מכניסים עפר מאיכות מעולה ('בעליל לארץ'). פירוש אחר, שרש"י מזכירו ודוחה אותו, מבאר את 'עליל' מלשון 'עלי', כלומר הכור עצמו שבו מתיכים את הכסף והזהב, אבל רש"י שולל פירוש זה בקבעו ש'עלי' אינו כלי קיבול אלא המוט שבו כותשים, בלע"ז *pilon*.

בסוגיה אחרת מבחין רש"י בין חריתת שקע לחריתת תבליט:

חק תוכות של אותיות וצידיהן, והאותיות בולטות, אינו כתב, לפי שלא צייר את האותיות אלא חקק סביבותיהם והעץ נשאר כמו שהיה, בדפוס האותיות. מאליו... רשםא: חותם המטבע, שקורין *coins*... חק ירכותיהן של אותיות, דחיינו, הן ממש, שישקע הכתב, אז היא כתיבה... לא היה כתבו של ציץ שוקע אלא בולט, כצורות של דינרי זהב... ודינרי זהב תוכות הוא... כשהוא מכה בקורנס חותם המטבע על הדינר תוכות וסביבות צורת החותם, שהיא שוקעת והם מלאים דוחקים את תוכו וסביבות צורת הדינר, וכנגד שקיעת רשם החותם אין הדוגר של זהב נדחק, ומאליה הצורה עומדת... (גיטין כ, א)

ישעיה (א, כב) אומר: "כספך היה לסיגים", ורש"י מסביר:

שהיו עושים מעות נחושת ומצפים אותן בכסף להונות בהן.

באחת הסוגיות נדונה עיסקה שנכרתה בין שלושה צדדים בנוכחות שלושתם, ורש"י מבאר:

...לפי שהדבר נהוג הוא בין הסוחרים והחנונים, תקנו את הדבר לקנות באמירה במעמד שלשתן.
(בבא בתרא קמ"א)

כידוע, היהודים הרבו לעסוק, בתקופות שונות ובגלויות שונות, במקצוע הקצבות, ומכרו בשר גם לשאינם יהודים, כי הדבר הקל על בעיות כשרותו של הבשר. באחת מתשובותיו מרחיב רש"י את הדיבור על מחלוקת בין הרבנים בדבר כשרותה של בהמה שלא נבדקה מיד לאחר שחיטתה. בדחותו את דברי האוסרים הוא כותב:

...ואל יוסיף מורנו על הטריפות, דאייאפשר לקבל, דאם כן לא נאכל בשר עולמית, כי רוב פעמים נהגו פה הטבחים לדקור סכין בחלב הבהמה להוציא הריאת, ואין בו למחות, אם לא שנתן כל דמי הבהמה, כי אומרים שאם לא כן לא היו יכולים למכרה לגוים. (ש"ת ס)
את המונח 'הגרמה', המגדיר את אחד הדברים הפוסלים את השחיטה, הוא קושר למונח 'גרם' שפירושו הטייה, כי חיתוך הסכין מחליק תוך כדי העמקה ונוצרת בליטה כלפי מעלה [החתך אינו אחיד, הסכין חודרת לתוך הבשר ואינה יכולה להעמיק כי העור הצטבר והתקשה במקום החיתוך].

רש"י מזכיר את ה-*merciere* ומתאר מקצוע זה:

תגרי כל דבר להשתכר בו, כגון כלים קטנים מחטין ומסריקות ולולבין [המשמשים כמטאטאים].
(סוכה ל"א)

בדיון על מקרה של נדבת ידו של אינו-יהודי, שאין חשש שיבוא לראות בעיניו מה נעשה בנדבתו, רש"י מסביר:

שסותר היה ומחזר בעירות. (ערכין ו, ב)

איזהו המקצוע הנחות ביותר? התשובה, שאינה כה מפתיעה כפי שהיא נראית במבט ראשון, היא: מלמד תינוקות. שכן בעלי ה'תוספות', תלמידיו של רש"י, קובעים, אגב דברי המשנה הדנה בבעל שאינו מכלכל את אשתו:

באוטר איני זן ואיני מפרנס: מכאן מוכיח רבינו אליהו [בן יהודה מפרנס, מחכמי צרפת בסאה ח"ג] שחייב אדם להשכיר עצמו ללמד תינוקות או לעשות מלאכה אחרת כדי לזון את אשתו.
(כתובות סג"א)

שיטות ריפוי, השייכות לכאורה למסורת של מרפאים עממיים, מוזכרות בתלמוד לגבי הגנת העין וריפוייה:

שכן דרך מלחשים לרקס קודם הלחש... לא נאסר אלא בלשון הקודש, אבל בלעז לא. (סנהדרין קא"א)

על ריחיים (במקרה זה, ריחיים של פילפלים) מסתפק רש"י לציין שהם "כמו שלנו" (ביצה כג"א).

נוסף לשמו הלועזי של כלי-העבודה: *doloire* *doledoire* בצרפתית בת-זמננו, שהוא מין גרזן, *serre* (או *sigre*, מונח מאוחר יותר), כלומר משור, מוסיף רש"י גם תיאור קצר:

מגידה: סכין מלא פגימות וחותר מהר כעין שיש לעושי מסריקות. (ערכין כג"ב)

בשמואל א (יב,כא) נדונה תחזוקתם של כלי ברזל, שבני ישראל נזקקו להביאם לצורך זה אל הפלשתים, בהעדר ציוד מתאים. המקרא מזכיר את ה'פצירה', *lime* (מונח שצורתו העכשווית זהה לצורתו בצרפתית קדומה, למרבה הפלא, ורש"י מתארה:

שיש לה הפצר פיות², כלומר, פיות וחיודים הרבה, והיתה להם לחדד המחרשות והאתים.

בשמואל ב (יב,כא), על 'חריצי הברזל' שבהם עינה דוד את בני עמון, מבאר רש"י:

חריצים: הוא מורג חרוץ, מלא חריצים, כמין פצירה פים, *lime*.

גם בעמוס (א,ג) אנו פוגשים את ה-*lime* (חסר בדרמסטטר-בלונדהיים) בהקשר לעינויים, אבל גם ככלי לדישת שלפים.

גם ההלחמה וציפוי הבדיל מוזכרים בתלמוד:

אין מתיכין אותן [כלי קודש שנשחקו] כמו שעושין למדות מנוקבות שמתיכין אותן סביבות הנקב

ונסתם הנקב. (זבחים פה,א)

על אזנו של כלי:

אזין: *anse*, כמו שעושין לקופה ולנפה. (חיליו כה,א יעוד)

את המונח הארמי 'סקרתא' הוא מבאר:

צבע אדום שצובעים בו תריסים. (מגילה יח,ב)

הרי שהתריסים לא נצבעו בימיו בירוק, כפי שנהוג לתארם בספרות הצרפתית:

מאידך, ייצורם של תריסי עץ מתואר:

איזמל של רחיטני: *pleine* של אומני תריסים, שנותנים האיזמל לתוך בין שני עצים העשויים

לכד, ולאחר מלאכתו נוטנו ומצניעו. (שבת נח,ב) תיאור דומה מצוי במקום אחר (צז,א) באותה

ססכת)

אבל על הפסוק (ירמיה כב,יד) 'משוח בששר' המתאר דירה יוקרתית, מסביר רש"י:

aliniant an sinople, כלומר, מקושט בקווים ירוקים.

עיבוד המתכות

עיבוד המתכת נדון בהרחבה במקומות שונים ברש"י.

ראשית, רש"י מתרגם (שם קב,ב) את המונחים 'סדן, קורנס': *martel, enclume*.

במקום אחר מתואר חיסום הפלדה:

כשכלי מתכת חם ונותן לתוכו צונן, מחזקים את הכלי, וזו היא גמר מלאכת הצורפים, שרתחת

האור מפעפעתו וקרוב להישבר, והמים מצרפים. פעפועין, *solder*. (שם מא,ב)

את הכרובים והמנורה שבמשכן חייבים היו לעשות מקשה אחת, ורש"י מסביר:

שלא תעשם בפני עצמם ותחברם בראשי הכפורת לאחר עשייתם, כמעשה צורפים שקורים

soldes, אלא הטל זהב הרבה בתחלת עשיית הכפורת, וחכה בפטיש ובקורנס באמצע, וראשיו

בוכטים למעלה, וצייר הכרובים בבליטת קצותיו סקשה: *batdiz*. (שמות כה,יח)

שלא יעשנה [את מנורת הזהב] חוליות, ולא יעשה קנייה ונרותיה איברים ואחר-כך

יזכיקם, כדרך הצורפים שקורים *solder*, אלא כולה באה מחתיכה אחת, ומקיש בקורנס וחתך

בכלי האומנות, ומפריד הקנים אילך ואילך. (שם לא)

הוא הדין באשר לים הנחושת של מקדש שלמה:

הכל מוצק יחד, לא שחבר לו את הפקעים אחר יציקתם עלידי מסמרות או עלידי דבק שקורים

soldedure. (מלכים א ז, כד)

ולהלן על המלים "מעשה מורד":

מורודים כמין רידוד טס דק, ואין בולטים בעבים ולא חקוקים בשיקוע... *soldedure*. (שם כט)

כאשר התלמוד מבקש להלל פעולות היגייניות מסויימות ומדמה אותן לחישול

הפלדה, הוא כותב:

כאססמא לפרזלא: *acier* (ואולי יש לגרוס כאן *aacier*, 'להפוך לפלדה'), שמועיל לברזל. (ברכות

סב, ב)

קשה לקבוע באיזה טיפול בברזל מדובר כאן.

החלודה (*redoile*) מוזכרת לעתים קרובות ברש"י, למשל:

רקביבות: *redoile*, חלודה התוקפת כלי ברזל שאין משתמשין בו. (יומא לח, ב)

ה-*tenpeilon* (מונח שמקורו לוט בערפל) הינו מסמר שראשו כפוף:

מסמר כמין כלבוס, *tenpeilon*, ששני ראשיו חדין וכפופין, ונועץ שני ראשיו בעץ. (שבת ס, ב)

את השימוש בתריז עץ, *coirn*, להידוק להב רופף בכת שלו, מסביר רש"י:

עייל שופתא בקופינא דמרא: שופתא הוא יתד קטן שתוחבין בתוך בית יד של מרא [את חפירה]

בהיותו בנקב הברזל, להדקו שלא יצא... קופינא הוא חור שבראש המר. (שם קב, ב)

בדברו על שרשרות (שמות כהיד) מבחין רש"י בין שני מינים: של בורות מים, העשויות

"נקבים וכפלים", ושל כלים קטעים כגון *encensiers* (*encensoirs* בצרפתית

עכשווית, מחתות להקטרת קטורת), העשויות צמות של חוטים.

ביחזקאל (כז, יט) מדבר הנביא על 'ברזל עשות', ורש"י מתרגם *masses* ומסביר:

"פרזלא הינדואה [ברזל הודי]".

מתכת מצופה זהב מתוארת על-ידו:

חרש של ברזל נוסכו מברזל או מנחושת, ואחר-כך הצורף מרקעו בטסי זהב ומצפהו מלמעלה.

(ישעיה ט, יט)

על תיאור בניית מקדש שלמה מזכיר רש"י את ה-*pomels* (כותרות) העשויות נחושת

tresjeted, כלומר, יצוקות.

אחת המלים שרש"י מרבה לעשות בה שימוש כביאורו (עשרים ושתיים פעם בתלמוד,

חמש פעמים במקרא) היא *cheville*, המתאר קודם כל את עצם הקרסול (מן הלטינית

clavicula, 'מפתח זעיר'), ובנוסף לכך את התריז המשמש לחיבור חלקים זה לזה או

לאטימת חור במגעול, בעמוד, בחלקי נגרות ואפילו במחרשות.

התלמוד (עירובין קא, ב) מדכר על "שערי גינה" ורש"י מבאר שיש להם מנעולים:

גבוהים עשרה ורחבים ארבעה [טפחים].

בעמוד הקודם (קא, א) הוא מזכיר את ה-*reiles*:

בריחים המחברים אותה...

שהם מוטות אופקיים לנעילת דלת. באותה סוגיא מתואר מנעול פרימיטיבי:

מנעול של עץ שעושים עניים בפתחיהם, וראשיהם רחבים, *seredure* (*serure*), מנעול בצרפתית בת־זמנו. (עירובין קא,ב)

בביצה (נגב) מדובר בעץ קשה במיוחד המשמש להכנת ידיות לקרדומים ול־ספל, שרש״י מתרגמו: *doledoire*.

גם את ה־*fossoire* מרבה רש״י להזכיר (תשע־עשרה פעם בתלמוד, פעמיים במקרא). זו מין טוריה. ה־*doledoire*, קורנס גדול, מרבה גם הוא להופיע (שלוש פעמים במקרא, אחת־עשרה בתלמוד), "כמין פטיש גדול מברזל לצורך בניה בברזל". על המונח 'נתר' מסביר רש״י:

מין אדמה רכה כגון אדמה שלנו הנקראת *creide* [גיר], והיו חקקים אותה ועושים כלים, ואם יפול בו חומץ ממסמסו ונשחת. (משלי כה,כ)

בשבת (ע"ב) קובע התלמוד ששיעור הזפת והגפרית שהמעביר אותה מרשות לרשות חייב עליה היא 'כדי לעשות נקב קטן', ורש״י מסביר:

כלי שנותנין בו כסף חי, סותם פיו בזפת או בגפרית, ונוקב בתוך הסתימה נקב דק להוציא בו [את הכספית].

כאשר עובדים עם סיד יש לנעול נעלי עץ (קבקים), כי הסיד שורף את העור. (שבת סו,א)

את תהליך זיקוק הזהב אנו פוגשים אגב פירוש ציורי:

בזקים מלח על־גבי הכבש בשביל שלא יחליקו... כמראה הבזק, *estencele* (ניצוץ, *étincelle* בצרפתית עכשווית), וגון אש להם, כגון אש היוצאת מבין החרסים שסזקקים זהב בכור בתוכו, והאש שיוצאת משם צבועה בגוונים. (יחזקאל א,יד)

על ייצור חוטי זהב בתהליך משיכה:

זהב שחוט: משוד, שהוא רך, ומושכין אותו, כעין שעושין צורפי נחושת וזטין שעושין מהן מחטין. (חילין לב,ב)

שיטת הסיפון לשאיבת נוזלים היתה ידועה לקדמונינו, ובוודאי לרש״י:

מֵעֵלֵין יין מחבית לחבית על ידי שני קנים החתוכים באלכסון, ומניח ראשין המשופעים זה כנגד זה, ונותן אחד מן הקנים בחבית ומוצץ בפיו בראש הקנה האחר טעט מן היין אליו, ומסלק משם והיין יוצא כולו מאליו. (עירובין קד,א)

תנוחתם של עובדים שונים מוזכרת בהקשר לדרך שבה על הכהן לבחון נגעים: כדי לראות נגע בבית השחי, על הנבדק לעמוד כאדם החופר באדמה באת; במבושים, כאדם המוסק זיתים:

האיש נראה כעודר בבית השחי, וכמוסק זיתים בבית הערוה... אחר שנשרו מן האילן ומלקטן על הארץ. והאשה נראית לכהן בנגעה כאורגת בבית השחי... (נדה סז,א)

על העדרה של הנחושת בפירוט כלי המקדש כותב רש״י:

ולפי פשוטו נראה לי מה שלא אמר נחשת, לפי שהנחשת בזול, ואינו ראוי וכדאי והגון להביא נחשת באוצרות בית ה'. (דה"י ב ה,א)

כלי חרס, כלי כסף

מעניינים דבריו של רש"י על אודות שיפוץ כלי חרס שבורים:

חבית שבורה, שמדבקין שבריה בשרף של עץ שקורין *sap* [אשוח] שעושין הימנו זפת וקורין אותו *réline*, וריחו דומה לריח לבונה... ומדבקין בו קערות חרס הנשברים, כך אמר לי רבי שמואל המכונה חסיד מן ברבשט"א. (ביצה לג,ב)

על דבורה הנביאה, היושבת תחת תומר בין הרמה ובין בית-אל' כותב רש"י:

תמרים היו לה ביריחו וכרמים ברמה וזיתים בבקעת בית אל, שהוא מקום שמן ועפר חיור בהר אפרים... אומר אני שמוכרים אותו [את העפר] ליוצרי חרס. (שופטים ד,ה)

פעמים אחדות מזכיר רש"י את המונח *neel* (1261, 2076, 3149) ואת הפועל *neeler* (117, 3116) בהקשר לקישוט מתכות בעזרת חומצות.

כאשר מדובר בספר משלי (י"ג), בזיקוק הכסף והזהב, רש"י מסביר שלצורך זיקוק הכסף בכור שבו הושם אפר - שנועד ככל הנראה לבלוע את הסיגים -, ולזיקוק הזהב בקדירה שבורה, או אולי סדוקה, המעבירה את המים ועוצרת את גרגרי הזהב. על הטיפול בכלי כסף:

גדתקו: כמין עפר שגדל בחבית של יין וקורין לו *alume*, והוא עיקר תיקון כלפי כסף, וגורר אותו, שכסף רך והוא ממחך. (שבת נ,א)

חוקרים העירו על כך שיש כאן כנראה החלפה בין האלום לחומצת היין, הדומים זה לזה.

בפסחים (לג,ב) מוזכרים כלים ירוקים, ורש"י מבאר:

עשוין מקרקע שחפרים ממנה צרף, *alume* בלעז, והוא עץ ובלוע לעולם... בית חרוסת: כלי שנותנין בו חומץ, וכל דבר שיש לו קיהוי, ורגילין ליתן בו קמח ועשוי לטבל בו בשר כל ימות השנה, והקמח מתחמץ מחמת הקיהוי... (ראה גם פסחים מ,ב)

המונח *lime* מיוחד בכך, שצורתו לא נשתנתה עד היום. רש"י מזכיר כלי זה פעמים רבות (חמש פעמים בפירושו למקרא, שלוש פעמים בתלמוד). מלאכת השיוף נקראת *gratuisier* (2075) וישנו גם שם הפעולה *gratuisie* (1456).

כאשר זיקקו נחושת עטפו אותה האומנים בסינר שלהם, שנועד לקלוט את נסורת הנחושת:

ושל עור היא, ותמיד היא חמה... (חולין נז,ב)

באותה מסכת (כה,ב) מופיעה רשימת כלי מתכת הנחשבים בלתי-גמורים: מקצתם זקוקים עדיין לליטוש, מקצתם - לכיור (רש"י מסביר: "לנוי"), מקצתם - לשיוף (מונח המשמש בדרך כלל, לדברי רש"י, לכלי זהב וכסף), ומקצתם לצריבה או ליישור בפטיש ("שיש בו פחיתות ופושטן בקורנס").

אדריכלות

מדברי רש"י על מלכים ב (יב, יג) אנו מתרשמים שקיימת היררכיה מסויימת בין האדריכלים:

...ולבונים: הם הארדכלים חרשי האבן, שחבריהם עושים על פיהם ראשי האומנות... ולגודרים: לבוני החומה, תלמידי הארדכלים.

כמובן, אין לטעות במשמעות המונח 'אדריכל', שמקורו בלתי-ידוע, ויש גורסים 'ארדכל', שנתקבל בעברית מודרנית במשמעות 'ארכיטקט', אבל יש להניח שמשמעותו המקורית היתה מעין 'מנהל עבודה'.

פיסקה מעניינת קשורה לכותרות העמודים. רש"י מעיר שגובה הכותרות לפי פסוק זה הוא חמש אמות (קרוב לשלושה מטרים), ופסוק אחר מעריך אותן לשלש אמות, והוא מסביר:

שתי האמות התחתונות של כותרות היו שוות לעמוד, שלא היו בהן צורה, ושלש העליונות היו עודפות לחוץ ומוקפות צורה... כמין לולבים של דקל היו מוקפות... והעמוד תחוב בכותרת שתי אמות, השבכות שהיה להם דומות כמין כיפה שקורין *coiffe*. (מלכים א ז, טז-יז)
רש"י מתאר את תהליך עיבוד הזכוכית:

כשהוא עושה אותו יש לו שפופרת ונופח לתוכה, וכן נשמע מפי האומנין. יש להם תקנה: להתכן ולחזור ולעשות מהם כלי. (סנהדרין צא, א)
בעירובין (קא, א) מדובר כנראה במין קשת נצחון (שמעלים אותה באש), והתלמוד מתיר לבנותו בשבת מלמעלה למטה, אבל לא מלמטה למעלה, כי אז יהיה בכך משום מלאכת בנין:

אסור לתת התחתונים תחלה לצדדין ברבוע, כדרך שעושין לפני השרים, ולסדר עליונים למעלה, דחינו כעין בנין.

לעתים קרובות למדי משתמש רש"י במונח *perche*, הן במשמעותו הפשוטה - מוט ארוך, והן במשמעות של נס, מין אות התכנסות הנראה ממרחקים (שבע פעמים במקרא, פעמיים בתלמוד).

כתיבה, ספרים

על מה נהגו לכתוב? בימי רש"י נהגו להשתמש בפפירוס ובקלף. הנייר, המיוצר מפסולת בגדים, היה ידוע אך לא נעשה בו שימוש שוטף. לפיכך רש"י מביא במספר מקומות (גיטין יט, ב; פסחים מב, ב; שבת עח, א, ועט, ב) שהמונח 'נייר' משמעו הן פפירוס והן נייר:

סתם נייר: של עשבים הוא (גיטין סם); וקולן של סופרים... נייר עשוי מעשבים על ידי דבק שקורין *glud*. (פסחים סם)

ההבדל העיקרי בין הקלף לנייר הוא המחיר. השאלה הנדונה היא, מהי כמות הקלף והנייר שהעברתה מרשות לרשות (בשבת) מחייבת עונש. לגבי נייר, די בפסיסה זעירה, שכן ניתן להשתמש בו לצרכים שונים; אשר לקלף, שיעורו הוא 'כדי לכתוב פרשה קטנה'. על כך רש"י מסביר:

קלף, איידי דמיו יקרים, לא עבדי מיניה קשרי מוכסי^א אלא תפילין ומזוזות... (שבת עח, ב)
 אם מחירו של הקלף היה יקר כל-כך, מדוע נעשה בו שימוש?
 נייד מחוק: שוב אינו ראוי לכתוב. (שבת עח, ב)

לא כן הקלף:

שיהא הקלף מתוקן בעפצים בשעת עיבודו, שעושים אותו שחור, ושוב אין אדם עושה בו מחק וחוזר וכותב עליו, מפני שהוא ניכר, וקלפי הפרסיים אינם מעובדים בעפצים שקורין *gales*, ואדם יכול למחוק כתבו, ומניח חתימת העדים, וכותב. למעלה ממון הרבה. (גיטין יא, א)
 אשר לחיתוכו של הקלף, רש"י כותב:

שניכר ביה מתיחת הקלף סביב סביב כל הגט, שלא היה בו קלף אלא זה, לא למעלה ולא למטה, שניכר סביבות הקלף שחור ועב, שלא נגע שם תער הגלבים, שדרך עושי קלפים שקושרים אבנים סביב למתוח הקלף ומתחילים לתקנו בסמוד. (גיטין פח, א)
 גם פנקסים של לוחיות שעווה היו בשימוש, אבל רק לצורך רישומים שוטפים וחולפים:

על שני לוחי פנקס: פנקס של חנוונים, כעין אותן של גלחים [ס"א: סוחרים], שיש להם לוחים הרבה חקוקין וטוחין בשעוה. (שבת קד, ב)
 ופינקס: כעין אותן של גלחים [גם כאן יש גורסים: סוחרים, ואולי יש לראות בכך עקבות הצנזורה הנוצרים] שחוקקים עליהן בעט. (גיטין כ, א)
 פנקס: לוחין שכותבין בהן הגלחים. (נידה ל, ב)

על פפירוס וקלף היו כותבים בדיו. כיצד היו מייצרים את הדיו? בדרך כלל על יסוד עופצים, שהם כדורים טפיליים הצומחים בין השאר על עצי אלון, והם בשימוש גם בתהליך עיבוד הקלף. הם מוזכרים כחומר גלם להכנת דיו:

של מילה: עץ שגדילין בו מילין, והם עפצים, ובלעז *gales*. (עירובין ג, א)
 סימן להרים, מילין: עפצין, *gales*, אבל שאר אילנות שבהרים אין יפין. (פסחים נג, א)
 פרט לעופצים, הדיו הכיל גם שרף (שבת כג, א) שרש"י מתרגמו *gome*. התלמוד קובע שהטוב שבשרפים הוא שרף עצי הקטף:

prunel של יער, כו שאנו עושים משל שרף. (שם)

דרוש רכיב שלישי, פיח שחור שיש ללוש אותו לתוך התערובת:

מצאתי בתשובת^א הגאונים^ב שמעשנים כלי זכוכית בעשן שמן זית עד שמשחיר, וגורר השחרורית ונותן בה שמן גימעא ומגבל בו, ומייבשו בחמה, וממחה אותו לתוך הדיו. (שם, וראה גם שבת

קד, ב)

אבל ישנם מיני דיו אחרים:

במשקין: כמו מי תותים, שמשחירין. (שבת קד, ב)
אפשר להכין דיו גם מנחושת גפריתית, בצרפתית *adrement* (מן הלטינית *ater*, 'שחור',
ראה נדה יט, א, גיטין יט, א, שבת קד, ב); יתרונה של דיו זו הוא שאי-אפשר למחוק אותה:

קנקנתום רישומו ניכר מאד. (עירובים יג, א)

גם מיני דיו בעלי צבעים שונים מוזכרים בתלמוד:

כוחלא: צבע כחול שהוא כמראה *l'azur*, לא ירוק ולא שחור. (חולין מז, ב)

סקרתא: צבע אדום שקורין *minie*. (גיטין יט, א)

ובמקום אחר: צבע אדום שצובעין בה תריסין. (שבת קד, ב)

וכן דיו זהובה: סמא, *orpiment = auri pigmentum*. (גיטין ושב, ס)

ידועה היתה גם הכתיבה בעופרת, כלומר, צורה פרימיטיבית של כתיבה בעיפרון.
רש"י קובע שאסור לכתוב (בשבתות ובימים טובים) אפילו בעופרת, בהסבירו:

בעופרת, ומשחיר כשהוא משפף עופרת על הקלף. (שבת קד, ב)

רש"י הכיר גם את החומר המאפשר לחדש כתובים שנמחקו, כדי לחשוף כתב-סתר או
כדי לחדש כתב שלא ניתן עוד לקרוא בו:

במיא דנרא: צבע שקורין *fuell*, ומעבירים מי הצבע עליו, ופולט אותיות שבלע, ונראות. (גיטין
יט, ב)

מהו בעצם *fuell* זה? לדעת בלונדהיים הכוונה למין חזזית, אבל ר' נתן ב"ר יחיאל
מרומי (במילונו 'ספר ערוך') סבור שזו קליפתו של הרימון.

כיצד התנהל תהליך הכתיבה?

תחילה, שירטטו שורות. רש"י כותב:

אלא דעביד כי הימנק: *pointor* של ברזל של סופרים, שיש לו שני ראשים וראשו אחד מפוצל.
(סוכה לב, א)

הגמרא עוסקת כאן בתיאור הלולב של חג הסוכות, אבל לצורך זה היא מזכירה כלי
שקצהו מחולק לשני חודים, כך שניתן לשרטט בו שני קווים מקבילים שעליהם היו
כותבים. רש"י מתאר את הכלי המקביל, שהיה בשימוש בימיו.

על פעולת הכתיבה עצמה אין בידינו תיאור מפורט אלא לגבי הכתיבה בחרט על-גבי
מתכת או שעווה. על הכתוב "ויצר אותו בחרט" כותב רש"י, אחרי שהוא מביא ביאור
ראשון שאינו מענייננו כאן:

לשון צורה, בחרט: כלי אומנות הצורפים שחורצים וחורטים בו צורות בזהב כעט סופר החורט
אותיות בלוחות ופנקסים, כמו (ישעיה ח, א) "כתוב עליו בחרט אנוש", וזהו שתירגם אונקלוס
'וצר יתיה ביזפא, שיזפא הוא כלי אומנות שחורצים בו בזהב אותיות ושקדים,¹¹ שקורין *neel*

(בצרפתית בת-זמננו: *nielle*), ומזייפים על-ידו חותמות. (שמות לב, ד)

ולהלן (טו) מתרגם רש"י 'חרות': *enteilier*¹²

אשר לכתובה בקולמוס, יש בידינו רק תיאור מעורפל למדי:

הכוחלת חייבת משום כותבת: שמוליכה מכחול סביב העין, כאדם המוליך קולמוס סביב האות.¹³

(שבת צד,ב)

רש"י מבאר את דברי התלמוד על המונח 'כתב כותי':

ליבונאה: אותיות גדולות, כעין אותן שכותבין בקמיעות ומזוזות. (סנהדרין כא,ב)
על סימון קיצורים הוא כותב:

נוטריקון: שעשה סימן נקודה עליה, לומר שלהבין בה תיבה שלימה כתבה. (שבת קד,ב)

רש"י כותב גם על התגים המעטרים אותיות מסויימות (שם קג,ב). אשר לאיורים:

כתב המהלך תחת הצורה ותחת הדיוקנאות: כגון בני אדם המציירים בכותל חיות משונות או דיוקנות של בני אדם של מעשים, כגון מלחמת דוד וגלית, וכותבין תחתיה זו צורת חיה פלונית, וזו דיוקנית פלוני ופלונית. (שם קמט,ב)

על-אודות צורתם של ספרים מזהיר אותנו רש"י, שבימיו כבר נהוגה הכתיבה ב'קונטרסים', דפים הכתובים פנים ואחור וכרוכים כמו הספרים בימינו:
כל ספרים שלהם עשויים כמגילה. (שבת ה,ב)

כל הספרים העשויים בימי הראשונים עשויין בגלילה כספר תורה שלנו. (עירובין צז,ב)
הלוחות: לא ידעתי מה הן, ויש מפרשין הן העשויין לספרים שלנו שאינן עשויין בגליון. (מגילה לב,א)

נראה איפוא שלוחות אלה היו לוחות עץ שביניהם קשורים דפי הקונטרס הכרוכים, ובדרך כלל צופו בעור.
בהקשר להכנת עורות כותב רש"י:

פירודא דאושכפי: *glud*, והרצענים מדבקין בו את העור כשמתחלק לשתים, או מדבקין שתי עורות יחד לעשותן עבה, ודרכן לתת בה קמח של שיפון. (פסחים מב,ב)
באותה משנה נדון האיסור להשתמש בימי הפסח ב'זומן של צבעים' שהוא צבע אדום המשמש לצביעת עורות, בצרפתית *parche*.

ומה בדבר הקריאה בספרים? כידוע, בימי הביניים החורף היה חורף, והקיץ היה קיץ; האדם לא ידע לשנות את האקלים כרצונו, אפילו בתוך ביתו. וכמו כן, ביום שרר אור, ובלילה חושך, ורוב בני האדם עלו על משכבם ברדת הלילה וקמו עם שחר. ואולם, לרשות המתמידים עמדו אמצעים מסויימים להעלאת אור, ובפרט לצורך קריאה ועיון בספרי התורה. בדבריו של רש"י על מנורת המשכן אנו מוצאים תיאור של אמצעים אלה להאיר את הלילה, ומותר להניח – הן לאור סגנון הדברים והן באשר א' ברלינר לא מצא מקור תלמודי כלשהו לדבריו של רש"י – שכך נהגו הבריות בצרפת במאה האחת-עשרה. ואלה דבריו:

מלקחיה: כמין צבת שמושך בה את הפתילה לכל צד שרצה; מחתתיה: כמין כף קטנה ושוליה פשוטים ולא סגלסלים, ואין לה מחיצה לפנים אלא מצדיה, וחיתה בה את דשן הנרות כשמיטבין; נרתיה: *loces*, שנותנים בהן השמן והפתילות. (במדבר ד,ט)
מאידיך, רש"י מתאר דרך קריאה מיוחדת במינה: היד, העוקבת אחר הנקרא להקלת התמקדות המבט, נעה בהתאם לנעימת טעמי המקרא:

טעמי תורה: נגינות טעמי מקרא של תורה נביאים וכתובים, בין בניקוד שבספר בין בהגהת קול ובצלצול נעימות הנגינה של פשטא ודרגא ושופר מהפד,¹⁴ מוליך ידו לפי טעם הנגינה, ראיתי בקוראים הבאים מארץ ישראל. (ברכות סב,א)

מנהג זה נהוג עד היום בקוראים הבאים מתימן ומגלויות נוספות. פרט מענין נוסף מופיע באקראי, אגב הסברו של רש"י על צורת העגלות שבהן השתמשו במדבר להובלת קרשי המשכן ולהקמתו:

לא היו מקורות מלמטה, אלא יתדות היו, וריוח ביניהן כעין אותן שלנו העשויות להביא עצים, ולי נראה פירושו דאטבי כמו אטבא דספרי האמור במנחות (לב,א), והוא *gloom* שמבקע מקל אחד בראשו ונושך בו דפי הקונטרס. (שבת צח,ב)

מי שביקש להדק דפים בסדר מסויים היה משתמש איפוא באטב, מעין אטבי הכביסה שלנו, אלא שאטב זה לא היה מצוייד בקפיץ.

לא אדון כאן במסחר בספרים, שכמעט ולא היה קיים בימי רש"י, משתי סיבות: ראשית, עד להמצאת הדפוס היה מספרם של הספרים המוצעים למכירה כמעט אפסי. היהודים, 'עם הספר', היו להוטים אחר כתבי-יד, כדי להרחיב את ידיעתם בתורה. ואולם, גם המשכילים והעשירים שבהם ראו כברכה יוצאת מן הכלל את הבעלות על ספרים אחדים, והחזקת עשרות ספרים נחשבה לדבר שלא נשמע כמוהו (לפיכך, שריפת עשרים וארבע עגלות מלאות ספרי תלמוד בפריס בימי המלך לואי התשיעי היתה קץ התרבות היהודית הפורחת שאיפיינה את צרפת מזה מאתיים שנה). סיבה שניה לאקראיותו של המסחר בספרים היתה, שבדרך כלל לא עברו הספרים מיד ליד בדרך. זאת אלא בדרך של מתנה (מאת המחבר או מאת איש חסדו העשיר אשר תמך בו ומימן את הפצת כתביו), של ירושה או של החלפה. מי שרצה להחזיק אצלו עותק של ספר מסויים שכר לו סופר להעתקתו, או הזמין עותק אצל המחבר, או העתיקו במו ידיו.

מכאן ברור שהשגת חומר כתוב לא היתה מן הדברים הקלים. יאמר לשבחם של אבותינו שלמרות כל המכשולים הם לא חסכו כל מאמץ לקנות דעת וללמוד תורה, ושום יגיעה או הוצאה כספית לא היה בה כדי להרתיעם מלהרחיב את ידיעותיהם. מרשימה איפוא במיוחד ידיעתם הנרחבת של רש"י ובני דורו לא רק בתורה וביהדות, אלא גם במקצועות רבים ושונים. רש"י עצמו ידע לשונות רבות; פרט לצרפתית ולגרמנית, שבהן שלט בשלמות, היו לו ידיעות יסודיות בסלאבית, בערבית, ביוונית ובלטינית. בחשבון מוכיח רש"י התמצאות טובה, אף על פי שאידיעת רישום המספרים על-פי סדר עשרוני הנהוג בימינו הקשתה על הסבריו המורכבים (למשל בעירובין כג, ובפסחים מה,ב). הוא היה בקיא באסטרונומיה (עירובים נא, בדיבור 'זהו פני צפון'), בפיסיקה (שבת קח,א, שם הוא מסביר מדוע אין אדם טובע בים המלח), בכימיה (שבת נב, בדיבור 'חוץ מכלי כסף בקרתקוף'), בגיאוגרפיה וכמובן ברפואה, ובפרט באנטומיה (למשל חולין מו,א על אודות מיקומו של הכבד, מה,ב על מבנה עמוד השדרה).

על הצמא לדעת ועל נטייתו לחתור בכל ענין לידיעה מעמיקה יעיד המעשה המובא על המחלוקת בין רבותיו של רש"י בדבר מאכל שבושל שלא כדין ביום טוב, בשאלה אם מותר לאכול לאחר מכן:

גם עתה בא אלי מכתב מגרמיי"ש שבא לשם אדם גדול זקן ויושב בישיבה מן רומא, ושמו רבי קלונימוס, ובקי בכל התלמוד, והורה כן ונחלק עליהן. (ביצה כד, ב)

מתברר לנו איפוא שלמרות כל הקשיים פרחו חיי רוח תוססים ולוהטים אצל יהודי אירופה המערבית בימי הביניים, הן על-ידי מסורת שבעל-פה והן הודות לספריהם האהובים והיקרים מפז, שלא היה להם 'שוק' אבל רבו מאד המעוניינים בהם, יותר לאין ערוך מאשר בעולם הנוצרי שסבב אותם. אין ראייה יותר מכרעת לדבר זה מכתביו של רבי שלמה מטרויש, אשר הגיעו במהירות מדהימה, בתקופה שבה יחסים וסחר בינלאומיים כמעט ולא היו קיימים, אל ארבע כנפות תבל; כתבי היד שבהם הועתקו פירושו הפכו עד מהרה לאוצרה היקר ביותר של יהדות העולם, עד אשר הומצא הדפוס, לפני כחמש מאות שנה, ואיפשר העתקה נוחה, מהירה ובמספרים גדולים, בפרט בשתי מדינות שבהן נעשה לראשונה שימוש בהמצאה זו להדפסה בעברית: איטליה וספרד, ואחד הספרים הראשונים שראו אור בשיטה זו היה פירושו של רש"י על התורה.

ה ע ר ו ת

- 1) ז'ז: מטבע של מחצית השקל (3.585 גרם כסף בקירוב).
- 2) שקוע: למעלה בין עיניו (בכורות מג, ב), כלומר (ככל הנראה) בעל להב חד.
- 3) המונחים 'אוכפות וסרגות' נראים חזרה מוטעית על מלים אלה החוזרות בסוף המשפט.
- 4) אינני יודע מה הקשר בין טובעי המטבעות ושיטה זו; אולי נחשבו הטובעים לאומנים דייקניים, וגם הם נזקקו למדידות מדוייקות.
- 5) רש"י מסביר בדרך זו את המונח 'הפצירה פיס'; לדעתו, 'פיס' הוא רבים של 'פה'.
- 6) מונח זה כה קשה לפיענוח, עד שהתנ"ך הנוצרי מירושלים הניחו בלתי-מתורגם. שאר התרגומים גוזרים אותו מלשון ירידה, אבל ברור מתוך דבריו שרש"י גזר אותו מלשון רידוד.
- 7) תערובת פירות ותבלינים המוגשת בליל הסדר.
- 8) יש לך אדם שנותן המכס לראש הנהר במקום אחד, או מוחל לו במתנה, והוא מוסר לו חותם להראות למוכס שמחל לו המכס, ודרכו לכתוב בו שתי אותיות, והן גדולות משתי אותיות שלנו; קשר של מוכסים לא בעי גליון לבית אחיזה, שאוחזו כולו בכפו פשוט, ורואהו' (שבת עט, א"ב). הוכחה לכך שתיאור זה מתייחס לנוהל שהיה מקובל בימי רש"י ניתן למצוא בכך, שהמונח *corans*, רצים אשר קישרו בין תחנות המכס השונות, מופיע לא רק בכתב-יד, אלא במהדורה המודפסת הראשונה של התלמוד (סונצינו).
- 9) קובץ פסקי הלכה בשאלות שהובאו בפניהם.
- 10) חכמי ישראל ומכריעי ההלכה, בדרך כלל בבליים, מן המאה השביעית עד המאה האחת-עשרה, בקירוב.
- 11) מסתבר שהכוונה לצורות מסוגננות שהרבו לעשות בהן שימוש לצרכי קישוט וכדומה.

- (12) בדרך כלל מביא רש"י את שם הפועל ואינו מתייחס בתירגומו להטיותיו השונות.
- (13) מדובר איפוא באות שכבר נכתבה, ולא נותר אלא לעבור עליה בקולמוס.
- (14) שמותיהם של שלושה מטעמי המקרא.

פרק ו טכניקות של חיי היומיום

התאורה

רש"י מתאר מיכל זכוכית גדול הנקרא בלעז *lanpe*, או לעתים *lanterne* (שבת כג, א; מד, א) או *masses* (שם קנד, ב), באשר עיקרו עשוי גוש זכוכית. אבל על-פי רוב מדובר בנרות חרס, בלעז *croisol* (135 ועוד):¹

הנרות שלהם של חרס הן, ומכוסין, ועושים לו נקב בצדו כסויו להכניס לו הפתילה - והוא הפת, ולמעלה בכיסויו יש נקב קטן וגם חלל יש למעלה מן הכסוי וממלאו שמן, והוא נכנס דרך הנקב מעט מעט. (שבת כג, ב)

הוא גם מתאר את איכות אורם של הנרות:

אור הנר נמשך ומאריך בטקומו, ואינו דולק בקפיצות אלא נח במקום אחד. (פסחים ת, א) אשר לנר עצמו (וכלי שבו שמים את השמן והפתילה), רש"י מתרגם אותו *loces* (42, 3144 ועוד).

רש"י מדגיש (ערכין ו, ב) שהמונח 'נר' עשוי לכלול כלי זהב או כסף, אבל ישנן גם נברשות יוקרה מעוטרות. לפיכך, כאשר רש"י מתאר את 'כפתורי' מנורת הזהב של המשכן הוא כותב:

כמין תפוחים היו, עגולים סביב, בולטים סביבות הקנה האמצעי, כדרך שעושים למנורות שלפני השרים, וקורין להם *pomels*. (שמות כה, לא)

המונח הלועזי *mochier* (למחוט) (שבת ג, א ועוד) מתאר פעולה של חיתוך קצה הפתילה המעיב על אורה (כדי שהלהבה תעלה בהירה יותר). את דברי התלמוד על "מאורות הרבה" (המצויים, לדברי בית הלל, בתוך האור), מבאר רש"י:

שלהבת אדומה, לבנה וירקרקת. (ברכות נב, ב) יתכן שיש כאן רמז לשאלת הרכבו של האור, כפי שנקבע כעבור זמן רב על-פי המחקר המדעי.

גם הדונג, לדברי רש"י, עשוי לשמש להכנת הפתילה:

לפי שרגילים לעשות כמין פתילה ארוכה, והפתילה לתוכה, כמו שאנו עושים. (שבת כב, ב)

הוא מפרט את הכלים השונים הקשורים בטיפול בנרות:

הטלקחיים: כמין צבת שמושך בה את הפתילה לכל צד שירצה;²

והמחחות: כמין כף קטנה ושוליה פשוטים וקא סגלסלים, ואין לה מחיצה לפנים אלא מצדיה,

וחיתה בה את דשו הנרות כשמטיבו. (במד בר ד, ט)³

להלן הוא חוזר ומתאר את:

המחיות: שבהן חותמים גחלים לתרומת הדשן, שעשויות כמין מחבת שאין לה אלא שלש מחיצות, ומלפניה שואבת את הגחלים;
 המזלגות: צנוריות של נחשת, שבהן מכים באברים שעל המזבח להפכם כדי שיתעכלו יפה ומהר;
 היעים: הם המגרפות, *wadil* [קערה קטנה], והן של נחשת, ובהן מכבדים את הדשן מעל המזבח.
 (שם יד)

דרך מפתיעה למדי לשפר את פעולתו של נר שמן היא להניח בו מלח:

מלא אגרוף מלח, בשביל שתאיר ותדליק, שאין זה נוחש אלא מסייע סמס, שהמלח צולל את השמן וימשך אחר הפתילה. (שבת סז,ב)

רש"י מכיר את הדרך להעלות אש על-ידי ריכוז קרני השמש בעדשת זכוכית:

נותנים מים בכלי זכוכית לבנה [כלומר, שקופה], ונותנו בחסה, כשהשמש חם מאד, והזכוכית מוציאה שלהבת, ומביאין נעורת ומגיעים בזכוכית והיא בוערת.⁴ (ביצה לג,א)
 במקום אחר מתאר התלמוד את הגביעים שבמנורת המקדש ומשווה אותם עם 'כוסות אלכסנדריית'. רש"י מבאר:

שנעשה באלכסנדריא של מצרים וארוכין וצרים הן וקרויים *madernes* [או *madrins*]. (מנחות כח,ב)

למעשה, המונח הצרפתי מתיחס לגביע העשוי עץ משיש [דמוי שיש], אבל מסתבר שאין רש"י מתכוון אלא לצורתו של הגביע.

כלי אחר, הדומה מאד לנר חרס, אבל שימושו שונה ממנו, הינו *encensier* (864) שבו שורפים קטורת. רש"י מדגיש שכדי זה הינו "נבוב ומנוקב", כדי שניחוח הקטורת יתפזר היטב.

ואשר להסקה: על דברי התלמוד המציינים את האיסור להעלות אש בשבת, ומזכירים אגב כך בקעת עץ בודדת העולה באש, מעיר רש"י:
 כעין *foches* [בולי עץ עבים] שלנו. (שבת כ.א)

תעבורה ותובלה

התלמוד מתאר כסא אפריון, ורש"י מבאר:

כסא שטוענים אותו בני אדם, והם יושבים כדותרא, *faldestol*. (מופיע 9 פעמים בפירוש רש"י לתלמוד; למשל, ביצה כח,ב)

דרך נוספת לנשיאת בני-אדם מוזכרת באותו דיון תלמודי:

שנותן זרועו על כתף חבירו וחבירו על כתפו, וזה בכסאו יושב על זרועותם, *sambuc* *sanbuels* במילונים, מונח שמקורו בלתי-ידוע)... ולהוליך למקום רחוק טפי משנושאים בין ידיהן בכסאו.
 (שם)

על דברי התלמוד הדין באפשרות שגלגל של עגלה יתפרק, רש"י מוסיף:

כעין אופני עגלה שלנו, שאדם יכול לסלקו מן העגלה. (שבת סד,ב)

להסעת נשים נהגו להשתמש בעגלות נוחות יותר, שרש"י כותב עליהן: "Reitwage" בלשון אשכנז" ('עגלה לרכיבה', גיטין נה,ב). במקום אחר הוא מתאר כסא אפריון:

כמין ארגז תלוי בעגלה, למרכב נשים חשובות. (עירובין יד,ב)

רש"י מזכיר גם מין עגלה בעלת דפנות:

עגלה גופה מקורה... ועשויה כעלייה [של בית] מלמטה, כאותן שלנו, שטוענין בהן חול ועפר לבנין... לא היו מקורות מלמטה, אלא יתדות היו, וריוח ביניהן כעין אותן שלנו העשויות להביא

עצים. (שבת צה,א-ב)

רש"י מתאר גם עגלה בעלת ארבעה גלגלים:

שנים לפניו ושנים לאחריה, כדרך העגלות הגדולות. (מלכים א ז,ל)

להלן (שם לב-ג) הוא מתרגם את 'ידות האופנים': *aisil*, ומבאר: עץ התחוב באופנים, כלומר ציר הגלגלים (ששמו בלשון ימינו, *axe*, נגזר ככל הנראה ממונח יווני-לטיני זה), ואת 'גביהם' (מסביהם): *moiols*.

יתכן שנשיאת משא על הראש היתה נהוגה בימיו:

אנשי הוצל היו נושאים כדי מים ויין על ראשיהן, ואין אוזיין אותם בידיים. (שבת צב,א)

בביאוריו ליחזקאל (כז,הז) משתמש רש"י במונחים שונים השייכים לתחום הספנות. הוא מתאר את:

היתרון: הוא העץ הזקוף וגבוה התקוע בספינה, שבו תולים המפרש שקורין *weile*, ובו נקבים

בראשו, שהחבל שמושכים בו הספינה נכנס ויוצא בו, *mast*;

המשוטטים: הם שרחבים בראשם, שמנהיגים בהם האנית, *reims*;

הקרב: הוא הקרב הרחב שבראש השני של ספינה אל מול התורן שבראשה, אשר בו מהפכים את

הספינה לכל צדדיה ומכוונים אותה אל הדרך, ורב החבל אווז בו, ובלשון המשנה קברניט,

governail.

"עשושן בת-אשורים": אי-אפשר לו להיות אלא של עץ, וזוהו 'בת-אשורים'.

"לחיות לך לנס": לפורשו על כלונס הארז ולהגביחו על התורן; נס בלשון משנה כלונס, ובלעז

"*perche*".

במלכים א (ה,כג) עוסק רש"י באסדות:

בלשון אשכנז *elos*, בלעז *res*: קושרים העצים זה עם זה ומציפים אותם על פני המים ומוליכים

אותם כמו שמוליכים ספינות... ונצתים שם: כשמתיר אגדם ומוציאם אל חיבשה, כל עץ ועץ

לעצמו, הוא ניפוצם, בלעז *depecier* (לפרק לגורמים).

במקום אחר:

עצים הקשורים זה עם זה הרבה יחד, ובלשון מקרא קורא אותם רפסודות ובלעז *red*, ובלשון

אשכנז *elos*, ומשיטן בנהר להוליכן מסקים למקום ויכולין להלך עליהן, כמו בספינה. (ברכות

כח,ב)

סוג אחר של ספינה קטנה, שרש"י מזכיר אותה, הוא *cochet* (המופיע גם בצורת *cojet*, ולפי גירסת ר' לוי *cafete*) המתואר "ספינה רוקדת" באשר שוליה חדים "כחוד הסכין" והיא מתנדנדת על-גבי הגלים. פעמים רבות מזכיר רש"י את הלעז *port* (540 ועוד, 3854). הוא מתאר גם ספינות מכוסות:

כיפי דארבא אולמות שעושין בספינה, שנועצין כעין מעגליו שקורין *cercles*, ראשו אחד בדופן זה של ספינה וראשו שני בדופן זה, והוא כפוף כמו אולם, ועומד כמו כיפה, ומרחיק כחצי אמה ונועץ אחר, וכן על פני כולה ופורסין בגדים ומחצלות של גמי להגין מפני הצנה והגשמים. (עירובין קב,א)

לביאור הכתוב ביונה (א,ג) "ויתן שכרה" קובע רש"י: הקדים לתת שכרה, ואין דרך יורדי הים לתת שכר הספינה עד שעת היציאה.

תקשורת על-ידי אותות

פעמים אחדות מתרגם רש"י 'נס' (מוט, דגל, ובדרך השאלה 'מעשה פלא') *perche*, והוא מטעים:

סימן קיבוץ הוא, ונותנים בראשו בגד [אריג בעל צבעים עזים]. [ישעיה מט,כב]

במקום אחר הוא כותב, על אותה מלה:

כלונס גבוה שנותנים בראש הגבעה, וכשרואה הצופה גייסות באים, נותן עליו סודר והרוח מוליכו, והוא סימן שינוסו או יתקבצו. (שם ל,ז)

הוא מזכיר גם דרך ייחודית של תימרור דרכים, בהקשר לדרכים המוליכות אל ערי המקלט:

בכל מקום שהיו שתי דרכים מפוצלות, שאחת מהן פונה לעיר מקלט, היה עץ תקוע באותה דרך וכתוב בו: מקלטו. (מכות יב,ב)

טחנות קמח

על דברי התלמוד המתארים קיר העשוי 'דפים דפים' כותב רש"י: כמין קרשים קרשים, כעין גלגל של רחיים של מים. (סוכה לו,ב)

חמרי דלק

התלמוד מסביר שהעיטרן הינו 'פסולת הזפת', ורש"י מסביר:

לאחר שיוצא הזפת מן העץ זב ממנו על ידי האור פסולת צלול כשמן, והוא עיטרן. והבי"ח מוסיף בהגהה: שקורין דוהיט בלשון כנען [בסלאבית, *dehet*]. (שבת כב,ב)

שעונים

רש"י מתאר את שעון-השמש:

כבר ירד הצל למעלות העשויות לשעות היום, כמו *oriloje* שעושים האנשים לבחון שעות היום.
(שם כ,ט)

ועוד אנחנו מוצאים, על אותו "צל המעלות":

כמין מדרגות עשויות כנגד החמה, לבחון בהן שעות היום, כעין *oriloje* שעושים האומנים.
(ישעיה לח,ח)

מאידיך, התלמוד מדבר על שעון מים שניתן להשתמש בו כדי להעיר בעדינות את החולה, ורש"י מסביר:

כלי הוא, ופיו צר, ושל מתכת הוא ומנוקב בתחתיתו נקבים נקבים דקין, וממלא מים וסותם פיו העליון, וכל זמן שפיו סתום - אין המים יוצאין בנקבים התחתונים, וכשרוצה - נוטל פקק העליון, והמים יוצאין בנקבים טיף אחר טיף, ונותן כלי מתכת וכופהו תחתיו, וקולו נשמע לחולה.
(עירובין קד,א)

משחקים

בתלמוד מדובר בקליפות אלונים *glanz*, ובלשון ימינו *glands*, ורש"י מבאר:

שחקום תינוקות: נקבו נקב קטן בצדיהם והוציאו האוכל מתוך הנקב, למוד בהם עפר כדרך שהתינוקות עושים לשחק. (חולין יב,ב)

על המונח התלמודי 'חמרא דאכפא' כתב רש"י:

חמור הנישא בכתפיים, הליצנים עושין אותו, ונראה כמי שרוכב עליו, ובמקומו נקרא *ardeficie* [artifice] בלשון ימינו, כלומר, מין פוחלץ בדמות חמור. (שבת סו,ב)

קצת למעלה (שם א) מדבר רש"י על *talemasje = talemasche*, מסכה "שעושים לשחק להבעית תינוקות", ועל עגלת משחק "הנקשרת על הפרצוף להבעית הבנים קטנים". בעמוד הבא מוזכר ה-*talemasje* שנית, בתוספת ההערה: "הנקשרת על הפרצוף להבעית הבנים הקטנים".

באותה סוגיה מזכיר רש"י גם את ה-*eschaces* (*échasses*) בלשון ימינו, מוטות הליכה "שמהלכין בהם במקום טיט", אך אין הכוונה דווקא למשחק. על אודות הכדור הוא כותב:

רבותינו פירשו לשון כדור שקורין *pelote*, שארקים אותו ומקבלים מיד ליד. (ישעיה כב,יח)

במקום אחר מתאר רש"י מין משחק ביליארד שמשחקים אותו באגוזים:

משחקות באגוזים: לגלגן דרך דף ומכות א את זו, כדרך שמשחקות הנשים. (עירובין קד א)

על משחק ה'קלאס' ועל תחרויות בין ציפורים:

מספסין: שברי עצים, *mereles*.

ממרים את היונים: מרגיזים אותן זה על זה להילחם. (סנהדרין כה,ב)

אחרון אחרון: שמחת חתן וכלה והמנהג הקדום לרקוד לפני הכלה, מביאות את רש"י לתאר, לגבי המונח 'שוטיתא':

בד של הדס שמרקדין בו לפני כלה. (שבת עז,ב)

עדות לכך שריקוד זה היה מקובל אצל היהודים כבר בימיו.

ה ע ר ו ת

- (1) כאן המקום לציין את המחלוקת בין חוקרי הלשון על מקורו של המונח *croisat*, שיש הקושרים אותו ל'צלבי' באשר מיתלה הפנס עשוי שני מוטות שתי וערב, ואחרים ל'יו' (*croisse*), כמו במונח *crochet*, מפני שדרוש היה וו כדי לתלותו בתקרה או בקיר.
- (2) ובמקום אחר:
צבתים העשויים ליקח בהם הפתילה מתוך השמן, לישבן ולמשכן בפי הנרות, ועל שם שלוקחים בהם קרויים מלקחיים, *tenalies* (צבת; שמות כה, לח)
- (3) בספר שמות:
כמין ביזיכים קטנים שחותה בהם את האפר שבנר בבוקר בבוקר, כשהוא מטיב את הנרות מאפר הפתילות שדלקו בלילה וכבו, *puisedoire* (שם; 3118).
- (4) ורשיי מוסיף:
כך מצאתי בפיט יוצר של חכם אחד מלומברדיה (פירוש ל'ספר יצירה' מאת ר' שבתאי דונולו).
- (5) מקורם של המונח העברי במשנה ושל המונח הצרפתי כאחד הוא המלה היוונית *kubernetés*, אלא שביוונית הכוונה לספן האוחז בהגה, ולא להגה עצמו. גם המונח 'קברניט' משמש בעברית לגבי מנהיג הספינה.
- (6) יש שפירשו את המלה במשמעות 'כמו דור'.

פרק ז החברה בימי הביניים

בין הסיבות המצדיקות הקדמת ההחלטה על הוספת 'חודש עיבור' (אדר שני) אפילו מראש השנה, התלמוד מזכיר: 'מפני הדחק', ורש"י מסביר:

שפחדים שלא יגזרו נכרים מלישב בכ"ד, או שצריך הנשיא לחצר המלך.¹ (ראש השנה ז, א)

מכאן אפשר להניח שמצבי לחץ מסוג זה היו שכיחים בימיו.

במקום אחר (פסחים נו, א) מזכיר התלמוד את החששות שהיו ליהודים מפני המינים.

יש המיחסים תואר זה לנוצרים דווקא, ויש הרואים בו תואר כללי לכתות דתיות.

בין נכבדי חצרותיהם של מלכים ושרים מונה התלמוד (כתובות סא, א) את הממונה על

הגשת ארוחותיו של המלך (או של השר), ורש"י מתרגם: *seneschals* (1162). תואר זה

כבר חרג במשמעותו מן המקור הפראנקי (*skalk*) שפירושו 'עבד', אבל עדיין לא

קיבל את משמעותו המאוחרת יותר, של שר צבא רב-הילה. במקום אחר (סוכה כז, א;

794) מגדיר רש"י את התואר הזה: "ממונה על שלו ורב ביתר".

בארמית תלמודית, תארו של האציל (שנת קסה, ב) הוא *comton*, ורש"י מציין את

מקורו הרומי של המונח. מאידך, הוא מתרגם מלים שונות בעברית ובארמית,

שפירושו 'מחוז' וכדומה - *contrede*. מעניין היה לחקור אם הדמיון בין שתי המלים

היה בעל משמעות בבחירת מונח אחרון זה (1208 ועוד).

הד להכשרתו ולהסמכתו של לוחם אציל אולי ניתן למצוא בדברי רש"י:

והוא הגור [חגורה] חדשה: שמעתי שאותו היום נתחד לבבוש כלי מלחמה, ודרך המחונכים

לעשות נצחון וגבורה ביום חינוכם, לקנות שם, לכך זיאתר לחכות את דוד. (שמואל ב כא, טז)

כיוצא בזה, כאשר מסופר על אגרתו של אמציה מלך יהודה אל יהואש מלך ישראל:

"לך נתראה פנים", רש"י מבאר:

להראות גבורתנו על סוסים ברסחים. (דברי הימים ב כה, יז)

גם תפקידה של הטירה המבוצרת מוצא את ביטויו בדברי פרשננו:

כמנהג כשהגדודים באים על הארץ, בורחים [התושבים] מן הכפרים לערי מבצריהם, טפס, נשיהם

ובניהם.² (שם כ"ג)

כידוע, במאה האחת-עשרה שבה חי רש"י מתפתחת התרבות העירונית, שהתנונה

עקב הפיזור הדמוגרפי בתחילת ימי הביניים. בפרשו את ההלכה המחייבת שמירת

מרחק ידוע בין העיר למטעי עצי הפרי, הוא כותב:

נוי לעיר כשיש מרחב פנוי לפניו. (בבא בתרא כד, ב)

האין בכך ביטוי להרגשת כיבוש העיר בידי תושבי העיר?

עם זאת, העיר נחשבת למקום מושבם של עשירים:

יש בה רוב עם, ועשירים הם, ורגילים לאכול רוב עופות ושומן. (בכורות י, א)

בעל התוספות חולק, ורואה את מעלתה של העיר לא בעושר תושביה, אלא בכך שרבים נוהרים אליה ושווקיה שופעים סחורה, כך שכל אחד יכול להשיג את המוצר הרצוי לו.

הערה מעניינת, שיתכן שיש בה כדי להזכיר לנו שבימים ההם, כאשר עדיין לא חולקה העיר לרחובות שבתיהם ממוספרים, קשה היה לאתר בה אדם על-פי שמו, אנו מוצאים על דברי הנביא:

אשרקה להם: כדרך השורקים לסימן, אות לבא אליו הטועה בדרך. (זכריה יח, ה)

על עשירים ועניים כותב רש"י:

יש נוהג כעני ויש לו הון רב, כגון זה שהיה עשיר גדול והוא עושה עבודת שדהו בעצמו כמו עני. (מנחות פה, ב)

המלך

פירוש מקורי מציע רש"י לכתוב: "ותהי [עטרת מלכי בני-עמון] על-ראש דוד":

יש מפרשים על ראש דוד ממש, ויש לתמוה, היאך ראשו סובל [את משקלה, שהיה ככר זהב], ורבותינו פירשו אבן שואבת היתה בה; ושמעתי בנרבונא כי מנהג בארץ ישמעאל, שתולים כתר של מלך מלמעלה על ראשו, והוא יושב כנגדו מלמטה תחתיו על כסא, ומה שכתוב ותהי על ראש דוד, שנראית כמו על ראשו. (דברי הימים א כב, ב)

להלן הוא מרחיב את הדיבור על ההבדל בין מלכות בשר ודם למלכות שמים:

מלך, אם נתן לעבדו אחד שררה וממשלה במלכות אחר, השר הוא עבדו בכל מקום שהוא,³ אבל המלכות אינה של מלך, ומי שהמלכות שלו אין העבד המושל שלו; אבל הקב"ה, שלו הוא העבד הסמונה למושל, וגם המלכות שלו, *victorie* [נצחון]. (שם כט, יא)

בהערת רש"י על מלחמות ירושת גדעון אולי יש לראות הד להתקוממות האיכרים:

זבול פקידו של אבימלך הוא, ואדוניו אין לו משפט מלוכה בעיר, ואף פקידו אינו כלום. (שופטים ט, כח)

לביאור המושג "למלא יד...", המתאר את מינוי בנו של מיכה לכהן לפסלו, הוא כותב:

כל חינוד דבר, שאדם נכנס בו לשם גדולה, קרוי מילוי ידיים, *meinwestir* (3309-3310), וכשנותנים פקידות לאדם, קורים לכך *reuestir*.⁴ (שופטים יזה, א)

התלמוד שואל: וכי דרכה של מלכה לישב בסוכה העשויה קיטונות קיטונות? רש"י מסביר שהיא זקוקה לסוכה רחבת-ידיים:

והלא נערותיה ומשרתיה מסובים עמה! (סוכה ג, א)

על מס ה'ארנונה' המוזכר בתלמוד ללא כל הסבר, כותב רש"י:

המלך נוטל עישור מן הבהמה וסן התבואה. (פסחים ו, א)

את המונח 'איפרכיה' (מן היוונית *hyparchie*) הוא מתרגם: *duchede* (1252, 1253, 1743) או *dujelme* (4344), כלומר 'תחומו של הדוכס'. לעומת זאת, מחוז הוא *contrede*, מונח המופיע ארבע פעמים בפירושו על התלמוד ושלוש פעמים בפירושו

למקרא,

פקידי השלטון

בעלי תפקיד במערך השלטוני נקראים *menestrels*. רש"י משתמש בתואר זה לגבי שלושה סוגים שונים של פקידים (184, 487, 497): פקיד, כלכל, שוטר.

על טקס מינויו של פקיד בכיר כותב רש"י:

כשסמנים אדם על פקודת דבר, נותן השליט בידו בית יד של עור, *gant*, ועל ידו הוא מחזיקו בדבר, וקורים לאותה מסירה *reweatir*... (שמות כח, מא)

התלמוד מזכיר חלוקה מנהלית ל'אוונין':

מחוז של כרך, שכולם תלמים לכרך, ולשם השר תדיר, ולשם פורעים המס, *contrede* [חבל]. (1208; נזיר ז, א)

המנוסה עם הופעת גובי המס (עירובין ע"ב) נחשבת כהתנהגות מקובלת.

על דברי ה' אל שמואל: "זה יעצר בעמי", שבהם משמש השורש 'עצר' במשמעות 'שלטון', כותב פרשנו:

כמו 'עצור ועזוב' (דברים לב, לו), כך דרך המושל לעצור העם במלחמה שלא יתפזרו ולא יתפשטו זה מזה, ולעצור בכל אחד מעשות רעה, בלשוננו [בדיאלקט סחוז שאמפיין] קורים *destenir*.

(שמואל א ט"ז)

שימוש דומה בשורש 'עצר' אנו מוצאים בשירת 'האזינו' (דברים לב, לו) ושם מתרגם רש"י *meintenedor* (3263), ואת תחום שלטונו *enforciede* ('מחוזק').

על הסופר המכין טפסי גיטין הוא מסביר:

שיהו מווסנים לו: טופס לשון טיפוס, *modle*. (זבחים ג"א)

"פיתוחי חותם" הוא כתב שבו:

חרוצות האותיות בתוכו, כמו שחורצים חותמי טבעות שהם לחותם אגרות, כתב ניכר ומפורש. (שמות כח, יא)

ישעיה (לג"ה) מקונן: "איה סופר את-המגדלים?". עלי-כך מעיר רש"י:

שהיה סופר את המגדלים אשר בעיר ועיר, כי אותם הבתים הגבוהים היו חשובים ונותנים יותר במס.

על תארי פקידות הוא מבאר:

סופרים: לכתוב דברי הימים, המזכיר: איזה משפט בא לפני ראשון שיפסקנו ראשון. (מלכים א ד, ג)

פעמים רבות מתרגם רש"י את המונח 'אזורי ספר': *marche* (543 ועוד). הכוונה בלי ספק לאזורים הנתונים למשטר מיוחד, ועליהם שולט *marquis*.

"מלכי ערב" (מלכים א י"ט), שרבים יחסוהו למלכי ארצות ערב, מתפרש לדעת רש"י במשמעות של 'בעלי ברית', מלשון 'ערובה', שאותו הוא מפרש כ'ערבות':

המלכים שהיו בערובתו וסומכים עליו, *garantie*.

צבא ומלחמה

לא בכל עונות השנה אפשר לערוך מלחמה. "לעת תשובת השנה, לעת צאת המלכים" (דברי הימים א כ"א) פירושו, לדעת רש"י:

כשהעשבים בשדה להאכיל הסוסים.

כיוצא בזה בשני מקומות אחרים (מלכים ב י"ג; שמואל ב י"א),

על כינוס יחידות הצבא מודיע הכרוז (שופטים י"ז):

ויצעקו [בני עמון] נאספו ע"י כרוז.

רש"י מתאר את הנהגת מחנה הצבא:

דרך המלכים לתת לב על חילותיהם היאך יצאו, ולהעמיד משמרות, שלא יבא משחית על חילם בלילה. (יחזקאל לח, ז)

המקרא מזכיר, לגבי 'בעלי יריחו', את כל שבעת עמי כנען, ורש"י מסביר:

לפי שיריחו עומדת על הספר והיתה נגרה ומנעולה של ארץ ישראל, נקבצו לתוכה מכל שבעת העמים גבורי החיל. (יהושע כד, י"א)

כלומר, עמי כנען כרתו ביניהם ברית צבאית והקימו כח צבאי משותף. כיוצא בזה הוא מסביר לגבי מלחמת שאול ויהונתן במכמש:

דרך אנשי הצבא לעשות מהם מצב ומשחית, הם הפושטים ורצים אחר השכל אל העיר, *cenbel* [חוליות קומנדו] מצב: הם נציבים לשמור שלא יצאו מן העיר משחיתים בהם. (שמואל א י"ג, כג) את המונח 'גדוד' הוא מבאר:

כשהולכים טאה או מאתיים מעצמם לשלול כאשר ימצאו, קרוי גדוד. (מלכים ב ה, ב)

על "נושקי קשת... באבנים" מעיר רש"י:

מזויינים בקשת ובחצים. ומורים לפניהם וכאחריהם אף באבנים, היו נותנים על יתר הקשת אבו מורים, ואני ראיתי כן הרבה. (דברי הימים א י"ב, ב)

אל-פי רוב מתרגם רש"י 'קשת': *arbaleste*, ורק פעם אחת: *arc*. לגבי דריכת הקשת (ירמיה ט"ב) הוא מסביר שהיא נעשית ברגל.

בפירושו ליחזקאל (כו"ט) מסביר רש"י שאחת מדרכי הלחימה בשעת מצור היא להטיל על הנצורים אבנים גדולות ב-*la colee de sa periere*, כלומר - בקטפולטה (מרגמת אבנים).

בבארן את המונח 'כרי' כסוג מסויים של יחידות צבא, הוא מסביר:

שם דבר של קבוצת הגבורים, *barred* (3412) [כלומר, קבוצת אנשי חיל בפיקודו של *baron*] (מלכים ב י"ד, ד)

המלך יהושפט הוכה "בין הדבקים ובין השרין". על-כך כותב רש"י:

יש שריונות שהם עשויים קליפים קליפים... והקליפים נופלים על נקבי השריון וסותמים אותם. (מלכים א כ"ב, לד)

כל הסיפור חוזר מלה במלה בדברי הימים ב (יח"ל), ושם הוא כותב:

בין אותה רצועה שמדביקים הכובע שעל ראשו, לשריון.

ציודו של ישכי בנוב כלל בין השאר 'קין'. לדעת רש"י:

הוא כמו תיק שבראש בית יד הרומח, שקורין *arestuel* ועשוי ככובע, *helmes*. (שמואל ב כא, טז)
 קונאות: *bolons* [כפתורים] עשויים כמין תיק של נחשת שעושים בסוף בית יד הרומח שקורין
arestuel... והתינוקות תולים אותו בראשי כובעי נצרים שעושים למלחמתם, שקורין *helmes*.
 (זבחים פח, ב)

על זעקת הקרב כותב רש"י:

אז תחרץ: תרים קול מלחמה ואבחת חרב, *glapir*. (שמואל ב ה, כד)

ויזעק יהושפט: אחר בני דגלו וחילותיו, שיבאו לעזור לו, כמו אות אריה שבדגלו או דגל בני
 יהודה; וכן מנהג, כשנלחמים שני גדודים מכה כל גדוד וגדוד שם א' לסימן לדגלו לצורך הגדוד
 שעמו, שאם יתפרדו איש מעל אחיו או יתערבו הגדודים זה בזה, יצעקו כל גדוד וגדוד שם סימן
 שלו, ויכירו בקול הסימן ויתקבצו כולם יחד ויהיו באגודה אחת כבראשונה. (דברי הימים ב
 יח, לא)

הריגול והמודיעין הצבאי הינם נושאייה של הרצאת דברים ארוכה מאת רש"י:

כשנתנבאו הנביאים לפניהם, היו יושבים חוץ לעיר, ושם באו מרגלים של מלך ארם ושמעו
 שהודיע למלך ישראל שהוא לבדו יפול במלחמת... לפיכך כתיב 'בגורן', שהיה מקום מרגלים
 לרגל, אבל אם הועד בתוך העיר לא היו המרגלים של מלך ארם יכולים לבא, שמה ירגישו בהם
 שהם מרגלים. אבל כשהם חוץ לעיר, אפילו ירגישו בהם ויבינו כי מרגלים הם, יכולים הם לומר:
 למקום אחר אנו הולכים, ומה שקרבנו פה אל הגורן, בשביל חרגש גדול וקיבוץ חילות הנה, פתח
 העיר, תמהנו ופנינו מן הדרך לראות מה זה... (דברי הימים ב יח, ט)

על אודות החיצים (באשר לאפשרות להשתמש בהם כסכך) טורח רש"י לתרגם:

fleches ומסביר, לגבי ההבדל בין חץ זכר לחץ נקבה:

זכרים: כעין שלנו, שתוחבים אותו בבית קיבול של חץ... נקבות: שיש נקב בראשו, והחץ עשוי
 כמרצע ונכנס לתוך הנקב. (סוכה יב, ב)

את הנצב והלהב שבהם פגע אהוד בעגלון מלך מואב מתרגם רש"י:

הנצב: הוא הברזל שהשנון תחוב לתוכו, *halt*, המעמיד החרב ע"פ תערתו; הלחב: הוא השנון,
brant [אחרים גורסים: *lame*]. (שופטים ג, כב)

כף הקלע שבו פגע דוד במצחו של גלית מתואר בפירושו:

חתיכת עור רחבה עשויה כמין כף באמצע הקלע, שנותן בה האבן. (שמואל א כה, כט)

כאשר הכתוב מדמה את צוארון מעיל הכהן לפי תחרא', המתורגם על-ידי אונקלוס
 'פי שרין, רש"י מעיר:

שהשריונים שלהם פיהם כפול לתוכם [כלומר, ככל הנראה, שבית הצואר של השריון היה מקופל].
 (שמות כח, לב)

רש"י גם מבאר לנו את ההבדל בין מגן לצינה, השונים בצורתם אך זהים בשימושם:

מגן: של עור הוא, והוא שלוק, וכשיצא למלחמה מושח בשמן; צנה: של עץ, דמות תריסים שלנו.
 (ירמיה מו, ג)

ועוד על משיחת המגן:

משחו מגן: מגיני עור שלוק הן, ומושלחים אותם בשמן כדי שיחליק את הזיין. (ישעיה כא,ה)

על 'מצחת הנחשת' של גלית הוא כותב:

כמין יד ברזל היוצאת מן הכובע כנגד החוטם, שקורין *nasal*, והיתה מגעת עד רגליו. (שמואל א יז,ו)

החומות המבוצרות שמתקינים סביב העיר להגנתה מתוארות ביחזקאל (ד,ב), ורש"י מבאר:

דיק: *mangonel* [מרגמת אבנים] שמשליכים בו אבנים לעיר;

סוללה: *bastion*, ששופך עפר וסוללו וכובשו במקלות ועושה תל גבוה לעמוד עליו ולראות בתוך העיר ולירות בחצים.

לאות לחיילים, הממתינים בהיחבא, לפתוח בהסתערות, נהוג היה 'לנטות בכידון' (יהושע ח,יח) לעבר האויב: *espied*.

אגב דברי הנביא (ישעיה נב,ח) מרחיב רש"י את הדיבור על התצפית המוצבת בראש החומה או המגדל:

צופים שמעמידים על החומות והמגדלים, לבשר ולראות מי בא לעיר.

כיוצא בכך אנו קוראים בפירושו על פרשת בלעם:

שזה צופים: מקום גבוה היה, ששם הצופה עומד לשמור אם יבא חיל על העיר. (במדבר כג,יד)

ואת הצופה הוא מתרגם (שמואל א יד,טו) *badetes* או *escharguetes* (3337).

באיוב (לח,י) אנו מוצאים את המונח 'שבירה' בהקשר לחומות העיר, ורש"י מבאר:

עשיתי לו שברים סביב, לעכבו בתוכם, והם לו חוק אשר לא יעברם... והם תעלות סביב לעיר.

ה'מנהרות' (שופטים ו,ב) הן, לדעת רש"י:

wuides (3293), ועל שם שעושים בהם מאור קטן במקום שאינו ניכר, *luisets* (3294), נקראו מנהרות;

מערות: *crots* (3295);

מצדות: *pleisiz* (3295).

להלן (ט,טו) הוא כותב על 'צריח':

יער שכפו אילנות ופסגים סביב סביב, וקורין אותו *pleisied*... ויש פותרים אותו *wuided* שעושים בקרקע (3302-3303).

ומעניינים דבריו (שופטים טו,ח) על רוכבי הרכב:

רוכב סוס אינו נשען על ירכו, כי אם על שוקו, רגל אחת נתונה בברזל התלוי: במרכבת.

מה התקרובת שיש להציע ללוחם השב יגע משדה הקרב? "לחם ויין" (בראשית יד,יח).

חוק ומשפט

זכריה (יב,ג) מדבר על 'אבן מעמסה'; מסביר פרשנו:

אבן משאוי המוטלת על בני אדם מפי המושל לשאתה ולעמסה על כתפיהם, והיא כבדה מאד.

ה' יכול לגאול אדם מן המוות; אבל רש"י מבאר:
אח לא יוכל לפדות את אחיו בממונו, לפי שאם באים לפדות איש את אחיו יתקר פדיון נפשם
מכל הון, לפיכך על כרחו חדל הוא לעולם מלפדותו.

ניתן למצוא בדברים אלה הוד למציאות שבה חוטפים אנשים כדי לתבוע מקרוביהם
כופר.

לגבי שלשלאות ברזל (שבת פט, ב) מעיר רש"י: "כדרך כל הגולים". להלן (פסחים כה, א)
מזכיר התלמוד את הסד שבו נועלים את רגלי האסיר, ורש"י מוסיף: "הנגר עושה סד
לשום בו רגלי אסירים". את המונח *cep*, סד בצרפתית בת-זמננו, אנו מוצאים אמנם
ברש"י (23, 1794, 3480, 3622, 4219), אבל במשמעות 'בית סוהר'.

החוקר *F. Baer* רואה בדברי רש"י הבאים ביטוי לתפיסה משפטית שעיקרה
ענישתית:

משפט - שמברר דבריו, והבטחתו אמת, *desreinement*. (3136; שמות כח, טו)
משפט הוא לשון תחילת דברים במשפט, כשמדבר האביון טענותיו. (ישעיה לב, ז)

מורים ותלמידיהם

כידוע, מנהג קהילות אשכנז (ומקצת קהילות ספרד) שה'עולים' לתורה אינם קוראים
בעצמם את הכתוב, אלא מניחים לחזן לקרוא במקומם. אבל גם בימי התלמוד, ועל
אחת כמה וכמה בימי רש"י, היה חשש שהעולה לא יקרא כהוגן, ונהגו לייחד אחד מן
הקהל, הבקיא בקריאה, שיכין עצמו בעוד מועד ויחזיר את הקורא אם ישגה
בקריאתו. רש"י מעיר על כך:

לסדר ראשי פרשיות: מריצן בפיו, שמתוך שראש הפרשה שגורה בפיו הוא נזכר בכולה למחר,
ומסייע את שבעת הקוראים בנקודה וטעמיה, בלחש. (שבת יב, ב)

כיצד יושב התלמיד לפני רבו?

כן היתה ישיבתם: שוטחים בגדים על גבי הקרקע, ונסמכים ויושבים על ברכיהם כפופים. (ביצה
יא,

מן הראוי להביא כאן אמירה רבת משמעות מאת הפרשן הדגול:
בלשון אחר שמעתי, יורד לעמקי תהום, ואי אפשר להעמידו. (פסחים יט, א)

נשים

על חלקן של הנשים בנס נצחון החשמונאים מדגיש רש"י:

שגזרו יוונים על כל בתולות הנשואות להיבעל לטפסר תחילה, ועלידי אשה נעשה הנס. (שבת
כג, א)⁷

כאשר התלמוד מפרט את המזונות המגיעים לאשה גרושה, רש"י מעיר:

כמו שאנו כותבים 'ידין נדוניה דהנעלת ליה וכו'". (נדה יב, ב)

בקטע תלמודי מעניין ניתן פירוט כל המלאכות שאשה עשויה לעסוק בהן בעת

ובעונה אחת:

שומרת קישואים וטווה פשתן ומלמדת שיר לנשים בשכר, ומחממת ביצים בחיקה, או ביצי תולעים העושים משי. (כתובות סו,א)

המוות

יחזקאל (לכ,כז) מדבר על אנשים הנקברים כשחרבם תחת ראשם. רש"י מבאר: לסימן, להודיע כי לא שלטה בהם חרב.

שעשועים

שעשועיהם של מלכים הינם, לדברי רש"י (קהלת ו,יא): קופים, פילים ואריות. יש להעיר כאן שמקור דבריו במדרש אגדה המונה קופים, חתולים, עכברים, סנאים, גורילות וכלביים; את הפילים והאריות הוסיף איפוא פרשנונו על-פי נסיון אישי. אגב תיאור שמחת ההמונים ברגלים, ובפרט בחג הסוכות ('שמחת בית השואבה') מתאר התלמוד את הלהטוטים שחכמי ישראל דגולים הפגינו לעין כל באותה שעה, ובין השאר היו 'מרקדים באבוקות של אור בידיהם'. על כך כותב רש"י:

זורקים אותן כלפי מעלה ומקבלים אותן, ויש שבקיאים לעשות כן בארבע אבוקות או בשמונה, וזורק זו ומקבל זו, וזורק זו ומקבל זו. (סוכה נא,ב)

במקום אחר מדובר ב-"מרקיד בי כובי", ורש"י מבאר:

כדרך הליצינים, שמשחקים ומרקדים בחנויות להשקותם בשכרם. (פסחים מט,א)

על המבנה הפנימי של המרחצאות בימיהם, ועל הרכילות השכיחה בהם:

שדרך המרחצאות לישוב ע"ג אצטבאות של אדמה, ודמי לכלי חרס.

דימת עירד: *parlediz* (2456 ועוד, בפירושו לספרי המקרא), לשון ליעוז; בנות עירד מתקנאות

בחיבה שביניך לבעלך... (נדה סו,ב"א)

אין לטבול במימיו של נמל; לדעת רש"י – פן ישקעו רגלי הטובל בטיט. וגם אם אין סימני טיט ברגליו, יתכן שהוא ניער אותו בצאתו. אלא שהמונח שהתלמוד משתמש בו אינו ידוע, והוא (או מחבר הפירוש על מסכת זו) מוסיף:

ברדיוני נפל: הטיט מעליה; איני יודע לשונו, ונראה שהוא לשון שיכשוך, שכששיכשכה רגליה

במים בצאתה, נפל. (נידה סז,א)

נוודים

מה הם "כלי גולה"?

אדם היוצא לדרך, מתקין לו חמת ומקדה של חרס לשתות בה. (ירמיה מו,יט)

דרך ארץ

נעמן, שר צבא ארם, אשר נרפא מצרעתו לאחר שטבל במימי הירדן, אומר לאלישע:

"קחנא ברכה מאת עבדך". מה טיבה של 'ברכה' זו? כותב רש"י:

מנחת שלום של הקבלת פנים, ששואל תלמיד או עבד בשלום הרב, *salud*. (מלכים ב ה, טו)
מסתבר שנהוג היה להביא מתנה בשעה שהיו באים להיפרד מאדם שחייבים בכבודו.

הבריות נוהגים לחצוץ את שיניהם בשעת הארוחה או לאחריה, ורש"י כותב על
ה'קיסם' המשמש למטרה זאת:

ליטול בשר החוצץ בין שיניו, *forzier* [מן הלטינית *furicare*]. (ביצה לג, א)

נכויות ומוזרויות

בלעם, הנביא הנכרי, מתפאר על היותו "שתום העין". אך רש"י מפרש זאת לגנאי:

עינו נקורה ומוצאת לחוץ, וחור שלה נראה פתוח. (במדבר כד, ג)

התלמוד דן בקטועי שתי הרגליים, שגדמיהם התנוונו עד שאינם יכולים ללכת אפילו
על ארבע, ורש"י מסביר:

יש קיטע שיבשו וכווצו גידי שוקיו, ואפילו על ארכובותיו אינו יכול לילך, ועושים כמין כסא נמוך
ויושב עליו, וכשהוא מהלך נסמך על ידיו בספסלים קטנים ועוקר גופו מן הארץ ונדחף לפניו,
וחוזר ונח על אחוריו, והכסא קשור לו מאחוריו. (שבת סו, א)

ומעט לפני כן באותה סוגיה:

אם יש לו [קב הקיטע] בית קיבול כתיתין: שנחקק בו כדי קיבול כתיתין של בגדים רכים ומוכין
להניח ראש שוקו עליהם.... ויש קיטע בשתי רגליו ומהלך על שוקיו ועל ארכובותיו, ועושה
סמוכות של עור לשוקיו.

ועוד כותב רש"י, במקום אחר:

מי שנחתכה רגלו בפרק הראשון סמוך לשוקו, חוקק קב סקבל כתיתין ונותן שוקו לתוכו,
eschace. (ערכין יט, ב)

קב הקיטע: שקטעה רגלו, עושה כמין דפוס רגל ויש בה בית קיבול קטן, ומכניס שם ראש שוקו,
ואין נסמך עליו, והוא קרוי קב, ולמשענת הליכה יש לו *eschace* קשורה בשוקיו, ומשענת ידיו
שקורין *croce*.

סמיכות ידיים: שעושה לידיו בתים של עור, מפני שמכניסן בטיט וסומך עליהן וגורר את רגליו.
(יבמות קב, ב)

על הלודים, שבט שודדים שהתלמוד מזכיר אותם, הוא כותב:

אומה שקורין *chenelevs* [כנענים] ואוכלי אדם הם, והם רעבתנים. (שבת יא, א)

לודים וליסטים רעבתנים הם, אלא שהליסטים נעורים כל הליכה וישנים שחרית שעה ראשונה,
ואוכלים בשניה. (פסחים יב, ב)

פירוט המומים הפוסלים את הכהן מן העבודה במקדש מזכיק את רש"י ללעזים
רבים. לדעתו, דק אינו 'גמד', כפי שיש המפרשים אותו; תבלול אינו מין מחסום על
בבת העין, והגבן אינו בעל גב כפוף, ושמו נגזר מ'גבות עיניים':

גבן: *Sorcilos* (3196), שגביני עיניו שערן ארוך ושוכב.
 דק: שיש לו בעיניו דוק שקורין *toile teile* בלשון ימינו, כלומר 'אריג'; 3197 ועוד].
 תבלול: דבר המבלבל את העין, כגון חוט לבן הנמשך מן הלבן ופוסק בסירא, שהוא עוגל המקיף את השחור שקורין *prunele* (3198), והחוט הזה פוסק את העוגל וכנס בשחור. (ויקרא כא, כ)
 את המונח 'אטר' המתאר את השופט אהוד, רש"י מפרש לא כתכונה מולדת אלא כתוצאה ממחלה:

סגור יד ימינו, *retreit* (מכווץ; 3279 ועוד), שלא היה שולט בה והיה שמאלי. (שופטים ג, טו)
 עוד אנו מוצאים בכתביו, על מומים ונגעים שונים:

בוהק: כמין לובן הנראה בבשר אדם אדום שקורין *ros* בין חברבורות אדמימותו; דבר אחר, כאיש עדשן שבין עדשה לעדשה מבהיק הבשר בלובן צח. (ויקרא יג, לט)
 בהקנים: *lentilos* [שעורם מנומר בכתמים בצורת עדשים];
 גיחור: אדום הרבה, *ros*;

הדרניקוס: *weruos* [שעורם מכוסה יבלות];

פתוי ראש: ששערם כנמטא [לבד], כל שערו דבוק זה בזה, *feltred* (85, 83-81). (ברכות נח, ב)
 צוארו שקוט, דחביא מיחבא: שראשו מוטל בין כתפיו ודומה כמי שראשו שמוט, *esloisied* (2342);

זבלגנים: שעייניהם זבות וזולגות מים. (בכורות סג, ב)

בוהק: לשון לובן, שנראה באנשים בחורים טיפות לבנות מאד בפניהם. (נדה יט, א)

ה ע ר ו ת

- 1) מעניין שרש"י משתמש במונח 'חצרי' (של בית) לגבי מגוריו של המלך.
 - 2) המלה 'זבניהם' מוזרה למדי, אך זו לשון הכתוב.
 - 3) מלים אלה קשות להבנה.
 - 4) יש ספק באשר לאמיתותם ולמשמעותם של שני הלעזים; יתכן שרש"י מבקש להבחין בין מינוי לתפקיד סמכותי (*meinwestir*) או משני (*rewestir*), וראה עוד להלן בפרקנו.
 - 5) *Fritz Baer: Rachi et la réalité historique de son temps* (תרגום עברי) עמ' 332.
 - 6) הקריאה בציבור היא מתוך ספר שאין בו לא ניקוד ולא פיסוק טעמים.
 - 7) הכוונה ליהודית, אחותם של המקבים, אשר התקוממה נגד מנהג מביש זה. הדבר ידוע כ-*"droit de cuissage"* (וראה בנדון: *"Hanouucca et le jus primae noctis"*: *REJ XXX, p. 220-231*).
- על דבר הפולמוס בין שמואל קראוס וישראל לוי בנידון).

פרק ח השכלתו הכללית של רש"י

הכרת סביבתו, גאוגרפיה

לדעת רש"י, מימי האוקיינוס מקיפים את העולם מכל צדדיו.

לבי בליעי: מים שבאוקיינוס שבולעים כל מימות שבעולם שנופלין בו, ומביאין אותם עד תהום ופולטות אותן, והיינו דכתיב: (קהלת א, ז) 'והים איננו מלא'. (בכורות ט, א);
יקו המים: שטוחים היו על פני כל הארץ, והקוים באוקיינוס¹, הוא הים הגדול שבכל הימים.
(בראשית א, ט)

על המפליג בספינה להתייצב מול מוראותיו של אוקיינוס זה:

ים אוקיינוס יש בו מקומות שאינו מקבל ברזל, ומחברין לוחי הספינה על ידי חבלים ועקלים שתוחבין בנקביו, ותוקעין אותו בדוחק לפי שהם גסין כמדת הנקב. (ברכות ח, א)
רבה חשיבותם של הנמלים בתמונתו של עולם, ורש"י מרבה להזכירם תוך ציון שמם הלועזי, כגון:

לנמלה: port, מקום שהספינות נמשכות שם ליבשה. (יומא לח, א)

קיומו של נמל כרוך לעתים במגרעות מסויימות:

[אין טובלים במימיו של] נמל: port, מקום שהספינות נקבעות שמעלות טיט וחוצץ. (נדה סז, א)
תשומת לב מיוחדת מוקדשת לארץ ישראל, ובעיקר - לירושלים עיר הקודש. רגלו של רש"י לא דרכה מעולם על אדמת הקודש, אבל ברוחו הוא הכיר אותה לא פחות מעירו טרויש. הנה מה שהוא כותב על חלוקתה בין השבטים:

הנפנה ביהודה לא יפנה מזרח ומערב: אחוריו למזרח ופניו למערב, ולא אחוריו למערב ופניו למזרח, מפני שירושלים בארץ יהודה היא בצפונה של ארץ יהודה, בגבול שבין יהודה לבנימין, ויש מארץ יהודה הימנה [מירושלים למזרח] עד סוף ארץ ישראל והימנה למערב עד סוף ארץ ישראל, שארץ יהודה על פני כל אורך ארץ ישראל היא מן המזרח למערב כרצועה ארוכה וקצרה.
(ברכות סא, ב)

ונסתם גיא-הרי: לפי שירושלים הרים סביב לה², ויש גיא בין הר שבצפון ובין הר הזיתים, וכן בדרום, וכשימשך חצי הר הזיתים אצל הר שבצפון יסתתם הגיא שביניהם, וכן בדרום. (זכריה יד, ה)

לעתים נראה שרש"י צירף מקומות שונים:

יפה נוף: הר ציון יפה נוף, כי הוא הר הזיתים. (תהלים מת, ג)

את ים המלח וים כנרת מתאר רש"י במדוייק:

ים המלח: הנקרא mer Belée אין ספינה עוברת בו. (פסחים כת, א)

[יהא חלקי עם] מכניסי שבת בסבראי: מפני שהיא עמוקה, ומחשכת מבעוד יום, וסבורין שחשכה; ועם מוציאי שבת בצפורי: שיושבת בראש ההר, ובעוד כשהחמה שוקעת נראית שם אור גדול, ומאחרין לצאת. (שבת קיח, ב)

על העיר צור ועל סביבתה אנו מוצאים אצלו מספר תיאורים:

צור: הוא שכונת עיירות שבארץ ישראל. (מנחות פה,ב),

סולמה של צור:⁴ סלע הר גבוה סביב. (עירובין כב,א),

סולמא דצור: מעלה הר, וקצרה המסילה וגבוהה, וקורין אותה *us*. (שבת כו,א),

התלמוד רואה בפירות גינוסר את מיטב פירות ארץ-ישראל, ורש"י מוסיף:

פירות גינוסר, והיינו כינרת,⁵ שם מדינה בארץ ישראל.⁶ (פסחים ת,ב)

תיאור מפורט על ים כנרת אנו מוצאים בפירוש רש"י על התורה:

וירד הגבל: כל שהגבול הולך מצפון לדרום הוא יורד והולך; ומחה על-כתף: עבר; ים-כנרת קדמה: שיהא ים כנרת תוך לגבול במערב, והגבול במזרח ים כנרת, ומשם יורד אל הירדן, והירדן מושך ובא מן הצפון לדרום באלכסון, נוטה לצד (מזרח) [מערב] ומתקרב לצד ארץ כנען כנגד ים כנרת, ומושך לצד מזרחה של ארץ ישראל כנגד ים כנרת עד שנופל בים המלח. (במדבר לד,יא)

מעט לפני כן אנו מוצאים בפירושו הרצאת דברים על גבולותיה הדרומיים של הארץ:

ממדבר צין: אשר אצל אדום מתחלת מקצוע דרומית מזרחית של ארץ תשעה המטות. כיצד? שלש ארצות יושבות בדרומה של ארץ ישראל זו אצל זו, קצת ארץ מצרים במקצוע דרומית מערבית, שנא' בפרשה זו 'מעצמו נחלה מצרים, והיו תוצאותיו הימה', ונחל מצרים היה מהלך על פני כל ארץ מצרים... ומפסיק בין ארץ מצרים לארץ ישראל. וארץ אדום אצלה לצד המזרח, וארץ מואב אצל ארץ אדום בסוף הדרום למזרח, וכשיצאו ישראל ממצרים, אם רצה המקום לקרב את כניסתם לארץ היה מעבירם את הנילוס לצד צפון ובאים לארץ ישראל, ולא עשה כן... ולא נחם אותו הדרך אלא הסיבן והוציאם דרך דרומה אל המדבר... עד שבאו לדרומה של ארץ אדום ובקשו מסלך אדום שיניחום לעבור דרך ארצו ולהכנס לארץ דרך רחבה, ולא רצה, והוצרכו לסבוב את כל דרומה של אדום עד בואם לדרומה של ארץ מואב... והלכו כל דרומה של מואב עד סופה, ומשם הפכו פניהם לצפון עד שסבבו כל מצר מזרחי שלה לרחבה, וכשכלו את מזרחה מצאו את ארץ סיחון ועוג שהיו יושבים במזרחה של ארץ כנען והירדן מפסיק ביניהם, וזהו שנא' ביפתח זילך במדבר ויסב את ארץ אדום ואת ארץ מואב ויבא מסזרח שמש לארץ מואב, וכבשו את ארץ סיחון ועוג שהיתה בצפונה של ארץ מואב, וקרבו עד הירדן, והוא כנגד מקצוע צפונית מערבית של ארץ מואב, נמצא שארץ כנען שבעבר הירדן למערב היה מקצוע דרום ית מזרחית שלה אצל אדום. (שם ג)

אבל לא רק על נושאים רבי-משקל הוא כותב; רש"י יודע לתאר לפנינו (על-פי כתביהם של יהודים שנסעו ארצה, או על-פי מסורת רבותיו שעברה אליהם מדור לדור) גם פרטי נוף זעירים, כגון:

מעלות בית מרון: זקופין מאד, ומעלה קצרה, ומהלכין בה בזה אחר זה ולא שנים יחד, כדאמרין בראש השנה⁸ (יתא) 'כבני מרון [עוברים באי עולם לפני שופט כל הארץ], כמעלות בית מרון...'

כשבילי בית גילגול: מעלה גבוהה וזקופה היא בארץ ישראל. (עירובין כב,ב)

הארצות הגובלות בארץ ישראל כלולות אף הן בתחום התעניינותו של רש"י. הוא

כותב (ברכות סא,ב) ש"בבל היא למזרחה של ארץ ישראל". כאשר התלמוד מזכיר שמו של פלוני איש בגדד הוא מסביר:

בגדתאה: שם עירו בגדד, היא עיר החשובה שבבבל משחרבה [העיר] בבל. (שם נד,ב)
על אקלימן של בבל ושל ארץ ישראל הוא כותב:

לדין חביל לן עלמא: אנו בני בבל חס לנו העולם, ויש לנו הבל, לפי שבבל עמוקה היא, ואינה ארץ הרים וגבעות כארץ ישראל, ואין שולט בה אויר, ואין בני ארץ ישראל צריכין לעבר משום מתיא ומשום ירקיא [שלא יחול יום כיפור סמוך לשבת ויסריחו המתים ויתקלקל הירק] אלא בשבילנו. (ראש השנה כ,א)

על מימי נהר פרת ועל עפרה של בבל:

סחדא רבה פרת: פרת מעיד בדבר [הגשמים שירדו בא"י], שהוא יורד מארץ ישראל לבבל, וגדל סמי הגשמים, ויודעין בני בבל שירדו גשמים בהרי ארץ ישראל, ושמיים על אחיהם, ואבוח דשמואל נמי כרב סבירא ליה, דאמר פרת גדל ומימיו מתברכין על ידי גשמים. (שבת סה,ב)
התלמוד (ברכות נז,ב) מזכיר "מקום [בבבל] שנוטלים ממנו עפר". מסביר רש"י:

מקום יש בבבל שאין בהמה יוצאה משם אם אין נותנים עליה עפר מעפר המקום, והוא סימן השמד, ומקללותיה של בבל היא, וביסוד מהר"ר יצחק¹ ראיתי שנוטלים משם עפר לטיט לבנייני המקום, וסוף סוף אותו מקום אין בו ישוב ולא זרע ולא נטיעה.

רבנו שלמה הצרפתי מרבה לעסוק גם בארץ מצרים:

אקלימה: לפי שכל ארץ מצרים עשויה יאורים, שאין הגשמים יורדים שם, אלא נילוס עולה ומשקה. (יעשיה ז,יח)

הנילוס ויאוריו: הדייגים, הם מצרים שצדים דגים מנילוס, שהוא מתפשט ועולה ביאורים רבים העשויים על שפתו על פני ארץ מצרים כולה, מה שאין כן בכל הנהרות. חכה, *am*. והיו שתותיה מדוכאים כל עשי שכה,²⁰ *escluse*... שסוכרים המים היוצאים חוץ לשפת הנהר ומתפשטים ונעשים אגם מים הנקוים ועומדים במקומם, ורבים שם דגים. (שם יט,ח"י)

והערה בעלת אופי 'פאודליסטי' על אודות השם 'נוא':

אלכסנדריה רבתי, *la Seigneurie d'Alessandre*²¹ (ירמיה מו,כה)

פה ושם עוסק רש"י גם באפריקה, במשמעותו הקדומה של המונח, כלומר: אפריקה הצפונית, כאשר מלך אשור מבקש לפתות את בני העם ביהודה להסתייג ממדיניות מלכם חזקיה, ומבטיח להם "ארץ דגן ותירוש", כותב פרשננו:

או אפריקי. (מלכים ב יח,לב)

הוא מסתמך כנראה על מדרשים עתיקים המפארים את פוריותם האגדית של מצרים, קירנאיקה וארצות המגרב. ים אפריקה' נקרא גם ים תרשיש' (הים הערבי, ככל הנראה):

גויתו [של האישי לבוש הבדים] כתרשיש.²² פירשו חז"ל (חולין צא,ב) גופו גדול שני אלפים פרסה

כמידת ים ששמו תרשיש, והוא ימה של אפריקה. (דניאל י,א)

במקום אחר (ישעיה ב,טז) אין רש"י מזכיר אלא את השם ים תרשיש.

ועתה לאירופה, ובפרט - למעצמה הלוחצת בלי הרף על העם היהודי בתקופת התלמוד: האימפריה הרומית. מסתבר שהמונח *Urbs*, 'העיר' בהא הידיעה, כינויה המסורתי של רומי בכל שנות פריחתה, מוצא הד בפרשנות לנבואת בלעם על אחריתה של אדום:¹³

והאביד שריד מעיר: מעיר החשובה של אדום, והיא רומי. (במדבר כד, יט)

כאן המקום להעיר על מידה מסויימת של זהות המושגים יוון ורומי אצל רש"י:

כך גדול של רומי: שהוא מיצר לישראל, והוא (איטליא) של יוון,

איטליאה: שם העיר, והיא ממדינת יוון, וכשנטלה רומי מלכות יוונים, לכדוה ונהפכה להם. (שבת

נו, ב)

ואולם, יש לזכור שמעתיקי כתבי-היד סירסו את הכתוב, אם על-ידי שילוב הוספות שונות בתוכו, ואם מחשש הצנזורה, ולכן כל הקשור לרומי, סמל הנצרות, בעייתי תמיד מבחינת הנוסח שלפנינו.

מאידך, דבריו של עובדיה (א, כ) "וגלות החלה-הזה לבני ישראל אשר-כנענים עד-צרפת וגלת ירושלים אשר בספרד ירשו את ערי הנגב", שהפרשנות בת-זמננו רואה בהם כפשוטם מקומות המצויים במזרח התיכון, רש"י מפרש אותם על-פי הפרשנות המסורתית כמדינות אירופיות:

ואומרים הפותרים [פרשני המקרא הקדומים] צרפת היא המלכות שקורין *France*, וספרד תרגם יונתן אספמיא [ספרד].

ולבסוף, הערה אקטואלית על הפסוק "יורדי הים ומלאו איים וישביהם":

הקבועים בים ולא באיים, אלא בתוך המים שופכים עפר כל אחד ואחד כדי בית, והולכים מבית לבית בספינה, כגון עיר ווניציי"א. (ישעיה מ, י)

העיר ונציה קיימת רק מתחילת ימי הביניים, ורש"י לא יכול היה איפוא לבסס את ההשוואה אליה על מקור קדום כלשהו.

והנה מספר שמות של מקומות, שזיהויים בעייתי עד היום, ורש"י הסביר את זהותם: דימשית:¹⁴ שם נהר שמימיו מלוחים.

חמרא דפרוגייתא:¹⁵ שם מדינה שינה משובח. (שבת קמז, ב)

סקיסתון גווייתא וסקיסתון ברייתא:¹⁶ אסבתה וסבתכא קאי, ששמן שוה, והם סחוז מוקף הרים, והחיצונה מקפת את הפנימית ורחוקה פנימית חוץ מן היקף חיצונה לכל צד מאה פרסי, והיקף החיצונה אלפא פרסי. (יוטא י, א)

אסיים פרק גאוגרפי זה בהערה סמנטית. למונח *campagne* אין תרגום מדוייק בעברית. כאשר יוצאים מן העיר, הולכים אל השדות או אל הכפרים. במקום אחד לפחות מנסה רש"י להצביע על מקבילה למונח זה:

דיירו בנאגי: בכפרים שבבקעה, ובלעז *champagne*. (פסחים ח, ב)

היסטוריה

כללית, הידיעות ההיסטוריות בימי הביניים, ובכלל בימי קדם, היו רחוקות מדיוק ענייני. המסורת כללה מאגר של עובדות שהיו תערובת של אגדה ומציאות. אין איפוא מקום לצפות לניתוח מדעי של אירועי העבר במאה האחת-עשרה, ואין ספק שתלמיד חכם ירא שמיים מקבל כאמת לאמיתה את כל הכלול בתורה שבכתב ושבעל-פה, גם כאשר דברי התלמוד נראים כמשל או כגזמה. עם זאת, ידיעותיו של רש"י בתחום זה אינן נופלות מידיעותיו בתחומים אחרים. המעיין בביאורו לפרק י"א בדניאל, למשל, ימצא שהוא מוכיח, בהסתייעו ב'סדר עולם'¹ וב'יוסיפון'², שבהיסטוריה העולמית והיהודית אכן מתקיימת נבואתו של דניאל.

על קהילת אלכסנדריה הוא מרחיב את הדיבור:

סטיי פול [שבבית הכנסת של אלכסנדריה] לשיבת שרים של אלכסנדריה, שהלכו שם יוחנן בן קרח ושרי החיילים לאחר חורבן בית ראשון בימי ירמיה ונתיישבו שם, ואף על פי שעלה שם נבוכדנצר והחריב את מצרים, ונהרגו מישראל שהלכו שם, כמו שנתנבא עליהם ירמיה (מב), עלו בניהם שם לגדולה ועושר, עד שהחריבם אלכסנדרוס.³ (סוכה נא, ב)

התלמוד מבחין בין דינר (*denarius*) הדרייני, טוריאני (להגיה: טוראיני) ושייפא (בכורות נא). רש"י מסביר שמדובר בדינר זהב הנושא את דיוקנם של הקיסרים הדריאנוס וטראיאנוס; אשר ל'שייפא', רש"י מבקש לראות גם בתואר זה הטבעתו של מלך כלשהו, ואילו בעלי ה'תוספות' חולקים ופותרים אותו "דינר עגול, גדול ושחוק". אציין כאן שהמחקר המודרני תומך בדעתו של רש"י לגבי שני הראשונים, ובדעת התוספות לגבי השלישי.

רבנו בקי עד מאד בתולדות ההלכה, ובאחת מהערותיו הוא קובע ש'מגילת סתרים' היא:

שהסתירה, לפי שאין כותבין הלכות. (שבת צו, ב)

כוונתו לימי קדם, כאשר הקפידו שלא להעלות הלכות על הכתב; מאוחר יותר החליטו חכמי ישראל לבטל עקרון זה, מחשש שהגלות תגרום לתורה שתשתכח מישראל. במקום אחר (בבא בתרא קלב) מאריך רשב"ם להדגיש את סמכותו הבלתי-מעוררת של התלמוד בהכרעותיו בין דעות החכמים, שנחשבו עד להכרעה זו כפסקם של יחידים.

לעתים חושף רש"י בפירושו פרטים כמעט אישיים על עצמו. למשל, בסוגיה התלמודית העוסקת בתבשיל שהוכן שלא כדין ביום טוב, וקובעת שהתבשיל אסור באכילה 'בכדי שיעשו', כלומר, עד שיחלוף במוצאי החג זמן מספיק להכנתו, רש"י כותב שכעבור פרק זמן זה מותר התבשיל אפילו אם זהו יום שני של יום טוב. כאן הוא מוסיף וכותב:

כו דעתי נוטה, ויש לי ראיות הרבה... ולא זכיתי לשאול את פי רבנו יעקב בדבר זה, כי היו

נוהגים בו היתר במקומו והיה לי דבר פשוט, ולאחר פטירתו של רבי שמעתי את רבינו יצחק הלוי שהוא אוסר עד ליל מוצאי יריט שני, וכל אנשי עירו כמותו, וגם הלכות גדולות²⁰ אוסרים כן, ודנתי לפניו ולא הועיל לי הדבר... ובתשובות רבנו גרשום מאור הגולה²¹ מצאתי כמותי. גם עתה בא אלי מכתב מגרמיי"ש שבא לשם אדם גדול זקן ויושב בישיבה מן רומא, ושמו ר' קלונימוס, ובקי בכל הש"ס, והורה כן ונחלק עליהם". (ביצה כד, ב)

מוסיקה

כידוע, המוסיקה נחשבה בימי הביניים כאחד המקצועות הבסיסיים; יחד עם תורת המספרים (אריתמטיקה), הגאומטריה והאסטרונומיה, היא נכללה בתכנית הלימודים של ה-*quadrivium*, מה שקרוי בימינו 'השכלה תיכונית', ולמעשה ראו בה את אחד מענפי המתמטיקה.

כלי זמר רבים מוזכרים בשמותיהם בתלמוד, בפרט בהקשר לשירת הלויים בבית המקדש. לא חסרו איפוא לפרשנו הזדמנויות לתאר כלי זמר שונים, למשל:

טנבורא: כך קורין אותו בלשון לעז *tanbor*, והוא עשוי דפנותיו עגולות כעין נפה, וקושרים בדפנותיו חוטים של ברזל ושוטחים על פיו עור כשהוא לת, ומותת, והוא מתייבש שם מאליו, וכשמכים עליו במקל דק הוא מוציא קול צלול, ויש אומנים שיודעים להכות עליו מכה אחר מכה כסדר עד שנשמע כמין שיר. (סוטה מט, ב)

מלאכת תפיך ונקביך בך: ועשית בך מלאכת תופים ונקבים [חלילים] המוציאים רוח בקול זמר כתוף... (יחזקאל כח, ג)

הידרוליס: זוג ועינבל שקורין *eschelete*, ומערבב את הנעימה²² כשהיה קול זה מסיים.

מגריפה: שבה גורפים את דשן המזבח, *wadil*.²³

עשרה נקבים היו בה: בכל נקב היה קנה אחד, ובכל קנה וקנה היו בו י' נקבים, ובכל נקב של קנה הוציא מין זמר...

משני חלילין: *chalemels*... מכה: שהיו נקבים בחליל, ומכה באצבעו על חנקב להנעים את הקול... ולא היה מחלק: מסיים, אלא באבוב יחידי, כשהיה מגיע לסיום הנעימה היה האחד מן החלילים מאריך לאחר שתיקת האחר, שזהו חילוק יפה יותר משיסיימו שניהם כאחד; חילוק היינו סיום, שמחלק בין נעימה לנעימה. [חליל] דק: *tenues*, גילדו דקה.

צלצל: שני כלים מכין זה ע"ג זה וקולם דק, וקורין להם *cenbes*.

[מכתשת] שבה מפטם את הבשמים: שבה היו כותשים סממני הקטרת, והיה קולה צלול ומפטמת הבשמים יפה ונותנת בהם ריח... שהשוחק אומר 'היטב הדק, הדק היטב', שהקול יפה לבשמים.

עבידתא חד עבידי: דאין אחד [הצלצלים] מועיל בלא חברו, שהם שתי חתיכות רחבות של מתכת ומכין אז על אז, *cenbes*.

ונפיש קוליה כי נבל:²⁴ ונבל עשוי כמפוח של נפחים, ומוציא קול עיי רוח.²⁵ (ערכין י"א, ב; י"א, ב; ג, ב)

בשני מקומות מרחיב רש"י את הדיבור על דרך הנגינה בנבל

הפורטים על-פי הנבל: מנחם חברו עם זפרט כרמדי' (ויקרא ט), רואה אני את דבריו, שהמשרור על-פי כלי זמר מחתך את הדיבור בפרוטרוט, הכל לפי נעימות קול הכלי, להגביה ולהנמיך. (עמוס ו,ה)

כרוכין בהן, וכשהוא רוצה סגלגל היתד והניסא נארכת, כעין שעושין למיני כלי זמר *harpe*, דמאריך עד שיגיע ליתד שלמעלה וכורכה בו, והרי היא כבתחלה, ומגלגלין היתד עד שמתפשטת כהלכתה ומשמעת קולה. (עירובין קג,א)

ידיעת השפות

אין בדעתנו להתעכב על שיטתו של רש"י בדקדוק עברי.²² נסתפק איפוא בתיאור ידיעותיו בשאר הלשונות.

פרט לצרפתית, שהיתה לו כשפת אם, שלט רש"י היטב בגרמנית. שנים מספר ישב בעמק הריין, בוורמס ובמגנצה. יתכן שבימים ההם היתה הצרפתית²³ עדיין שפת היומיום ליהודי עמק הריין, אבל אין ספק שהיה עליו לבוא בדברים גם עם האוכלוסייה הלא-יהודית, ששפתה היתה גרמנית, אשר ללשונות אחרות שהוא מזכיר בפירושו, לא מן ההכרח שהוא שלט בהן; די היה לו במושגים שטחיים כדי להזכיר את דברי הבלשנות ולערוך הקבלות בעקבות פרשני המאות הקודמות²⁴ או לאור הערה ששמע מפי עוברי דרכים.

ובכל זאת, שפע ההערות הלשוניות הקשורות לשפה היוונית בדברי פרשנו (וריבוי המונחים היווניים שנקלטו בלשון התלמוד) מרמז על כך שידיעתו בשפה זאת לא היתה שטחית בלבד. גם לאותיות הכתב היווני הוא נזקק לעתים, כגון:

גאם: היא גימ'ל יוונית,²⁵ ועשויה כמין כף שלנו פתוחה.²⁶ (פסחים ה,ב)

אשר לשימוש במלות יווניות, נסתפק במספר דוגמאות:

לוקוס (*lougos*): הוא זאב בלשון יווני. (סוכה נו,ב)

אותיוס (*eutheōs*): הוא לשון מיד בלשון יוני; (יומא ו,א)

דיגון (*digone*): לשון שנים, וקרוב ללשון לעז שלנו.²⁷ (בבא בתרא קסד,ב)

דיפלוסטון: לשון יוונית, (*diplostōon*) דיו שנים, פלו לשון שרים כמו מטרופולין וכמו דיפולין

מרומי²⁸... סטון לשון סטו (*stōon*), [כלומר] סטוי כפול. (סוכה נא,ב)

אספקטור: שר הטבחים בלשון יוני (*aspektator*)²⁹

קאלוס (*qalos*): משובח טעם זה; (שבת קח,א)

מרי ניד: ורצה לומר קירי (*quirie*), והוא אדון, ואמרה כירי *thairie*, והוא עבד. (עירובין נג,ב)

גם לשמה של מלכת פרס, איפרא הורמוז, מתבקש מקור יווני, בהקשר עם מונחים תלמודיים שונים שרש"י רואה אותם כשאלים מן היוונית.

לעתים מסתמך רש"י גם על לשונות סלאביות; למשל, כאשר הוא מבאר את שמו השני של הר חרמון, שניר, ואת תרגומו הארמי 'הר השלג', הוא כותב:

הוא שלג בלשון אשכנז (*Schnee*), ובלשון כנעני³⁰ *snieg*. (דברים ג,ט)

הוא הדין לערבית; על הכתוב "ויפל ערם" (מדובר בשאול), רש"י מצטט את התרגום הארמי כדי להוכיח שהכוונה ל'מעורטל מבגדיו', אבל הוא מוסיף:

ובשם רבי מנחם ששמע מפי ערבי אחד, ברשן [שהובן תחילה כ'ערום'] בלשון ערבי משוגע.
(שמואל א יט, כד)

על המונח 'חליפות' הוא מעיר:

בית החליפות... ששם גונזים סכינים של קודש, וסכין קרוי חילוף בלשון ערבי. (יומא לו, א)
מעניין עוד לציין את התואר 'לשון סורסי', *lenghe surie* שהוא משתמש בו ביחס לשפה הארמית.

לא כאן המקום לדון באלפי המונחים הצרפתיים, 'הלעזים', המופיעים בפירושי של רש"י, כשהם כתובים באותיות עבריות.³⁵ עם זאת, נעיר כאן כמה הערות ספציפיות. בבואו להסביר את השורש 'פלג' הוא כותב:

והפליגת: כשהיא מתרחקת משפת הים ונכנסת לאמצעי קרי ליה הפלגה, ולשון לעז הוא, שקורין לשולית הים פיליג.³⁶ (עירובין מא, ב)
על 'זיהס' כתוב בפירוש רש"י:

זיהס: לשון שתיקה... כן דרך בני אדם הרוצה לשתק אגודת אנשים אומר 'הס'! (במדבר יג, ל)
אכן, יש הרואים בקטע זה תוספת שאינה מידו של רש"י. לעומת זאת, פרשנו מסתמך ככל הנראה על אורח דיבור המקובל בסביבתו, כאשר הוא כותב:

האשה הכשית [שעל-פי המסורת לא היתה זאת אלא צפורה, הגם שלא היתה כושית כלל]: על משם נזיה נקראת כושית, כאדם הקורא את בנו הנאה 'כושי' כרי שלא תשלוט בו עין רעה.³⁷
(במדבר יב, א)

את היית בעוכרי [דברי יפתח לבתו בצאתה לקראתו]: כל דמי נעכר, קפחת את רגלי. (שופטים יא, לה)

הדברים דורשים הסבר, ונראה שהם מרמזים לניב עממי (מעין הניב בלשון הדיבור הצרפתית בימינו 'לשבור רגליו של פלוני', שמשמעו להציק לו ולהטרידו, להעמיד את עצביו למבחן קשה).

אחרון אחרון, על הכתוב: "וקדש וצבא", שבו ה'ו' הראשונה יתרה, הוא מבאר:
ויצ' יתירה, והרבה כאלה במקרא: נרדם ורכב וסוס (תהלים עו) ואף בלשון בני אדם יש מדברים כן. (דניאל תיג)

מוסר והגות

בבואנו לתחום מעמיק זה של עמדות רש"י כלפי בעיות ההשקפה, האמונה והתודעה, עלינו להבחין בין תרומתו האישית לבין מסורת הדורות כפי שהוא מביאה לידי ביטוי בפירושו.

נפתח בקטע החושף, לדעתי, רגישות מיוחדת:

מאור-עיניים ישמח-לב: לפי פשוטו כמשמעו, דבר שהוא תאוה למראות עיניים, משמח הלב ומצחצח תוגת הלב, כגון גן ירק ונהרות המושכים. (משלי טו, ל)
אשר להבנתו בענייני יופי, יעידו דבריו הבאים:

אפך כמגדל הלבנון: איני יכול לפרשו ל' חוטם, לא לענין פשט ולא לענין דוגמא, כי מה קילוס נוי יש בחוטם גדול וזקוף כמגדלו ואומר אני, אפך לשון פנים. (שיר השירים ז, ה)
ומן היופי הנשי לענייני צניעות; התלמוד אוסר לאשה לצאת אל רשות הרבים בקישוטים שעל גופה ובגדיה, שמא תטלם בידיה ותוליכם להראותם לחברותיה, אבל מתיר את כיסויי ראיה שמתחת לסבכה, ורש"י מסביר:

למטה מן הסבכה, כגון כיפה של צמר, יוצאה בה, דלא חיישינן דילמא שלפא ומחוייא, דמיגלי שיערה ומגניא בה, שהסבכה נוי הוא לשער. (שבת סה, א)
ההקפדה על כיסויי שער ראשה של אשה הביא אותן לעתים לעטוף ראשן עד למטה מעיניהן:

קריאתא: צעף על ראשה משובב על עיניה, כמו שעושין במקמינו, ופעמים שממנסת בתוכו מתוך שאין עיניה מגולין. (כתובות יז, ב)
לעומת זאת, מסתבר שבנות צרפת (הלא-יהודיות) לא נמנעו מלחשוף חלקים מגופן לעיני כל:

ופרומה משני צדדיה: אצל אצילי ידיה,³⁸ כדרך אדומיות שבצרפת, שבשרן נראה מצדיהן. (גיטין צ, ב)

ושוב לענין כיסויי הראש: רש"י מתאר את מנהגי לבושן של יהודיות בארצות ערב ומדי:

ערביות: נשים ישראליות שבערב;

יצאות ועולות: דרך ערביות להיות מעוטפות ראשן ופניהם חוץ מן העיניים...

מדיות: נשים ישראליות שבמדי;

פרופות: שמעטפות בטלית ותולה הרצועה בשפתה האחת כנגד צוארה, ובשפתה השניה כורכת

אבן או אגוז וקושרת הרצועה בכרך, ואין הטלית נופלת מעליה. (שבת סה, א)

עד כאן לגבי נשים נשואות; אבל אין פגם בכך שנערה המבקשת לה בן-זוג תבליט את יופיה, כפי שמדגיש פרשנו על דברי התלמוד בהקשר לכתוב (ישעיה ג, טז) על קלות דעתן של בנות ציון:

הלוד וספוף: שהיו מהלכות ארוכה בצד קצרה, שתראה צפה על ראש חברתה, והוא נוי לה, ונשואות היו, לפיכך מספר בגנותן. (שבת סב, ב)

כמורכב, אין דינה של בת העיר כדינה של בת כפר:

עידונית: בנות כפרים אינן צריכות צניעות כל כך, שאין שחוק וקלות ראש מצוי שם ועמה מועטים, ואינן מכסות פניהן, וכוחלות שתי עיניים. (שם פ,א).
סגנון ביאוריו של רש"י על דרכם של בחורי יהודה בארושותיהן ובעניינים צנועים שהוא מפרשם, הוא ישיר וגלוי:

שמה בעל בימי אירוסין ושכת, או הערה בה מתוך חבתה ולא ידע ששיבר בתוליה [לפיכך אינה מפסידה כתובתה, אף על פי שהחתן טוען שלא מצאה בתולה]. (כתובות ט,ב)
מבין שדיה: דרך הנואפות שממעכים להם בין דדיהן. (הושע ב,ד)
[שנעשו פתחיהן] כיער: נתמלאו שיער, ונמאסות לתשמיש. (שבת סב,ב)
נסיים בדבריו על-אודות השימוש בבתי כסא שבשדות, כפי שהיה נהוג בימי התלמוד, דבר שהיה בו כדי להביא למפגשים בלתי-צנועים:

שהיה בית הכסא שלהם בשדה חוץ לעיר והכל ניפנים שם. (סנהדרין יט,א)
בענייני מוסר אנו מוצאים בפירושו של רש"י הערה מעניינת על מנהגם של הולכי רכיל:

לא תלך רכיל: אני אומר³⁹ [שמקור המונח 'הליכת רכיל'] על-שם שכל משלחי מדנים ומספרי לשון הרע הולכים בבתי רעיהם לרגל מה יראו רע, או מה ישמעו רע, לספר בשוק, נקראים הולכי רכיל, [כלומר] הולכי רגילה [ריגול], *espiement*, וכן רוכל הסוחר ומרגל אחר כל סחורה, וכל המוכר בשמים להתקשט בהם הנשים, על-שם שמחזר תמיד בעירות נקרא רוכל, ל' רוגל. ותרגומו י'לא תיכול קורצין', כמו 'ואכלו קורציהון די יהודאי' (דניאל ג,ג)... נראה בעיני שהיה משפטם לאכול בבית המסבל דבריהם שום הלעטה, והוא גמר חיזוק שדבריו מקיימים... ואותה הלעטה נקראת אכילת קורצין, לשון 'קורץ בעיני' (משלי ו,ג), שכן דרך כל הולכי רגיל לקרוץ בעינים ולרמוז דברי רכילותם, שלא יבינו שאר השומעים. (ויקרא יט,טז; ברכות נח,ב)
התלמוד קובע שהמשחק בקוביה ושאר המהמרים פסולים לעדות, ומעניין במיוחד פירושו של רש"י:

[מפריחי יוני פסולים לעדות] בזמן שאין להם אומנות אלא היא: דקסבר רבי יהודה אסמכתא, שהוא נסמך על דעתו שהוא ינצחנו, ועל אותה אסמכתא הוא מתנה - קניא, ולא גזלנים נינהו, ופסוליהו לפי שאין עסוקים בישובו של עולם, דכיון דאין סכירים ובקיאים בטורח וצער בני אדם, אינם חסים על חבריהם מלהפסידם ממון. (עירובין פב,א)
רבים הם כללי הנימוס המובאים בתלמוד, ורש"י מוסיף להם לעתים הערה עכשווית: אבא פלוני, אמא פלונית: לא בבניהם קאמר אלא בשאר בני אדם, כעין שאנו קורין עכשוו מר פלוני, מרת פלונית, כך היו רגילין לומר אבא פלוני ואמא פלונית. (ברכות טז,ב)
כיה ורוק קאמרינו: שרקק אותו בפני רבו, והיה לו להסתלק משם או להבליעו בכסותו. (עירובין צט,א)

ידוע לרש"י שנשיקה עשויה ללבוש צורות רבות ושונות:

ישקני מנשיקות פיהו: זה השיר אומרת [כנסת ישראל] בפייה בגלותה ובאלמותה, מי יתן וישקני

המלך שלמי' מנשיקות פיהו כמו מאז, לפי שיש מקומות שנושקין על גב היד ועל הכתף אך אני מתאוה ושוקקת להיותו נוהג עמי כמנהג הראשון כחתן אל כלה פה אל פה. (שיר השירים א,ב) גם על העצה התלמודית למי שמבקש להוליד בן זכר, ועל שאר עניינים שבינו לבינה, הוא מרחיב את הדיבור:

יבעול וישנה: שמחמת ביאה ראשונה נתאוה האשה והולבשה תאוה, וכשבא ביאה שניח היא מזרעת תחילה, והיכא דהיא מזרעת תחילה יולדת זכר. (עירובין קב,ב) שאין דרך לישן אלא בקירוב בשר... שאם אמר אי איפשי אלא היא בבגדה והוא בבגדו, יוציא ויתן כתובה. (שבת יג,א)

ואחרון אחרון, הסבר המדגים את כשרונו של רש"י בניסוח חד ותמציתי של דבריו: דתלי ביה נורא: אש תלוי באותו מזל, יצר של תשמיש בוער כתנור. (שבת קנו,א)

קיום מצוות ולימוד תורה

התורה וההלכה הם כמובן הנושא המרכזי בספרים שרש"י עוסק בביאורם, ובביאורים שלו עצמם. עם זאת, אופייה המעשי של היהדות, בפרט כפי שהבינוה בצרפת הצפונית, גורם לכך שרש"י דן לעתים רחוקות בלבד בנושאים שניתן לתארם כנושאים דתיים. אין הוא מפגין משיכה אל המיסטיקה⁴⁰ או אל התיאולוגיה. על הכתוב (שמות כג,יז): "שלוש פעמים בתורה יראה כל-זכורך את-פני ה'", כותב רש"י:

יראה יראה: יראה כתיב [בחיריק] וקרינא יראה [בצירי] כדרך שהקדוש ב"ה בא לראות אותך והוא שלם בשתי עיניו, כך בא ליראות, שיהא הוא נראה לך בשתי עיניך [כלומר: הסומא פטור מן העלייה לרגל].⁴¹ (ערכין ב,ב)

אין ספק שתיאולוגים, הרגילים לעסוק במופשטות, לא היו בוחרים להתבטא במונחים אנתרופומורפיים כל-כך.

ברור לנו שרש"י מילא תפקידים רבניים, אם-כי מסתבר שעיקר עיסוקו לא היה בהם. על הוראת התורה יש להניח שלא נטל כל שכר, ואת מחייתו הוא מצא במקצוע אחר.⁴² יש בידינו מספר תשובות שבהן נענה לשואלו בענייני הלכה בנסיבות לא-שגרתיות.⁴³ גם בביאורו לתלמוד הוא מנסח לעתים את דבריו כדרכו של פוסק,⁴⁴ תוך הסתמכות על חכמי הדורות הקודמים, על תקדימים או על המנהג, כגון בתיאור הקורא בתורה מסמן בידיו את פיסוק הטעמים,⁴⁵ בהוסיפו:

ראיתי בקוראים הבאים מארץ ישראל. (ברכות סב,א)

במקרה אחר אנו קוראים בביאורו על מחלוקת שנפלה בהבנת סוגיה כלשהי בין תלמידי חכמים, או בינו לבין רבותיו.

משמעות לימודי הקודש ודרכי לימודם העסיקהו עד מאד. מה טיבו של המחקר התלמודי? מה מקומו של 'שימוש תלמידי חכמים' בהקשר זה?

ושימש תלמידי חכמים: להסבירו סתומות המשנה וטעמיה, והוא הנקרא תלמוד. (שבת יג,ב)

שלא שמש תלמידי חכמים: הוא הגמרא התלויה בסברא, ש[חכמי התלמוד] היו נותנים לדברי

משנה טעם והיו מתאספים יחד ועוסקים בכך... (ברכות מז,ב)

בהזדמנויות שונות (כגון נדה ז,ב) הוא מדגיש שהדיון והעימות בין פרשנויות וגירסאות שונות של המסורת שבעל-פה לא נועדו אלא להבהיר את הדעות מבחינה עיונית; קביעת ההלכה המעשית, המתקבלת בדרך כלל ברוב קולות באסיפת החכמים, לא היתה תלויה בו.

אין צורך לומר⁴⁴ שרש"י הפגין שליטה מוחלטת בספרי המקרא כולם, והיה בקי גם בספרים החיצוניים (כגון ספר בושירא, ראה עירובין סה,א) ובמכלול הספרות התלמודית: תלמוד בבלי, ספר יצירה, תוספתא, פסיקתא, מגילת תענית וכו', לרבות התלמוד הירושלמי. הוא ידע לצטט מתוך 'סדר עולם' לרבי יוסי, מפיוטיו של אליעזר הקליר⁴⁵ ומיצירותיהם של מחברים רבים מתקופת הגאונים: רב האי, רב אחאי, רב סעדיה, רב משולם, רב יהודאי, ולעתים קרובות מקובץ 'תשובות הגאונים'. ואשר לכתביהם של בני זמנו או סמוך לכך: 'תחכמוני' מאת הרופא, האסטרונום והרב האיטלקי רבי שבתאי דונולו, החוקר הפרובנסאלי רבי משה הדרשן, והפייטן והפוסק רבי קלונימוס מלוקא.

ביראת כבוד רבה הוא מביא את דברי מוריו: רבו 'הזקן' רבי יעקב בן יקן, רבו 'הלוי' רבי יצחק, ורבי יצחק בן יהודה. לעתים הוא מזכיר גם את דבריו של דודו אוי אמו רבי שמעון הזקן, תלמידו של רבנו גרשום הגדול. ומתורת בני דורו ממש: רבי יצחק בן מנחם מאורליינש, רבי יוסף בונפילס ('טוב עלם') מלימוז', ותלמידו וידידו רבי יוסף קרא.⁴⁶

עם זאת, אין הוא מוותר על עצמאותו המחשבתית, כפי שיעידו דבריו הבאים:

ואני שמעתי מרבותי שהיו גורסים: וסתם עצים להסקה נינהו תנאי היא, וכן כתוב בכל הספרים. וטרחתי מנעורי בכל צידי שיטת התלמוד לישבה כפי דבריהם, ואיני יכול, ומצאתי גירסא זו בספר כתב ידו של רבינו גרשום בן יהודה מנוחתו כבוד, ובסדר ישועות של רבינו יצחק בר מנחם כתוב ואינו מוגה, וכן נראה בעיני. (סוכה מ,א)

מיסטיקה

כבר כתבנו לעיל שרש"י לא נטה אל המיסטיקה. אין זאת אומרת שהוא שלל את הדעות שהיו מקובלות בדורו לגבי תופעות על-טבעיות, דעות שאינן מקובלות כיום. הוא הלך בדרכי בני דורו, שידיעותיהם המדעיות היו דלות, ובלית ברירה הסבירו בדרכם את תופעות הטבע שלא היה בידם לפרשן בדרך אחרת.

לפי הבנת רש"י, גם המזיקים, כמו המלאכים, אינם אלא שליחי עלי אדמות של בורא עולם. לפיכך הוא כותב, בקשר לצורך החיוני שיש לפעמים ליצור ריח רע:

ריח רע: שמעשנין בהן חולין ותינוקות, כגון חלטית (*assa foetida*) להבריה מעליו מזיקין. (שבת

צ,א)

מאין שאב רש"י את המידע שאנו מוצאים בפירושו לגבי השדים, מידע שלכאורה אין

לו מקור תלמודי כלשהו? כגון:

דקפיד אמנא - שד: מי שמקפיד על הכלי שאינו יכול לעשות דבר בלא כלי הראוי לאותו דבר, כגון שרי בוחן שצריכין סכין שקתו שחור, ושרי כוס שצריכין כוס של זכוכית. (סנהדרין סז,ב) היתכן שהוא מסתמך על מסורות יהודיות שבעל-פה, שעברו מדור לדור? לגבי שמותיהם של שדים כפי שהתלמוד מפרט אותן, רש"י מסתפק בהערות קצרות באשר לתפקידיהם השונים ולתיאור פיסי של אחד מהם:

תנספית: שם חבורת שדים; איסתלגנית: שם חבורת מלאכי חבלה. (ברכות נא,א) דמות לילית: שידה שד יש לו פרצוף אדם ויש לו כנפים. (נדה כד,ב)

הוא אף ידע לציין את השם המקובל בזמנו של שד ידוע, *nutium* או *nutium* (בכורות מד,ב; מעילה יז,ב), אין זה אלא ה-*lutin* בלשון בני-זמננו, (מקורו ככל הנראה משמו של אל הים הרומי *Neptune*, בתוספת עיוות בהשפעת המונח *nut*, 'לילה'). השימוש בקמיעים היה נפוץ למדי בסביבתו, כפי שיעידו דבריו הבאים על אודות האיסור לכתוב כל קבוצה של שתי אותיות:

[אין כותבים שתי אותיות בשבת, גם אם אינן יוצרות מלה] כיון דאיתא בגלטורי: קמיעות וכתבים של מכשפות ושל שמות קורין בלשון לטין של מינים *calateres*,⁵⁰ ורגילים סומרים לכתוב בהם תיבות של שתי אותיות, שאינם תיבות במקום אחר. (שבת קג,ב) העלאה באוב ("דורש אל המתים") גם היא לא היתה זרה לבני דורו, אבל הוא פוסל אותה מכל וכל:

רוח טומאה: כמדת הלצים שקורין *gramenter*,⁵¹ האוחזים את העיניים. (נדה יז,א) גם על בעלי חיים אגדיים המוזכרים בתלמוד (סלמנדרא, סירוגית וכיו"ב) יודע רש"י להציע לקוראיו פרטים מפתיעים:

סלמנדרא: חיה קטנה שיוצאה מתנור שהאש בוערת בו שבע שנים,⁵² והסך מדמה אין האור שולט בו. (סנהדרין סג,ב)

אין צורך לומר שעל הדת השולטת בסביבתו, הנצרות, נמנע רש"י ככל האפשר להרחיב את הדיבור; וגם כאשר, במקומות מסויימים, הוא עשה כן, הרי מעתיקיני הזדרזו לצנזר את דבריו, פן ישמשו בידי משומדים יהודיים להטלת דופי בתלמוד ולאיסור הפצתו על-ידי הכנסייה. עם זאת, ניתן למצוא פה ושם רמזים אחדים להתמודדות מתמשכת עם פרשנים מסויימים, העלולים לראות בפסוק זה או אחר תיאור בלתי-הולם של בורא העולם, או ביטוי לאמירה אבסורדית או לתיאור מעוות שלו,⁵³ כגון:

ויתעצב אל-לבו: נתאבל על אבדן מעשה ידיו... וזה כתבתי לתשובת המינים. (בראשית ו,ו) ובפירושו לתלמוד (סנהדרין נח,ב לט"ה) על ההלכה השוללת שמירת שבת על-ידי גויים וקובעת שרק היהודים ראויים לכך, הוא כותב: "כגון אחד בשבת ששבותין בו [הניצרים]," ללא כל הבחנה בין עובדי עבודה זרה לנוצרים.

ה ע ר ו ת

- 1) ברלינר מעיר שבקטע התלמודי המצוטט על-ידי רש"י, כדרכו, בפירושו למקרא, המונח 'אוקיינוס' אינו מופיע.
- 2) ראה תהלים קכה,ב.
- 3) משמעות שם התואר בצרפתית עתיקה, ומקורו, אינם ברורים. המונחים *Mer Betée*, או *mer figée*, שימשו בימי הביניים לגבי ים קרח אגדי המקיף את הקוטב הצפוני. יישום המונח לגבי ים המלח נבע כנראה מן הדמיון הצלילי עם *bitume*, זפת. מסתבר שהופעת שם זה בפירושו של רש"י הינו חידוש שנולד בבית המדרש הצרפתי של הימים ההם.
- 4) הן העברית והן הארמית משתמשות במונח 'סולם'. אם זהו פרי התפתחות סמנטית, מתי היא נולדה? ואם לא, האמנם אך מקרה הוא שהעברית והארמית תיארו את צור, השוכן על גבעה, במונח זה, והלשונות הרומניות השתמשו במושג 'סולם' (במלה *escale*) לגבי נמל, באשר יורדים בו מן הספינה בסולם?
- 5) למעשה, השם 'גינור' אינו אלא צורה מיוונת של 'כנרת'.
- 6) השם 'כנרת' כולל הן את העיר והן את הימה שלחופיה היא שוכנת, והרי עצי הפרי אינם צומחים בתוך אחד מהם; זאת הסיבה לפרשנותו של רש"י.
- 7) בדקנו בכתב-יחיד 154 בספריה הלאומית של פריס; גם שם מצאנו כתוב 'מזרח', אבל הציוור המלווה את הדברים מעיד ללא כל ספק שהכוונה למערב.
- 8) מתוך הפיוטים לראש השנה.
- 9) ר' יצחק בן יהודה, מורו העיקרי של רש"י.
- 10) מתרגמים בני זמננו שוללים כל רמז ליסודות או לסכרים בדברי הנביא, ומבארים אותם בדרך אחרת.
- 11) ואולם, יש ספק באשר למקורו של הלעז, ויתכן שמעתיק איטלקי הוסיפו (*la signoria d'Alessandria*) סגנונו הולם את תקופת הנסיכויות האיטלקיות בימי הצלבנים, לאחר מותו של רש"י בשנת 1105.
- 12) כיום נוטים החוקרים לזהות מונח זה כאבן חן, הבא לתאר כאן את זוהרו של המראה.
- 13) בספרות התלמודית והרבנית מזוהה רומי דרך קבע עם אדום, אם מסיבות פונטיות, באשר 'ד' ו'ר'. מתחלפות בשמות פרטיים בעברית כמו ביוונית, ואם מפני שהורדוס וצאצאיו, שהיו בני אדום, מלכו על ארץ ישראל מטעם רומי.
- 14) גירסת הספרים משובשת; בספרו 'דקדוקי סופרים' קבע רנ"ג רבינוביץ את הגירסה הנכונה, וחוקרי זמננו מזהים כאן את העיר אמאוס שלמרגלות הרי יהודה.
- 15) פריגיה? או אולי אחת הערים בצפון ארץ ישראל.
- 16) אחד המחוזות של מלכות פרס (*Segestan*).
- 17) חיבור היסטורי המיוחס לתנא ר' יוסי בן חלפתא.
- 18) קובץ היסטורי מן המאה העשירית, המתבסס בין השאר על כתבי יוסף פלביוס.
- 19) אין הכוונה לאלכסנדר מוקדון, שכן יחסו של אלכסנדר מוקדון כלפי היהודים מתואר בתלמוד בדרך כלל כאוהד.
- 20) 'הלכות גדולות' הוא ראשון ספרי ההלכה מתקופת הגאונים.
- 21) רבנו גרשום בן יהודה מסיץ (או ממגנצה; 945-1028), גדול הפרשנים והפוסקים באירופה המערבית במאה העשירית.

- (22) במהדורות הדפוס הרגילות, הגירסה היא 'יעים', ואנחנו אימצנו לנו את הגירסה המקובלת כיום; ראה לעיל, בפרק א', הערות 39-40.
- (23) 'מגרפה', פרט למשמעותו ככלי חקלאי, מתאר גם מין חצוצרה גדולה. לכאורה, רשיי פותח בביאור משמעו הרגיל של המונח, שאין בו כלל כדי להסביר את הקטע האמור, ולפתע הוא עובר לדבר על כלי הנגינה.
- (24) מונח זה, 'צבל', המשמש בדרך כלל ל-*harpe*, יש לו בלי ספק משמעות שונה כאן.
- (25) הופעת הדיון בכלי הנגינה במסכת 'ערכין' שעניינה רחוק מהם מאד, נובע מכך שאחת ממשניות המסכת מזכירה את כלי השיר שהיו בבית המקדש, אגב המשניות הקודמות.
- (26) כאן המקום להעיר שהאות 'ש', שדוברי העברית בימינו קוראים *š* אם היא נקודה בשמאלה, או *ch* אם נקודה בימינה, בוטאה בפי רשיי כ-*š* בלבד. הדבר מתברר מיד כאשר מעיינים בתעתיקיו למלים צרפתיות, שכן *š* נכתבת על-ידו תמיד 'ש', בעוד הצליל *ch*, אשר זה עתה החל להופיע בצרפתית בימיו, נכתב אצלו לעתים 'ק' בתוספת ניקוד מיוחד מעליה, ולעתים 'י' המייצגת בעצם את הצליל *ŋ*; אך הוא מעיד על-כך בעצמו (מנחות צז,א) כאשר הוא גוזר את השם 'קשות' (בשין שמאלית) מן השורש 'קשה' (בשין ימנית), בהוסיפו: 'קשותיו... שמקשה הלחם ומחזקו שלא ישבר, ולא מפי השמועה', כלומר - רשיי הסיק זאת מעצמו מתוך הכתוב.
- (27) ראה פ. גומפרץ: **מבטאי שפתנו**, ירושלים 1953, עמ' 1-32.
- (28) ה'פותרים' (ראה *M. Banitt, REJ CXXV, 1966, p. 252-267*).
- (29) הכוונה ל'ג' שבאלפבית העברי, וכן ל'ד' ה'סופית', הדומה בצורתה ל'ג' היוונית.
- (30) מהדורות התלמוד המצויות גורסות כאן בטעות 'כפופה'; יש לתקן: 'פשוטה'.
- (31) '*Digone*', בעל שני צדדים, כמו '*pentagone, hexagone*' וכדומה. רשיי התכוון כנראה להסב תשומת לבנו להקשר עם המונח הצרפתי שפירושו 'שתיים'.
- (32) יש כאן דבר תמוה ברשיי, שכן המונח שהתכוון אליו היה לכאורה *disboulos (duumviri)*; על כל פנים, לא ברור מה המשמעות שהוא ביקש ליחס לשורש *plō* בדבריו. למעשה, *diplous* פירושו 'כפול'.
- (33) לאמיתו של דבר, מקור המונח התלמודי הוא לטיני: *speculator* (שחדר גם אל היוונית) = מרגל, ומכאן גם 'משמר'.
- (34) במקור: 'בלשון כנעני'. מונח זה משמש כאן במשמעות 'עבד' (בראשית ט,כה-כז), כלומר: *Slave*.
- (35) ראה מ. קטן, 'לעזי רשיי', *Arche*, n° 162-8, 1970, p. 69-71.
- (36) בצרפתית עתיקה ידועות רק המלים *pelage* (מקור המלה העכשווית *plage*, 'חוף רחצה'), ו-*pelagre, pelaigne*, שניכרת בהן השפעת המונח הלטיני *peregrinus* (עולה רגל), בפרובנסאלית יש *pelec*, ובספרדית ועוד.
- (37) יתכן שרשיי מתכוון לשמות הפרטיים *Maur, Maurice*. עין הרעי פוגעת בכל מעלה גלויה ומופגנת, כאילו היתה באה להשיב את האיזון עלי אדמות בין מבוססים למקופחים.
- (38) במספר מקומות מתרגם רשיי את המונח העברי 'אציל': *aisele* (בית השחי); אך יש לנו סיבות כבדות משקל, שלא כאן המקום להרחיב עליהן את הדיבור, לחשוב שפרשנו הניח כאן לדמיון הצלילי בין המונחים, ושלאמיתו של דבר אין 'אציל' אלא מרפק.
- (39) זה אחד המקומות המעטים שבהם רשיי מדגיש את דעתו האישית.
- (40) אין אנו רואים באמונה בשדים טובים ורעים ביטוי לגישה מיסטית. זוהי מסורת, ואף ניתן להציע לה הסברים רציונליים.
- (41) המלים 'שתי עיניים' מופיעות בשני חלקיו של המאמר התלמודי; ניתן בהחלט להבין את הדברים בפשטות: כשם שאדם רואה בדרך כלל בשתי עיניו, כך הוא נדרש להיראות בשתי

עיניו.

- (42) יש ששיערו שכורם היה, לאור בקיאותו הרבה בתחום גידול הגפן. ואולם, אם נרצה ליחס לו את כל המקצועות שבהם הוכיח בקיאות, הרי שהם רבים מספור. וכי יש לתמוה על שתושב שאמפיין מתמצא בייצור היין?
- (43) תשובות רש"י (בעברית) ראו אור אצל י. אלפנבין, ניו-יורק 1943, ומספרן 342.
- (44) למשל בקטעים הפותחים "הוה נקיט תרתי מתנתא דתורא" (שבת יב) "ורב ששת" (שם לז, ב).
- (45) הכוונה לטעמי המקרא, הם סימני הפיסוק והנעימה שספרי המקרא נקראים עליהם.
- (46) על מקורותיו של רש"י והספרים שעמדו לרשותו, ראה רש"י מאת מוריס ליבר (פילדלפיה 1906), ובפרט בעמ' 49-52, 85-82.
- (47) זמן רב רווחה הדעה שמחבר זה חי בגרמניה בימי הביניים, ולפיכך ראו במובאות הקדומות ממנו הוספות מאוחרות; כיום ידוע שחי בארץ ישראל במאה השביעית.
- (48) ראה *M. Ahrend, Le Commentaire sur Job de Rabbi Yoseph Qara, Hildesheim 1978*.
- (49) חוקרי העברית חלוקים בדיעותיהם באשר למקורה ולמשמעותה של המלה (הפזז) ואף על נוסחה הנכון.
- (50) *Caractères*. שתי המלים הלועזיות מופיעות בצרפתית במקור.
- (51) ככל הנראה מן הפועל *negremente* (ביוונית-לטינית: *necromantia*).
- (52) נוסח המשפט מוטל בספק.
- (53) המונח 'מינים' (שמשמעו: כתות) משמש לעתים קרובות לגבי הנוצרים. כאן ניתן ליחסו לכל השוללים את מקורו האלקי של המקרא או המיחס לבורא עולם תכונות ומדות לא נכונות. ראה הערת המהדיר (הרב ח"ד שעוועל) במהדורתו האחרונה לפירוש רש"י על התורה (ירושלים, 1982).

פרק ט מושגים מדעיים וטכנולוגיים אצל רש"י

אסטרונומיה

ידועה חביבותה של האסטרונומיה אצל חכמי התלמוד. התפעלות דומה אנו מוצאים אצל רש"י לגבי תנועות גרמי השמיים:

"כי היא חכמתכס ובינתכס לעיני העמים" (דברים ו,ו): שחכמה הניכרת היא, שמראה להם סימן לדבריו בהילוך החמה והמזלות שמעדין כדבריו, שאומר שנה זו גשומה והיא כן, שנה זו שחונה והיא כן, שכל העיתים לפי מהלך החמה במזלותיה ומולדותיה, במזל תקוי הכל לפי השעה המתחלת לשמש בכניסת החמה למזל. (שבת עה,א)

והנה הסבריו על תנודות אורכם של היום והלילה על-פני עונות השנה:

זהו פני צפון: לפי שהחמה לעולם ביום ממזרח לדרום מהלכת כדאמר קרא (קהלת א) 'הולך אל דרום, והליכת החמה ביום היא, אבל בלילה אינו הולך, אלא טוב שחוץ לכיפה, וביום הארוך עומדת בקרן מזרחית צפונית, ומהלכת מזרח דרום ומערב, ושוקעת בקרן צפונית מערבית ובלילה סובבת פני צפון ולמחרת היום נקצר מעט ואינה יוצאה בקרן אלא נמשכת מן הקרן ולמזרח מעט, ויוצאה, ובערב שוקעת בתוך המערב משוך מן הקרן מעט, ובלילה סובבת אותו מעט וכל הצפון, ומעט במזרח יותר מליל של אמש וכן בכל יום, עד שיוצאה בתקופת תשרי באמצע המזרח ושוקעת באמצע המערב, לפיכך היום והלילה שוין, ועדיין בכל יום נמשכת לצד דרום ויוצאה, ובשקיעתה נמשכת לצד דרום ושוקעת עד שיוצאה ביום בתקופת טבת בקרן מזרחית דרומית, ומהלכת דרום לבדו ושוקעת בקרן מערבית דרומית, והיינו דקאמר חמה יוצאה ביום קצר ושוקעת ביום קצר - זהו פני דרום.¹ (עירובין נו,א)

גם שעת התפילה נקבעת על-פי תנועות המאורות:

מנחה גדולה [השעה המוקדמת ביותר שבה אפשר להתפלל 'מנחה']... מחצי שבע ולמעלה, דהא חצי שש וחצי שבע חמה עומדת בראש כל אדם, וקודרת כנגדה למטה, ואינה נוטה לשום צד, ומחצי שבע ולמעלה נוטה ברקיע למערב. (שבת ט,ב)

רש"י טורח לגלות לנו גם את מחזור הירח ואת מקום הופעתו לאחר המולד:

[תג] שהחדש מתכסה זו: לרחוקים, כגון שחרית לבני מערב וערבית לבני מזרח, לפי שקטנה היא סמוך לחידושה. (ראש השנה ח,ב)

והלבנה לעולם בחידושה בקרן מערבית דרומית, הלכך, בימות הגשמים שאין החמה נכנסת למערב אלא בשקיעתה - הלבנה קודמת לתוך המערב, נמצאת לבנה בצפון, ובימות החמה שהחמה במערב הרבה היא קודמת הלבנה ברוב החדשים לצד צפון - נמצאת לבנה בדרום. (שם כד,א)

עם זאת, מושגיו מתובלים לעתים מידה מסויימת של אסטרונומיה:

אזדו לטעמייהו: ...לגל חמה עגול הוא, חציו למעלה מן הקרקע וחציו למטה מן הקרקע, ושנים עשר מזלות קבועים בו... והמבול ביום ירד, ודרך נקב שני כוכבים שנטלו מכימה. (ראש השנה

(יא,ב)

וכיוצא בכך על שיתופם של כוכבי שמיים במלחמת דבורה הנביאה בסיסרא:
 ממסלותם: ראש הכוכב בשמים וסופו בארץ, מכאן אמרו: עוביו של רקיע כאור שבין שמים
 לארץ, שהכוכב תקוע ברקיע כמין נגר בדלת, מדת ארכו כעביו של רקיע, ומן המקרא שמעיד
 'ממסלותם נלחמו' אנו שומעים שעוביו של רקיע כגובה שמים מן הארץ. (שופטים ה,כ)
 בקשר ל'שלטון' כוכבי הלכת השונים על ימי השבועי (עירובין נו,א), לקביעת החדשים
 ולאורך שנת החמה, רש"י מפנה אותנו אל 'תחכמוני' של ר' שבתאי דונולו הרופא,
 המסביר מדוע נקבעו הכוכבים כפי שנקבעו ברקיע השמיים.
 לסיום נביא את דבריו שבהם הוא מתאר את המשקפת ואת שימושה לצורך מדידות
 קרקע:

שפופרת: קנה חלול, וכשהוא ארוך אין צופין בו למרחוק, וכשהוא קצר צופין בו יותר, והיתה
 שפופרת של רבן גמליאל מתוקנת למדת צפיית אלפים או בים או ביבשה. [כדי לדעת] כמה
 עומקו של גיא מביא שפופרת ומביט בה ביבשה, וימדוד כמה אמות הוא יכול לצפות בה, ואחר
 כך ילך על שפת הגיא ויצפה בה לעומקו, ויתרחק לאחוריו עד שיבחין שבמקום שכלה עומקו של
 גיא שם כלה צפיית השפופרת, שאם יתרחק עוד מעט לא יראה את קרקעית הגיא, וידע שעומקו
 של גיא והרחקתו שנתרחק משפתו הוי כמדת צפיית השפופרת. (עירובין מג,ב)

רפואה

בתחום זה מביא לנו רש"י שפע מידע, הן באשר טבעי הדבר שאדם מתעניין בשמירת
 בריאות הגוף ובריפוי בשעת מחלה, והן באשר התלמוד מרבה גם הוא לעסוק בנושא
 זה מכל הזויות האפשריות.
 המידע האנטומי רב ומדויק:

לגרגרותיך: לצוארך, ועל שם שהקנה עשוי טבעות טבעות קורא הצואר בלשון רבים. (משלי א,ט)
עד אשר לא-ירתק חבל הכסף: זה חוט השדרה, שהוא לבן ככסף, ובמותו חסר מוחו ומתרוקן
 ויבש, ומתעקם בתוך החוליות ונעשה כשלשלת. (קהלת יב,ו)
נהפכו צירי עלי: אלו ראשי עצמות כל אבר ואבר התקועים בחורי מושבם, וסובב בתוכם כדלת
 על צירה בחור המפתן. צירי נהפכו להשטט ממקומם מרוב רתת וחדתה. (דניאל י,טז)
עד מקום חבק: ספק, וכמדומה לי שהוא קפץ הירך והשוק שקורין *jarret*, וקאמר עד מקום
 שהוא מתחיל קרוי פנים [גוף האשה], וחבק הוא מתיחת הגידין שחובקין הירך והשוק יחד, סמוך
 לאותו קפץ; (נדה נח,א)

באוכמא [יש גורסים: שקורין *prunele*]: שחר שבעין הוי עגול בבהמה כאדם, לפניהם: לאפוקי
 דגים דעיניהם בצדיהם, וכן נחש. (שם כג,א)

למעלה עד הכרס: ושיעור ארכו למעלה עד הכרס, כשהבהמה תלויה להפשיט היו נוטלים אותו
 וחותך ב' צלעות הקטנות העליונות עמו משתי דפנות, אחד מכאן ואחד מכאן, והן שסביב הקנה
 ונקראים *forcele* (מונה קרוב ל'מזלג' בצרפתית בת-זמננו; חולין מה,א).

המסס: *cenpeil* (מאה עורות; ואולי יש לגרוס *cenfoil* = 'מאה עלים')
 ובית הכוסות: סוף הכרס שקורין *pance*, עשוי ככובע וקרני בית הכוסות, והמסס מחובר בו,
 וסביב סביב לחיבורם, כשאתה מבדילן, יש דופן לזה ודופן לזה, ובאמצע הן שופכים זה לתוך זה,
 והמאכל נכנס מבית הכוסות להמסס ומהמסס לקבת, ומהקבה לדקים. (שם מ,א)
 בית הכוסות: סוף הכרס שקורין *pance*, ויש בו עובי שקורין *doblon* ותוכו עשוי כמין כוס; עובי
 בית הכוסות: דופן כפולה ודבוקין הכפלים זה בזה בשומן. (שבת לו,א)
 חותכו [את הושט] ועומד במקומו: שהוושט רך הוא וכשחאתכין אותו אינו מרחיב, אבל לצד
 הראש הוא מתקשה, *reides*;

וכוץ: *retrait*, ונכפל פי הנקב בצד הללו ונסתם עוגל פי החלל. (חולין מג,ב)
 במקום שהיא חיה: שהכבד היה משם, דהיינו, מקום תלייתה כשהיא מעורה ודבוקה תחת
 הכליות; זה נראה לי, ומצאתיו; ליטנא אחרינא, ביותרת הכבד, *ebres* (או *ebdes* = סרעפת), והן
 טרפשין. (שם מו,א)

[החולב בשבת חייב משום] מפרק: כמו מפרק משאוי, שפורק אוכל ממקום שנתכסה בו, והוי
 תולדת דש, ואית דאמרי תולדה דקוצר - ולא היא, דלאו מחובר הוא, אלא פקיד ועקיר, וקאי
 בעטיני הדד כתבואה בקטיה. (שבת צה,א)

ובשר החופה את רוב הכרס: זהו קרום עב שקורין *stempene*, כשפותחין את הבהמה וחיתכין את
 הבשר לאורך הבהמה והוא נראה והאי דקרי ליה חופה את רוב הכרס ולא קרי ליה חופה את
 הכרס מפני שמייעוט הכרס נחבא בתוך צלעות החזה והסחוס ורובו מכוסה בבשר. (חולין סב,ב)
 הכסלים: *flanes* שהחלב שעל הכליות, כשהבהמה חיה הוא בגובה הכסלים, וזהו החלב שתחת
 המתנייים שקורין *lonbels*, לובן הנראה למעלה בגובה הכסלים, ובתחתיתו הבשר חופהו. (ויקרא
 ג,ד)

ובשפיר: הוא עור הולד, שהעצמות והגידים והבשר נצורים בתוכו... ובשליה: כמין לבוש שהולד
 שוכב בתוכו, וקורין *vestedure*. (ברכות ד,א).
 גם הפתולוגיה מתוארת היטב. בענין תהליך ההולדה מזכיר רש"י את ה-*sele* ('מושב')
 שמושיבים עליו את האשה בשעת הלידה (הושע יג,ג); על המושג 'סנדל', המופיע
 באזהרת התלמוד (ברכות ס,א) להתפלל מן היום הרביעי להריון ועד היום הארבעים,
 לבל יהפוך העובר ל'סנדל', כותב רש"י:

סנדל דומה לדג של ים (*sole*), מתחילתו ולד הוא, אלא שנרצף; נמעד... משל לאדם שסטר את
 חבירו והחזיר פניו לאחוריו. (נדה כה,ב)

הוא מתאר כמנהג נפוץ את הקמיעים הבאים למנוע הפלת העובר:
 אבן תקוסה: אבן שנושאות אותה נשים עוברות שלא יפילו, וקורין לה *contiene*.
 בתחום הרפואה הוטרנירית אנו מוצאים בארבעה מקומות את מחלת הסוס
enfondre (בלשון זמננו: *fourbure*, התנפחות אברים הגורמת לצלעיה), בפרט לגבי
 התיאור התלמודי (שבת נג,ב; ברכות לג,ב) "אחזה דם". הוא מתאר גם את הפרעות
 העיכול אצל הסוס, מדבר על גידולים במעיו, מבחין בין דרגות חומרה שונות של
 פציעה בגרון, ומתאר את סירכות הריאה:

שאכלה כרשינין: הרבה, ועל ידי אכילה מרובה אחזה חולי שקורין *menaisone* (שילשול), וצריכה
 להשתלשל ולהוציא רעי, ומריצה. (שבת נג,ב).

שירקא דמעיא: ליחה האדוקה במעים שיוצא מהן בדוחק בסכין, ובלעז *limon*. (פסחים נח, א) **נסדקה:** לארכה וקילא מכולהו, דהיכא דנפסק לרחבה ברובא מתוך שהריאה מושכת למטה והצואר מושך למעלה ניתק והולך לגמרי ולא הדר חלים, *solder* (איחוי) בלעז, אבל לארכה כל כמה שהצואר נמשך הסדק סוגר והולך, הלכך הדר חלים.⁷ (חולין מה, א) **לית לחו בדיקותא:** ששירקא זו מחמת נקב היא באה, שמתוך שהריאה שואבת כל מיני משקה והמשקה נעשה עב בתוכה כמין *glaise* (ליחה) ויוצא מעט מעט דרך הנקב נקפה ונעשה קרום; כך מצאתי בתשובת הגאונים,⁸ ואע"פ שהוא סותם הנקב ואין מוציא רוח,⁹ הא אמרן קרום שעלה מחמת מכה בריאה אינו קרום שסופו ליסתר. (שם מו, ב)

הוא עורך השוואה בין התפתחות העובר בביצה ואצל היונקים:

ולד במעי בהמה אינו אדוק בגופה אלא תלוי באויר, ומעצמו הוא נוצר וגדל והולך, אבל ביצה, כל זמן שאינה נגמרת אדוקה באשכול וגדילה, ונגמרת מגוף התרנגולת. (תמורה לא, א) בתחום הפיסיולוגיה של גוף האדם מזכיר רש"י מספר רב של ליקויים והפרעות. לעתים הוא מסתפק בתירגום המונח ללעז, כגון:

חטטין:¹⁰ *Malanz*,¹¹ פצעים. (שבת קט, ב ועוד)

כיבא: *Cuiture*,¹² כווייה. (שבת סב, ב)

לפלוף: *chacide*,¹³ ליחת העיניים (*chassie* בלשון ימינו; נדה סז, א)

הדרוקן: חולי הפה, *musge*,¹⁴ פטרת, מחלת הפה (עירובין מא, ב)

סימטא: שחין, מורסה, (*clou*, ויש גורסים: *floronc* בפרובנסלית). (שבת סז, א)

אישתא צמירתא:¹⁵ חולי שקורין *malweid*, מיחושים, קדחת. (פסחים כה, ב)

קדחתא: ...שקורין *eschalfaison*, התחממות, חום, קדחת. (ביצה כב, א)

יבלת: *werue*. (עירובין קג, א)

ויש שרש"י מתאר את המחלות ביתר פירוט:

אסכרה: חולי המתחיל במעיים וגומר בגרון, הנקרא *bon malant*, פצע חמור. (שבת לג, א)

תפוח: *seines*,¹⁶ נפוח עורו על בשרו ומים בינתיים, ונראה כזכוכית ורך מתוכו (שם, שם)

חספניא: פניו מתבקעות, ואני אומר שהוא מין שחין שקורין *aubeidre*,¹⁷ והוא חרס שכתוב

בתורה (דברים כח, ז) ... (שבת קלד, א)

שכן כוחלים לברקית: *teile*,¹⁸ מין מחלת עיניים שבה בולטת העין. (שם עח, א)

שחפת: חולי שמשחף את הבשר, *(ampoules) anpoles*, דומה לנפוח שהוקלה נפחתו, ומראית פניו

זעופה. (ויקרא כו, טז)

ובחרחר: חולי המחממו תוך הגוף וצמא תמיד למים, *esardement*.¹⁹ (דברים כח, כב)

גם מחלות נוירו-פסיכיות אינן נשכחות:

נכפה: היינו חולי שאדם נופל מחמתו לארץ, ומכהו בראשו... שלא יכפה: שבא ממשפחת נכפים

ודואג שלא יכפה. (שבת סא, א)

תונבא: *estordison*, ואוכלת ואינה יודעת מה. (עירובין סח, א, והכוונה לעילפון, הלם, מבוכה);

ועוד:

תונבא: *estordison*, שאינה מרגשת בצערה מחמת שעמומית החולי. (נדה לז, ב)

כיפה: *anpoles*, אבעבועות - כך לשון רבי יצחק ברבי מנחם נשמתו עדן; ולשון רבותי - לכיפה: למי שכופהו שד.²⁰ (שבת סז,א)
 סנורים: חולי של שממון, רואה ואינו יודע מה הוא רואה. (מלכים ב ו,יח)
 על פצעים שונים:

פצע: מכת חרב או חץ, *machedure*; (בראשית ד,כג)

פצע: היא מכה המוציאה דם, שפצע את בשרו, *navure*;

חבורה: היא מכה שהדם נצרך בה ואינו יוצא, אלא שמאדים הבשר כנגדו, ולשון חבורה *tache*, כמו (ירמיה יג,כג) 'זנמר חברברותי', ותרגומו 'משקופי', לשון חבטה, *batedure*. (שמות כא,כה)
 [וימצא שמשון לחי חמור] טריה: לחה, וראיתי בספר רפואות שקורא לליחה שיוצאת מן המכה 'טריה'. (שופטים טו,טו)

הוא מתאר פעולות טבעיות מביכות, כאשר התלמוד מזכיר אותן בהקשר להימנעות מהן בשעת התפילה וכד':

גיהק: *rotet* בלעז, פעמים שאדם מוציא מגופו לפיו נפיחה מתוך שובעו, וריחה כריח המאכל שאכל.

פיהק: *badeiliet* בלעז, חיך מלקוחיו פותח להוציא רוח הפה מלא, כאדם שרוצה לישון או שעמד משינה. (ברכות כד,א)

שפיהק: *badeiliet*, כלומר, לאחר לידתו לא ראו בו אלא חיות מעטה, שפיהק ומת... (שבת קלוא,א)
 לא תחליף: לא תימא מוחלפת היא,²¹ בכיחו עסקינו, ליחה שנתלשה מן הגוף על ידי חולי שקורין *tos* (*toux*). (עירובין צט,א)

רש"י אינו מסתפק בתיאור הפרעות אנטומיות ופיסיולוגיות; הוא מרבה להזכיר גם את התרופות המתאימות:

לא זורו: הנגעים האלה לא זורו עיי רופאים, אבקת סממני תחבושת, לשון יזורה על נוהו גפרית (איוב יח,ד)...

ולא רוככה בשמן: לא רככה מכתם בשמן כמשפט שאר מכות; ואין נופל כאן לוטר לא רוככו בשמן, שאין מרככים אלא במקום המכה, אבל המזור והחבישה נופל לשונם על כל הגוף, לפיכך נופל במ לשון רבים, לא זורו הנגעים ולא חובשו. (ישעיה א,ו)

לא חבשתם: לקשור שברי העצם זה עם זה כמשפט הרופאים. (יחזקאל לד,ד)
 קשישין שעל חשבר: בהמה שנשבר בה עצם עושים לה דפים מכאן ומכאן וקושרים אותם שם, והם מעמידים העצם שלא ינוד אנה ואנה עד שמתחבר. (שבת נג,א)

המפיס: מבקע מורסא, *Cuisture*;²²

אם [סוחטים אותה כדי] לעשות לה פת: בתוספתא²³ תני הכי: אם לקולפה ולעשות לה פת, כדרך שרופאים של עכשיו עושים, דמתקן לה פתח. (שבת קז,א)

על מחלות עיניים למיניהן, שהתלמוד מקדיש להן מקום נרחב, הוא כותב:

קילור:²⁴ שנותנין על העין, *luzie*. (שם עו,ב)²⁵

אך במקום אחר (נדה כ,א; נה,ב) הוא מתרגם את אותו מונח עברי במילה *enplastre*

(במשמעות 'מישחה'). תרופה אחרת:

נטף: הוא צרי, ועל שאינו אלא שרף הנוטף מעצי הקטף קרוי נטף, ובלעז *gome*, והצרי קורין לו *thériaque*²⁶ (שמות, ללד)

רש"י מתאר את השימוש בכוסות רוח ובשן תותבת:

סחופי כסא: כוס שיש בו הבל, כגון שעירו ממנו מים חמין, וכופהו על הטיבור למי שחש במעיו, ואוחז הכוס את הבשר ומושך אליו את המעיים, ומושיבן במקומן. (שבת סו, א)
לא שנו: דחכמים אוסרים [לצאת בשבת בשן תותבת] אלא של זהב, שמשונה במראה משאר שיניים, דילמא מבא לה ושקלה לה בידה וממטיא; אבל של כסף: שדומה לשאר השיניים, דברי הכל מותר. (שם סה, א)

שימוש רב נעשה מימי קדם ועד ימי הביניים בהקזת דם. במקומות רבים מביא רש"י את המונח הלועזי לאזמל החלול שבו נעשה הדבר: *flemie* (שבת קח, א; קכט, א; נדה סז, א; ועוד).

חבישת פצע המילה מתוארת בפרוטרוט:

חלוק: כעין כיס דחוק (גירסה אחרת: רחב) היו עושין ומלבישים את ראש הגיד עד העטרה וקושרים שם, כדי שלא יחזור העור [עור הפריעה, שקופל לאחוריו בשעת המילה] לכסות את הגיד. (שבת כג, א)

לפניה לסטריה לעילאי: לאימרא שבשפת פיה [של התחבושת] יהפוך ויקפל למעלה שלא תהא סמוכה לבשרו, מפני שראש מקום חתך הבגד שם הוא, ויוצאין ממנו גרדין שקורין *ferrjes* (או: *frenjes*) ודלמא מדביקא גרדתא מיניה במכה, וכשבא להפשיט החלוק מעל המילה ישמוט ויקרע את ראש הגיד, ומשווי ליה כרות שפכה. (שם ככד, א)

מה פשר הניב הצרפתי 'לרוץ כנטול טחול'? התלמוד מתאר שליחים מיוחדים (בחצרות מלכים) שאבר זה הוסר מגופם:

נטולי טחול וחוקי כפות הרגלים: נטולי טחול על ידי סם, שהטחול מכבידו לאדם, וחוקי כפות הרגלים - אין בשר בפרסותיהם ורצים על הקוצים ועל הברקנין ואינן ניזוקין. (סנהדרין כא, ב)
במקום אחר מוזכרים בו קשישים הסובלים לעתים מליקוי הגורם להם הצטברות הפרשת דונג באזנם:

רבי יוחנן נפיק ביה לבי מדשא: במוך שבאזנו, שהיה זקן והיתה לו צואת האוזן מרובה. (שבת סה, א)

לעז נוסף שרש"י מביא אותו פעמים רבות הוא *emmailoler* (בלשון ימינו *emmailoter*)

לפני: לכורכו [את התינוק] בבגדים וקושרו בחגורה רחבה, ומתיישבים פרקי אבריו שהם רכים ונשמטים בחבלי הלידה, וקורין *meiloler*. (שבת סו, ב)

אחרון אחרון, ביאורו של רש"י על חובתה של אלמנה להשהות את נישואיה מחדש עד שימלאו שנתיים לבנה:

עד עשרים וארבעה חודש: שמה תתעבר ותצטרך לגמול את בנה, ובעל זה אינו אביו שיקנה לו

ביצים וחלב. (כתובות ס,ב)

מכאן אנו למדים כיצד נאזנו ילדים לאחר גמילתם.

מתימטיקה

בתחום זה מוכיח רש"י בהירות ומהירות מחשבה, אבל מחישוביו אנו למדים שלא היו בידו כלים בסיסיים. למשל:

קב ומחצה: ירושלמים, שהן שבעה לוגין וביצה וחומש ביצה למדה מדברית, והוא עומר לגלגולת עשירית האיפה שחייב בחלה, כדכתיב עריסותיכם - כדי עיטת מדבר, והוסיפו שתות בירושלים, נמצא: שש מדבריות נכנסות בחמש ירושלמיות, ולוג הנשאר וביצה וחומש ביצה עולין ללוג ירושלמי, שהלוג מדברי ששה ביצים נכנסין בחמשה ביצים גדולים, נמצא הלוג חסר ביצה גדולה, תן ביצה וחומש ביצה תחת ביצה גדולה, שהחומש הוא שתות מלבר [נוסף] על הביצה - נמצאו ששה ביצים גדולים שהן לוג גדול, הרי הן ששה לוגים ירושלמים דהן קב ומחצה. (שבת טו,א) לו הכיר רש"י את המתמטיקה המודרנית, בוודאי היה מציב את החישובים ומסב את השברים כפי שאנו רגילים לעשות, והיה כותב:

$$5/6 \text{ ביצה} = 5/30 \text{ לוג} = 0,2 \text{ לוג (כאשר 1 לוג} = 6 \text{ ביצים);}$$

$$2,7 \text{ לוג} = (2,7) \cdot 5/6 \text{ לוג ירושלמי} = 63/6 = 6 \text{ לוג ירושלמי}$$

הוא הדין לגבי הגיאומטריה. כאשר התלמוד²⁷ קובע ששטח חצר המשכן (50 אמה על 100 אמה) שווה כמעט לשטחו של ריבוע של 70 על 70 אמה, הרי לגבינו הדבר פשוט בתכלית: חצר המקדש היתה 50 כפול 100 = 5000 אמה רבועה, לעומת 70 בריבוע שהם 4900 אמה רבועה.²⁸ והנה הסברו של רש"י לגבי דרך החישוב:

טול חמשים [אמה] שארכו [של חצר המשכן] יתר על רחבו, וסבב חמשים הנותרים, דהו להו שבעים אמות וארבעה טפחים²⁹ מרובעין, כיצד: עשה מהן חמש רצועות של עשר אמה רוחב, וארכן חמשים, השכב האחת למארח והאחת למערב, הרי רחבה שבעים וארכה חמשים, עוד שים אחת לצפון ואחת לדרום, הרי שבעים על שבעים, אלא שהקרנות פגומין לכל קרן וקרן עשר על עשר מפני התוספת שהוספת, טול מן החמשים ארבע חתיכות של עשר על עשר ושים בארבע קרנות, ונתמלאו, נשארה רצועה אחת של עשר על עשר אמות שהיא ששים טפחים על ששים טפחים, ועשה אותן שלשים רצועות של שני טפחים, (הרי שלשים רצועות, אורך כל אחת ואחת עשר אמה, שכוון הן שלש אמות אמות, תן שבעים לכל רוח, הרי שבעים וארבעה טפחים על שבעים וארבעה טפחים, אלא שהקרנות פגומין טפחיים על טפחיים, נשארו בידך עשרים אמה, טול מהן שמונה טפחים ושים לקרנות ונתמלאו, ונשארו בידך שמונה עשר אמה וארבעה טפחים ברוחב טפחיים - והיינו דבר מועט, שאם באת לחלקו ולהקיף בהן אין מגיע התוספת לרוחב שני שלישי אצבע, דהא בעית למעבד מיניה רצועה של מאתים שמונים ושלוש אמות³⁰ וארבעה טפחים אורך, להקיף ארבע הרוחות. (עירובין כג,ב)

"ושמים בזרת³¹ תכן" (ישעיה מ,יב): מדת עולם חצי אמה על חצי אמה, צא וחשוב כמה חצי אמה על חצי אמה יש במגילה, ותמצא שלשת אלפים ומאתים, כיצד, עשה מעשרים אמה רוחב רצועות

של רוחב חצי אמה - הרי כאן ארבעים רצועות, וכל אחת ארבעים אמה לאורכה של מגילה - הרי אלף ושש מאות אמה אורך, שהן שלשת אלפים ומאתים זרתות. (שם כא,א)
 כאן מבקשים לחשב כמה ריבועים שצלעם מחצית האמה כלולים ביריעה של 20 על 40 אמה; אנו מחשבים את שטח היריעה: 20 כפול 40 = 800 אמה רבועה, שטח הריבוע: $1/2$ כפול $1/2 = 1/4$, מחלקים זה בזה ומקבלים 3200.
 התלמוד מסביר כיצד נקבע 'תחום' העיר, אלפיים אמה לכל רוח, שממנו אין לצאת בשבת, וקובע שיש לרבע' את העיר תחילה, כלומר, להקיף את העיר עצמה בריבוע, ואחר-כך להוסיף לצלעותיו אלפיים אמה; אבל אין למדוד את האלפיים לאורך אלכסונו, כי 'מגיע' לעיר תחום רבוע, שאורך אלכסונו גדול ב- $2/5$ מצלעותיו. כאן מבאר רש"י את דברי התלמוד שהמודד אלפיים לאורך האלכסון 'מפסיד את הזויות':

מפני שמפסיד את הזויות: לכל קרן וקרן מפסיד מה שאלכסון של אלפים על אלפים עורך על ריבוע, וכשמתח החוט לא תמצא באורך התחומים מן העיר והלאה לכל צד אלא אלף ותכ"ח אמות, כיצד? תן תחומין של אלף ותכ"ח אורך לכל צד כנגד העיר, אתה צריך לתת טבלא של אלף ותכ"ח על אלף ותכ"ח לכל קרן למלאות פגימתם של אורך בריבוע שיהו התחומים מרובעים, שהרי ריבוע פיאות לכל שובתי שבת, ותמצא באלכסונו של טבלא מכוון כנגד אלכסון קרן העיר אלפים דקיימא לן כל אמתא בריבוע אמתא ותרי חומשי באכסונה, טבלא של אלף ותכ"ח על אלף ותכ"ח אלכסון שלה עורך אלפים ותתנ"ו חומשים, שהם תקע"ב אנה פחות ד' חומשים, תנם על אלף ותכ"ח, הרי אלפים, נמצא כשמדדת מאמצע קרן העיר באלכסון אלפים קיצרת את התחום ואינם אלא אלף ותכ"ח, וכל כך למה? מפני שהפסדת את הזויות, שהיית צריך למדוד אלפים ואלכסונם מאמצע קרן העיר ולמתוח חוט אחרי כן מתחום קרן לתחום קרן. ותמצא מן החוט ולעיר על פני כל העיר לכל צד אלפים אמה. כיצדו? תן אלפים תחום כנגד העיר לארבע רוחותיה, תמצא פגימת אלפים על אלפים לכל קרן, ועדיין אתה צריך למתוח חוט כמין גאם להשוות תחומי הקרנות לתחומי העיר, ותמצא לכל קרן טבלא של אלפים על אלפים, ומכוון אלכסונה כנגד אלכסון קרן העיר, ומהו אלכסונה? אלפים ות"ת אמה, שכך עולה חשבון ד' אלפים חומשים לח' מאות אמה. (שם נב,ב)

ברור שכלי החישוב שבידינו הופכים הסבר מורכב זה למיותר, כי די במספר חישובים פשוטים לשם כך. אשר לאומדן התלמודי של $2/5$ לגבי השורש הריבועי של 2, הרי זה מספר מקורב בלבד, והוא הדין לגבי יחס היקף המעגל לקוטרו, הנקבע ל-3, תוך הסכמה מלאה של רש"י:

כל שיש בהיקפו ג' טפחים: שצריכה חוט ארוך ג' טפחים להקיפה סביב, בידוע שיש בה רוחב טפח אם תחלק. (שם יג,ב)

וחוט שתיס-עשרה אמה יסוב את העמוד השני: לימד שהיה ד' אמות על ד' אמות עגול, שכל שיש בהיקפו ג' טפחים יש בו רוחב טפח. (מלכים א ז,טו)

בחישוב נפחים מסובך הענין עוד יותר; על תכולת כיוור המים הגדול שבמקדש שלמה

מפתח רש"י (שם יד,ב) את החישוב הכא:

שלוש אמות תחתונות מרובעות: ויש בהן עשר רצועות של עשר על עשר, שהן מאה אמה ברום שלש ברוחב אמה, דהיינו תלת מאה אמין גובה, באמה על אמה - והן מאה מקואות [תקניות של שלוש אמות מעוקבות]. ושתי העליונות עגולות: ואי הן מרובעות הן להן מאתן גרסידי, השתא דאינון עגולות, כי בצרת ריבעא פשו להו ק"נ דאינון נ' מקואות. נחי דאיפכא לא מצית אמרת: דליהוי תחתונות עגולות ועליונות מרובעות, דשפתו עגול כתיב, אלא שתים עגולות מנא לן, דילמא חדא הוא דהויא עגולה ותו לא, וטפי מק"נ מקואות הוא מחזיקו (עירובין יד,ב) ובכל זאת, יש ביזו להציע דרך למדוד גובהו של עצם על-פי צילו, למשל לגבי עץ תומר:

וצל קומתו: של עצמו, ופעמים שהצל רבה על המיצל, ופעמים שהמיצל רבה על הצל, כשחמה עומדת בגובה הרקיע צל כל דבר הוי קטן, וכשחמה בשיפולו הוי צל ארוך, הלכך: מודד אף צל קומתו, ולפי מה שיראה שירבה צל קומתו על קומתו, ידע שריבוי צל הדקל על הדקל - או כפלים או שלישי או רביעי. (שם מג,ב)

נסתפק בדוגמאות אלה, המאששות את אשר כבר הראינו: רש"י לא נרתע מפני כל חישוב שהוא, אלא שהעדר כלי החישוב המודרניים כופה עליו תרגילי חשבון מסובכים.

מוצרי טבע

לא חסרות לרש"י הזדמנויות להזכיר ולתאר מיני צמחים; הלכות ברכות, הפרשת תרומות ומעשרות, איסורי זריעת כלאיים ושמירת דיני שביעית, שהם עיקרו של סדר 'זרעים', הראשון מששה סדרי המשנה, מחייבים הגדרות וסיווגים שהפרשן חייב לבארם. לעתים קרובות מסתפק רש"י בתרגומם של מונחים ללעז. על-פני פירושו השונים מניתי שמותיהם הלועזיים של 13 מיני עצים, 5 מיני פירות, 17 שיחים, 9 מיני ירק, 6 קטניות שונות, 6 דגניים, 40 מיני צמחים, 4 סוגי פטריות ו-3 מינים קשים לזיהוי; בסה"כ 103 שמות בוטניים⁴⁵.

רש"י מזכיר את המונח השימושי *broce* (בימינו: *brousse*, סבך שיחים, וגם *brosse*, מברשת), בבואו להסביר שהמקרא מתאר את היער במונח המקורב לשורש 'שיער', וכן את המונח 'דשא':

השערתה: יער דק ועב שקורין *broce*, וטוב הוא לחבא, והרבה יש בסדר זרעים שענפי איילות דקים קרויים שער. (שופטים ג,כו)

erbediz, עטיפת הארץ מכוסה בירק. (דברים לב,ב ועוד)

לעתים אין רש"י מסתפק בכך שהוא נוקב בשמו של הצמח, והוא טורח לזהותו על-פי מאפייניו:

אין לו [לדקל] אלא לב אחד: כעין מוח יש בו, כגון בעץ האגוז והגפן, ואין לו אלא בעץ האמצעי הזקוף ועולה וגדל למעלה, ולא בחריותיו ומכבדותיו.⁴⁶ (סוכה סה,ב)

קורא: רך הגדל בענפי הדקל בכל שנה כדרך שאר אילנות, ולשנה שניה הוא מתקשה ונעשה עץ.
(ברכות נו,ב)

אוכלין על של בין הכיפין: דרך דקלים להיות בעיקרן קוצים סביב, והיינו שיצים, ומן הדקל עצמן הן, ולמעלה עליון שלו עשויין כסדרן כמין כפות תמרים, וכשהרוח מנשב התמרים נופלין ונשארין באותן כיפין, ולמטה בשיצין... (פסחים נב,ב)

בשל מכבדות: כפות תמרים הן בראש הדקל, וכפופות זו אצל זו כעין כלי, וכשהתמרים נושרין - מקבלות אותן. (שם נו,ב)

אלה: *olme*³⁶ שענפיו מרובים ונוטעים אותו לצל. (הושע ד,יג)

דולבא: ³⁷ עץ ערמון, *chastanier*, קלוע הוא אבל אין עליו רצופין לכסות כל עצו. (סוכה לב,ב) ועלתה בו תמרה: כמין תמרה, כעין הנמצא בעלי ערבה פעמים בעלין דבוק כמין פרי ירוק, וצובעין בו הנשים צעיפיהם. (שם לג,א)

[רימונים] שלא נפתחו פיהם: דרך רימונים כששוהין באילן אחר גמר בישולן מתפתחין מאיליהן, כדרך שעושין קליפי אגוזים החיצונות. (זבחים פח,ב)

מתחלי דערלה: שומר הגדל סביבות התמרים בקטנו, כעין פקס הגדל סביבות אגוזי יער הדקות. (פסחים נב,ב)

[הקישואים] משיפקסו: משניטל פקס שלהן, והוא כמין פרח בראשו, כמו שיש בתפוחים, ונופל מאליו כשמתיבש. (ביצה יג,ב)

חלפי דימא: בוטם שקורין *espig* (בימינו: *aspic*), והוא שבולת נרד, ועשוי כעין גבעולי פשתן. (ברכות מג,ב)

סגלי: עשב שקורין *violes*, ויש בו שלשה עלים. (שבת נב,ב)

אדאני: עשב הקרוי *malve*, ועלים שלו נוטים לצד החמה, שחרית כפופים למזרח, ובחצי היום זקופים, ולערב כפופים מאד למערב. (שם לה,ב).

אחת המלאכות החקלאיות המוזכרות בפירושי רש"י היא ההרכבה; הוא יודע גם להסביר כיצד מרכיבים בצלצלים:

רך אקסוי: אין דרך להרכיב אלא מן הרך שגדל אשתקד, שקורין *grafie*. (יחזקאל יז,כב)

מרכיבים דקלים כל היום [של י"ד בניסן]: *enter*...

רב אחא בריה דרבא אמר: מניחים ותוחבים גמזית רכה בת שנתה שניתוספה באילן בשנה שעברה, וקרי ליה כופרא דיקרא על שם שמכניסים אותו בענף האילן, שקורין י"ף גדול וסודקו ומשים את זה בתוכו. (פסחים נה,ב,נו,א)

...כגון בצלים דקים שקורין *cevoit*, וכששותלים אחת אחת לבדה - הן נוספות ומתחברות ששה וארבעה יחד. (פסחים לד,א)

כאשר הדבר אפשרי, הפרשן מציין בדבריו מה השימוש שניתן לעשות בצמחים שהוא מתאר אותם:

חילתית: *lazre*, ושורין אותו בפושרין, ושותין אותו המים לרפואה. (שבת קמ,א)

ללקט אורות: גרגיר שקורין *oruge*, שמאיר את העיניים... (מלכים ב ד,לט)

חבילי זרדין: מין קנים הם שעושין זרדין, *tudeles* [וממנו המונח העכשווי *tuyau*, צנור] בלעז, ואוגדין אותם, ובעודן לחין בהמה אוכלתן, ולכי יבשי עומדים להיסק. (סוכה יב,א)

...אבל נותנין קיסם של תות: *morier*, וחזק הוא כחומץ, ומועיל לבשל ואין זה לנחש. (שבת

(ס,זב)

ליטרא³⁸ קציעות: תאנים שנתייבשו בשדה וקצען במקצוע, והוא שם כלי העשוי לכך, וחותכים בו עוקצי התאנים, ואחר־כך דורסים אותם בכלי עגול והם נדבקים יחד ונעשים כגבינה, והוא הקרוי עיגולי דבילה, וכשבא למכרם מפרידם במגריפה ומוכרם במשקל ליטרא. (ביצה ג,ב)
 ופנג: ראיתי בספר יוסף הכהן, עץ אפרסמון הוא פנג,³⁹ והיו מצויים ביריחו, ועל שם ריחו הטוב נקראת יריחו, *Balsme*. (יחזקאל כז,זז)

למעוטי ספיחי סטיס וקוצה [מחיוב פאה]: שעומדים לצבעו, להכי נקט ספיחים, דאין דרד ללוקטן בשנה שנזרעים אלא לסוף ארבע וחמש שנים, שהשרשין סתפשטין בארץ ומשביחין, ושורש שלהן עיקר...

סטיס: *wesde* (איסטטיס, פסטל)

קוצה: *warance* (פואה). (שבת סח,א)

ועוד הערה על מספר צמחים נפוצים. לכיסוי סוכת החג יש להשתמש בחמרים מן הצומח, אך אין לסכך בכלים. אשר למחצלאות, התלמוד מבחין בה בין שני סוגים: העשויות שיפה, *paweil* או גמי *jone*, שהם רכים, הלכך סתם [מחצלת] קטנה [העשויה מהם] יש בהן לשכיבה, לא שנא מעשה שרשרות שהיא עבה ואינה חלקה, לא שנא ארוגה שהיא חלקה... אבל של קנים הם קשים, ושל חילת, *lesche*, שהקלה שלהם עב, סתמה אינה עשויה לשכיבה, ולפיכך מסככים בהן. (סוכה כ,א)

גם על הקוצים העולים בשדות בור אנו מוצאים מספר הערות:

ועלתה ארמנותיה סירים: כך דרך חורבות לצמוח בהן קוצים וסנאים... כגון *orties* וכיוצא בהם. (ישעיה לד,יג)

כמשק גבים שוקק: ...וכן 'משק חרוץ' (צפניה ב,ט), כשהרוח מנשבת בחרולים והם מכים זה על זה, (ותנים קול. (שם לג,ד)

שיתמו כגלגל, כקש לפני רוח: ...ומהו גלגלו הוא ראשי קוצי השדה הקרויים *chardons*, וכשמגיעים ימי החורף ניתקים ונשחתים מאליהם ופורחים מעט מעט, ודומה אותו הניתק מהם כמין גלגלי אופן עגלה, והרוח מוליכתם. (תהלים פג,יג)

נחתום נושא זה בשתי הערות יוצאות דופן במקצת; האחת עוסקת בכשות ובמיעוט שובשיה:

כשותא: *homlon*, וגדל מתוך ההיזמי, מריח הקרקע שהחיזמי יונק ממנו. (שבת קז,ב)

והשניה על הכרוב הגדל בארץ ישראל:

קולה: קלחי כרובין גדולים עם עלים שלהם, וכרוב של איי חיה גדול כאילן. (ביצה ג,ב)

עולם החי

בעלי החיים מעסיקים את רש"י בפירושו לא פחות מן הצמחים: לא פחות מ-12 יונקים, 17 עופות, 5 זוחלים ודורחיים, 2 דגים, 13 חרקים ועוד 5 חסרי-חוליות אחרים ניתן למצוא בהם, ובסה"כ 54 מינים שונים.

ותחילה מספר הערות מעניינות מפרי עטו בתחום הזואולוגיה:

גם תניס חלצו שד: אף על פי שאכזרי הוא; חלצו שד: כשראה את בנו בא מרחוק רעב חולץ שדיו מתוך נרתיקו, שיש לו כיסוי על דדיו, ומוציאו מתוכו כדי שלא יראהו בנו מכוסה ויחזור לאחוריו. (איכה ד,ג)

עטלף: *chalve soriz*, דומה לעכבר ויש לו כנפיים. (בכורות ז,ב)

להשתחות לחפר פרות: גילולים בדמות חפרפרות, מיני שרצים שחופרים הארץ, שקורין *talpes*. (ישעיה ב,כ)⁴⁰

קריא: *javanz* (לילית)

קפופא: *çuete* בלעז ('כוס', עוף לילי), ויש לה לסתות כלחיי אדם⁴¹. (ברכות ז,ב)

קריא וקיפופא: עוף⁴² הצועק בלילה ופניו דומה לחתול ועיניו לפניו. (גדה כג,א)

כוס וינשוף: הם *çuete*⁴³, הצועקים בלילה ויש להם לסתות כאדם. (ויקרא יא,ז)

החסידה: זו דיה לבנה, *cegonie*, ולמה נקרא שמה חסידה? שעושה חסידות עם חברותיה במזונות; האנפה: היא דיה רגזנית, וכמדומה לי ששמה *héron*; הדוכיפת: תרנגול הבר, וכרבלתו כפולה, *herupe*, ולמה נקרא שמו דוכיפת? שהודו כפות, וזו היא כרבלתו, ואונקלוס תרגם נגר טורא על שם מעשיו, כמו שאמרו רבותינו⁴⁴. (שם יט)

הקורא: עוף ששמו קורא, *perdriz*... ומרדף אחר קני שאר עופות ויושב על ביציהם. (שמואל א כ,כ)

מפתיעים יותר הדברים הבאים:

סנונית: *arondele*, נכנסת תחת כנפי הנשר ומעכבו מפרישת כנפיו ('יבת עז,ב)

פתן: נחש, משהזקין נעשה חרש, ושוב אין לו לחש. (ישעיה יא,ח)

ואתה תשופנו עקב: ...כשהנחש בא לנשוך, הוא נושף כמין שריקה⁴⁶. (בראשית ג,טו)

מרבח רגלים: זה נדל, שרץ שיש לו רגלים מראשו ועד זנבו לכאן ולכאן, וקורין לו *cenpiéd*. (ויקרא יא,מב)

אשר לו כרעים ממעל לרגליו: סמוך לצוארו יש לו כמין שתי רגלים לבד ד' רגליו, וכשרוצה לעוף ולקפוץ מן הארץ מתחזק באותן שתי כרעים ופורת, ויש מהן הרבה במקומנו, וקורין להם *langoste*⁴⁷; אבל אין אנו בקיאים בהם, שד' סימני טהרה נאמרו בהם: ארבע רגלים וד' כנפים וקרסולים, אלו כרעים הכתובים כאן, וכנפיו חופים את רובו, וכל הסימנים הללו מצויים באותם שבינותינו, אבל יש שראשם ארוך ויש שאין להם זנב, וצריך שיהא שמו חגב, ובזה אין אנו יודעים להבדיל ביניהם. (שם, שם,כא)

עם 'בני היס' ועם ה'בחושים האדומים' אנו נכנסים לעולם לא-מוכר:

בני ימא: דגים יש בים שחציין צורת אדם וחציין צורת דג, ובלעז *seraine*. (בכורות ח,א)

יבחושים אדומים: כמין יתושים בלא כנפים כדרך שגדל בשולי חביות של יין שלנו מבחוץ, יבחושים דקים אף הם נבראים מן המים⁴⁸. (זבחים כב,א)

הצד חרגול בשבת בשעת הטל פטור, שכן:

חגבים בשעת הטל: עיניהם מתעוורת, והרי הן ניצודין ועומדין. (שבת קו,ב)

ועל-אודות היעלים:

יעלי סלע: *esteboc*, ושונאת את ולדה ועולה לראש סלע גבוה כשכורעת לילד, כדי שיפול לארץ ימות, והקב"ה מזמן לו נשר ומקבלו בכנפיו. (איוב לט,א)

תיאורו על דרכי הטיפול בבהמות עשוי להיות גם הוא רב ענין:

ליגזרא: *entretailier*, בהמה שפסיעותיה קצרים ומכה רגליה זה בזה עושיין לה כמין טבעת של עקלים או רצועות עבות, וקושרין אותה למעלה מפרסות הרגל, מקום שמנקשין זו בא. (שבת נד,ב)

קופר: שרץ הוא שנימיו חדין כמחט, וקורין לו *herigon* (קיפוד), וקושרין עורו בדדי הפרה שלא יניקוה שרצים שקורין *sansues* [עלוקות]. (שם,שם) ונסיים בחיות מאולפות:

קוף ופיל: פעמים שהם מלומדים. (עירובין לא,ב)

לעורבין: כגון עשירים שמגדלין עורבין לגדולה. (שבת ככו,ב)

...לעורבים שיש לו, הגדילות בתוך ביתו לגדולה. (פסחים נו,ב)

מידע טכנולוגי

ידוע שרמת החיים העלובה ששררה בימי הביניים היתה תוצאה של נסיגה טכנולוגית אשר הביאה לפריון ירוד ביותר, הן בחקלאות והן בתעשייה.⁵¹ ובכל זאת שמרו הצרפתים על סודות ייצור מסויימים שנמסרו בסוד מדור לדור, מאומן לתלמידו; דרך העברה מוגבלת זאת היתה אולי הסיבה האמיתית למיעוט תפוצתן של טכנולוגיות מתקדמות. במאה האחת-עשרה חיו היהודים בתוך סביבתם ללא כל הפרדה חברתית או מקצועית,⁵² וברור שגם להם נודעו השיטות המקצועיות, גם אם אופיין הדתי של האגודות המקצועיות מנעו מהם להתקבל בהן. אביא כאן מספר דוגמאות שיש בהן כדי לזרות אור על עולמו הרוחני של רבנו. בתחום המחצבים והתכונות הכימיות:

נתר:⁵¹ מין אדמה רכה כגון אדמה שלנו הנקראת *creide*,⁵² והיו חוקקים אותה ועושים כלים, ואם יפול בו חומץ ממססו ונשחת. (משלי כה,ב)

[זפת וגפרית] כדי לעשות נקב קטן: כלי שנותנין בו כסף חי, סותם פיו בזפת או בגפרית, ונוקב בתוך הסתימה נקב דק להוציא בו. (שבת עח,ב)

חוצ מכלי כסף בגרתקון: כמין עפר שגדל בהביות של יין וקורין לו *alum* והוא עיקר תקון כלי כסף, וגורר אותו, שהכסף רך, והוא ממחק שהוא אב מלאכה. (שם נ,א)

פסולתא דזיפתא: לאחר שיוצא הזפת מן העץ זב ממנו על-ידי האור פסולת צלול כשמן, והוא עיטרן שקורין *bras*.⁵³ (שם כ,ב)

בזזקים מלה: מפזרים ומכתתים על הכבש מפני שחלק הוא, וכשהגשמים נופלים עליו הוא מחליק. בזזקים לשון כיתות... 'כמראה הבזק' (יחזקאל יד,א) מפרש בחגיגה (יג,ב) כאור היוצא בין החרסים⁵⁴ שצורפים בהם זהב, והם נקובים וסדוקים, ולהב היוצא בנקב יש בו כמראה ירקרק או

אדמדס. (עירובין קד, א)

אשר לתכונות פיסיקליות, צפיפותם השונה של החומרים באה לידי ביטוי בהסבר הבא:

לא טבע גברא בימא דסדוס: מפני שהמים מלוחין, וכח מליחתן מעכבו מלטבוע. (שבת קח, ב) רעיון הכלים השלובים:

מעלין בדופי: מעלים יין טחבית לחבית ע"י שני קנים החתוכים באלכסון, ומניח ראשים המשופעים זה כנגד זה ונותן אחד מן הקנים בחבית ומוצץ בפיו בראש הקנה האחר מעט מן היין אליו, ומסלק משם והיין יוצא כולו מאליו; דיו פי = שתי פיות. (עירובין קד, א) שם גם מודגם השימוש בשעון מים כדי להעיר חולה בעדינות:

מטיפין מיארק לחולה: כלי הוא, ופיו צר, ושל מתכת הוא ומנוקב בתחתיתו נקבים נקבים דקין, וממלא מים וסותם פיו העליון, וכל זמן שפיו סתום אין המים יוצאין בנקבים התחתונים, וכשרוצה נוטל פקק העליון, והמים יוצאין בנקבים טיף אחר טיף, ונותן כלי מתכת וכופהו תחתיו, וקולן נשמע לחולה... ומתיראין להקיצו [את החולה] בידים שמא יבעית, וכיון דלהקיץ הוא, לא בניעימה ובנחת (נשמע, שהרי קול נעים מרדימו והולך... (שם, שם) הצטברות משקעים לאורך קו החוף:

שירוטון: *limon* בלעז, שמעלה טיט לשפתיו, ומתיבש ונעשה קרקע עולם. (שם צט, ב) טכניקות של עיבוד מתכות - ריתוך וחישול, ועוד מספר ידיעות מטלורגיות, מתוארות במקומות רבים:

והלא מצרף: כשכלי מתכות חם ונותן לתוכו צונן - מחזקים את הכלי, וזו היא גמר מלאכת הצורפין, שרתיחת האור מפעפעתו וקרוב להשבר, והמים מצרפין פעפועיו, *solder* בלעז. (שבת מא, ב)

מקשה תעשה [את הכרובים]: שלא תעשם בפני עצמם ותחברם בראשי הכפרת לאחר עשייתם כמעשה צורפים שקורין *soldez*, אלא הטל זהב הרבה בתחלת עשיית הכפרה והכה בפטיש ובקורנס באמצע, וראשים בולטים למעלה, וצייר הכרובים בבליטת קצותיו; **מקשה:** *batediz*. (שמות כה, יח)

שני טורים הפקעים [המקיפים את ים הנחשת] יצוקים ביצקתו: הכל מוצק יחד, לא שחבר לו את הפקעים אחר יציקתם על-ידי מסמרות או על-ידי דבק שקורין *soldedure*. (מלכים א ז, כד) **מעשה מורד:** מרודדים כמין ריזוד טס דק, ואין בולטים בעביו ולא חקוקים בשיקוע... *soldedure*⁵⁵. (שם, שם, כט)

כאסטמא לפרזלא: *acier* בלעז (פלדה), שמועיל לברזל, כך מועיל לגוף יציאה להפנות. (ברכות סב, ב)

רקביבות: *redoile*, חלודה, ככלי ברזל שאין משתמשים בו. (יומא לח, ב) **עשאו:** למסמר כמין כלבוט, בלעז *tempeilon*⁵⁶, שני ראשין חדין וכפופין, ונועץ שני ראשים בעץ... (שבת ס, ב)

לקט עשיר זה, גם אם נתעלם מקטעים שניתן להטיל ספק בערכם התיעודי מסיבה זו או אחרת, מעיד על אישיות בעלת השכלה רחבה לפי אמות המידה של הימים ההם. עם היותו מסור בלב ונפש לטקסט שהוא בא לפרש, רש"י מתבונן סביבו ומשתדל להקנות להסבריו מימד אקטואלי, וכמעט שאין תחום שאין הוא שואב ממנו פרט כלשהו, השוואה, המחשה. רבנו מפגין בכל מקום חשיבה צלולה; הוא מתרחק מן הפלפול והתייחסות ושומר על איזון מופלא (יש הרואים בו עדות להשפעת הנוף הצרפתי, והחברה שבה חי). אין בו שמץ של מהפכנות, אבל אינו חוסך מאמץ להבין כל דבר מתוך חשיבה עצמאית. לפיכך, רש"י הוא גדול הפרשנים: מקפיד להשאיר לכתוב את ערכו המקורי, ויודע לשלבו בתוך עולמו האישי.

ה ע ר ו ת

- (1) הערה זהה, תוך הרחבת הדברים, אנו מוצאים בראש השנה (כד,א).
- (2) השמות הצרפתיים לימי השבוע קשורים ל'כוכב הלכת' שבתחום שליטתו מתחיל כל אחד מהם: השמש (כך הדבר עד היום באנגלית ובגרמנית; בלשונות הרומניות הוחלף שמו של היום הראשון ל'יום אדוננו'), הירח, מאדים, צדק, נוגה, (גם כאן הוחלף השם, בכל השפות פרט לאנגלית, לשם שנגזר מן העברית 'שבת').
- (3) ביטוי דומה מופיע בשמואל א (ד,ט), ושם מבאר רש"י: צירי דלתי בטנה, *chardencil* (נגזר מן הלטינית *cardo*).
- (4) *pance* משמעו כאן כרס, וקצה הכרס מהווה את 'בית הכוסות'.
- (5) מונח בלתי-ידוע; יתכן שמקורו בשורש ההודי-אירופי $ta(m)p$ = להחביא, שסמנו נגזרו מלים צרפתיות אחדות (*use tapir, en tapinois, tampon*) או מן היוונית *tympanon*, באשר קרום זה דומה לעור התוף.
- (6) נוסחו של משפט זה מוטל בספק.
- (7) המלים בין הסוגריים נראות כתוספת מאוחרת.
- (8) 'גאוניס', תואר שניתן לחכמי בבל ששלטו בחייהם הרוחניים והמינהליים של יהודי המאות השביעית, השמינית, התשיעית והעשירית.
- (9) הבדיקה נעשית על-ידי נשיפה לתוך הריאה, כדי לוודא שאינה נקובה.
- (10) ברור כאן, כמו בשאר תרגומינו לצרפתית, שניתן להבין את המקור הארמי-עברי בדרכים אחדות.
- (11) מונח זה מופיע לעתים קרובות בצירוף *bon malant*, תרגום המלה הארמית 'אסכרה'; התואר *bon* (טוב) עשוי להתפרש כאן 'רציני, חמור', או שנגזר מן היוונית *bubon*. ראה בעניין זה *Julius Preuss, "Bon malan bei Rachi" in Festschrift zum 70. Geburtstag A. Berliner's (Berlin, 1908)* לעתים אנו מוצאים את המלה *estrangilon* באותה משמעות.
- (12) הכוונה לפצע מזוהם.
- (13) יש להניח שזהו מונח מושאל, בהשראת מראיהם של הליקויים. לעומת זאת, המונח 'טחורים' (שמואל א ה,ו) מתבאר על-ידי רש"י בדרך אחרת: הלחולת כרכשא, מכת חנקב, עכברים נכנסים בנקביהם ושומטים בני מעיהם ויוצאים. איזכור העכברים נובע מן ההקשר המקראי (שם ו,ד-ה).

- (14) בלשון ימינו: *muguet*. את מקורה של המלה ניתן להסביר בשתי דרכים: או שהיא קשורה למונח *musc*, בשל ריחו הנעים של הפרח, או שמקורו מן הלטינית *murica*, 'עכבר קטן', בגלל צורתו של הפרח.
- (15) במקום אחר (ברכות לב,א) מובא המונח *malweid* לתרגום השם הארמי 'אשתא דגרמי' (אש העצמות).
- (16) מן הלטינית *sanies*, מוגלה. זו השערתנו, על-סמך המהדורה הראשונה, לאחר שבלונדהיים נושא מפיענוחו של לעז זה. אשר לכתבי-היד, גירסתם שונה מכל וכל, משהו כמו *fundus* (!), שפירושו אולי 'נמסים'.
- (17) הפיענוח מוטל בספק. בלונדהיים עצמו לא כלל אותו בספריו, אם כי ציין אותו במסמכיו האישיים. הכוונה לסוג מסויים של צרעת, הגורמת להלבנת עור הפנים (מן השורש *-alb*).
- (18) זהו המונח העכשווי *toile* (אריג), שרש"י מרבה להשתמש בו. אלא שכאן, ובעוד מספר מקרים, ישנם כתבי-יד הגורסים *meile* (= *maille*, 'עין' של סריגה), אך אין הבדל רב במשמעות.
- (19) מן השורש *ardre*, 'בער'.
- (20) המונח העברי 'כפה' משמעו עצם מעוגל (ומכאן, בעברית עכשווית, 'כיפה'), אבל יתכן גם לראותו כנגזר מלשון 'כפיה' במשמעות 'שלטון, הכנעה'.
- (21) אחד מחכמי התלמוד הביע את ההשערה שהכתוב השתבש על-ידי הפיכת סדר המלים, שכן הוא נראה כסותר את ההלכה שבעלי-פה; אך חכם אחר הציע פתרון סביר ליישוב הסתירה.
- (22) ראה הערה 12 לעיל.
- (23) קובץ ההלכות שלא נכללו במשנה; לעתים קרובות כוללת התוספתא פרטים החסרים בנוסח המשנה, וחכמי התלמוד נהגו להסתייע בה להשלמת הנוסח התמציתי של המשנה ולהבהרתו.
- (24) המונח העברי, שנשאל מן היוונית, זהה למונח הצרפתי העכשווי.
- (25) כיוצא בכך בשבת (יח,א).
- (26) ראה *S. Kottek: "Sur quelques aromates cités dans la Bible et le Talmud", in Revue d'histoire de la médecine hébraïque, XXVI, 1979, n° 104, p. 106*.
- (27) חישובים גיאומטריים מסוג זה שכיחים במסכת עירובין, העוסקת בין השאר בחישוב מרחקי ההליכה בין שתי עיירות.
- (28) וביתר דיוק - בחישוב השורש הריבועי של 5,000, שהוא 70.71 בקירוב.
- (29) 6 טפחים של 4 אצבעות שווים אמה אחת.
- (30) וליתר דיוק: 2/3 282.
- (31) אורכה של הזרת הוא כמחצית האמה.
- (32) בקירוב. אורך אלכסונו של ריבוע, שאורך צלעו = 1, שווה לשורש הריבועי של 2, שהוא בקירוב 1.414, כלומר, תוספת אורכו היא מעט יותר מ-2/5.
- (33) ראה, בהמשך למובאה הקודמת (עירובין יד,ב, דיבור המתחיל: 'כמה הוו להו'), את סוגיית יחס שטחו של מעגל לשטח הריבוע המוסגר בו (שבת ח,א).
- (34) ראה עבודת גמר שלי לתואר ארכיבר-חוקר: *Paul Klein, La Vie en France au XIe siècle d'après les commentaires de Rachi, Paris, 1949 (exemplaires dactylographiés), p. 163-165*.
- (35) במקום אחר (פסחים נו,א) מתוארת ליבת הדקל כדומה לליבת עצים אירופיים מסויימים (*sureau, noyer*).
- (36) כיום נהוג לתרגם 'אלה': *térébinthe*.
- (37) שמו הארמי של עץ.

- (38) המונח הארמי, ליטרא, זהה למונח הצרפתי (מן היוונית *litra*).
- (39) המונח העברי, 'פנג', זהה לחלקו השני של השם הלועזי *opopanax*.
- (40) החפכרפת והעטלף נבדלים היטב זה מזה בלשון המקרא, ואולם, התנשמת כופיעה בין העופות הטמאים ובין שמונת השרצים (ויקרא יא, יח), ורשיי מביא את הביאור המסורתי המזהה בשם זה שני בעלי-חיים הדומים זה לזה במקצת: העטלף, שהוא מין עכבר המתעופף בלילה ואינו משתמש בעיניו, ור"ת *talpe* שהיא חסרת עיניים לחלוטין.
- (41) למרבה הפלא, רשיי מציע להלן (נחב) תיאור זהה של המונח העברי-ארמי, אבל מוסיף את הלעז *woltur*.
- (42) לשון היחיד מרמזת שמדובר במין אחד, אבל דיבורו של רשיי מוסב על שני מינים: קריא וקיפוא.
- (43) ברור שרשיי מתכוון כאן לסווג את שני המינים במשפחת הינשוף.
- (44) הכוונה לאגדה התלמודית על שלמה המלך אשר גייס את תרנגול הבר לצורך חיתוך אבנים קשות (גיטין סח, א).
- (45) הצורך לקבוע בבירור באיזו ציפור מדובר, נובע ממשמעותו הפשוטה של שמו, 'קורא'.
- (46) כוונת רשיי כאן היא לתרץ את השימוש במונח 'שוּפֶד' לגבי תקיפתו של הנחש: הוא מבאר זאת ב'נשיפתו' של הנחש לקראת הכשתו.
- (47) חגב (בלטינית: *locusta*).
- (48) אין לשכוח שהופעה 'ספוטנטית' של בעלי חיים נחשבה לתופעה בדוקה עד ימיו של פסטר. כך או כך, תופעה דומה - היווצרות ביצים ללא התערבות של הזכר - ידועה עד היום, ורשיי מתאר אותה (ביצה ז, א): דדכרא: שילדתן תרנגולת מתרנגול, ולא נתחממה מן הקרקע לקולטן בלא זכר; דספנא מארעא: מתחממת בקרקע ויולדת ביצים, ואותן ביצים אין מגדלות אפרוחים...
- J. Le Goff, La Civilisation de l'Occident médiéval, Paris, 1964, passim.* (49)
- B. Blumenkranz, Histoire des Juifs en France (Toulouse, 1972), 1ère partie: "Les origines et le moyen âge".* (50)
- (51) במקום אחר (שבת פט, ב) מעיר רשיי שהמונח העברי עתרי' זהה ללעז *nitre*.
- (52) הגיר הפרדך שממנו עשויה תשתית אדמת שאמפיין;
- (53) בכתבייד מסויימים נוסף כאן לעז סלאבי: *dehet*.
- (54) החרסים הם שברי כלי-חרס, ומכאן השימוש במונח 'בזק' שמשמעו גריסה ושבירה לחלקים קטנים.
- (55) יש ספק הן במקוריותו של הקטע והן בתוכנו. אם רשיי כתב את הדברים, כוונתו חיתה שהדמויות עובדו מפחי נחשת, ואחר-כך רותכו אל יסודות ים הנחושת.
- (56) מקורו של מונח זה לוטים בערפל; יתכן שהוא נגזר משימוש משני ונדיר במלה הלטינית *templum* במשמעות 'מוט עץ הנשען על קורות השלד של בית'.

והוא נאמר לו... וזו היא חמה...
והוא נאמר לו... וזו היא חמה...
והוא נאמר לו... וזו היא חמה...
והוא נאמר לו... וזו היא חמה...
והוא נאמר לו... וזו היא חמה...

עמוד ק"ו משהו ערות וכלתא בכתב ידו... תהיה לו רש וכלתא

חמה סמל ליה חמה וכלתא

עמוד ק"ו... חמה סמל ליה חמה וכלתא...
עמוד ק"ו... חמה סמל ליה חמה וכלתא...
עמוד ק"ו... חמה סמל ליה חמה וכלתא...
עמוד ק"ו... חמה סמל ליה חמה וכלתא...
עמוד ק"ו... חמה סמל ליה חמה וכלתא...